V. KONSAP

DEKORATIIVNE SEPIS TALLINNA ARHITEKTUURIS XVI—XVIII SAJANDIL

79826

EESTI NSV RIIKLIK AJALOOMUUSEUM

A-32113

V. KONSAP

DEKORATIIVNE SEPIS TALLINNA ARHITEKTUURIS XVI—XVIII SAJANDIL

KIRJASTUS „KUNST" TALLINN 1971

7 E
K 65

Kunstiliselt kujundanud A. Koemets

Fotod: I. Rosimannus ja A. Rannik

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
79826

8—1—3
30—70

Materiaalse kultuuri ajaloo käsitlemisel Eesti NSV linnades on olulisel kohal käsitöö arengu ja saavutuste uurimine. Tallinna käsitöölistest ja käsitööst feodaalajastul leidub lühikesi ülevaateid Eesti NSV ajaloo üldteostes ning linna ajalugu käsitlevates raamatutes ja artiklites. Eriuurimusi sellel alal on trükis ilmunud isna napilt. Põhjalikumalt on käsitlemist leidnud gootika-, renessansi- ja barokiajastu puunikerduskunst. [1] Arvukatest metallitöötlemise erialadest on ilmunud uurimused ainult kullassepakunstist [2] ja tinavalajate töödest. [3]

Materiaalse kultuuri arengus on aga metallidest olulist osa tendanud just raud ja selle töötlemine. F. Engels hindab rauda ähtsaimaks kõigist tooraineist, mis on etendanud revolutsioneeriat osa ajaloos. [4] Raud materjalina, tööriistana, tarbeesemena, relana ja dekoratiivse ehituselemendinagi on omanud ja omab püsiat väärtust. Sepad kui metallitöötlejad on seega ka üheks tähtaks ehituskultuurilise arengu edasiviijaks. Sepp tähendabki eesti eelepruugis oskustöölist — meistrit omal alal. See sõna on liitud ka peaaegu kõigile oskustööliste kutsenimetustele.

Seppadest, nende organisatsioonist ja selle arenguteest, samuti epistöödest leidub mitmesuguseid andmeid laialipillatuna vastates käsitööajaloo uurimustes. Eesti NSV ajaloo üldteosed ja nnaajaloo käsitlused pühendavad seppadele võrdlemisi vähe ähelepanu. Eriuurimused seppade ja sepiste alal aga puuduvad. Luna seppi ja sepatööd on Eestis siiski alati kõrgelt hinnatud, on äesolevasse väljaandesse kogutud materjale Tallinna kui tuntud äsitöökeskuse seppadest ja dekoratiivsetest sepistest. Seppadest, ende organisatsioonist ja töötingimusist 16.—18. sajandil on püüd anda terviklikku ülevaadet. Kogu sepatöö käsitlemine nende olme sajandi piirides oleks aga liiga ulatuslik ülesanne, sellepärast on siin piirdutud vaid dekoratiivsete sepiste vaatlusega.

---

[1] S. Karling. Medeltida träskulptur i Estland. Stockholm — Göteborg 1946.
S. Karling. Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. Dorpat 1943.

[2] A. Friedenthal. Die Goldschmiede Revals. Lübeck 1931.
E. Vende. Väärismetalltööd Eestis 15.—19. sajandini. Tallinn 1967.

[3] J. Gahlnbäck. Zinn und Zinngiesser in Liv-, Est- und Kurland. Lübeck 1929.

[4] F. Engels. Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn 1958, lk. 162.

Käesolev uurimus annab ülevaate Tallinna arhitektuurilisest sepisest peamiselt 16.—18. sajandil, s. o. renessansi, baroki ja osaliselt klassitsistliku stiili ajastul. Kõnealusel perioodil pandi Tallinna arhitektuurilisele sepisele kunstielemendina suuremat rõhku kui kunagi varasematel või hilisematel sajanditel. Sepis tõusis järk-järgult kunstilise kujunduse poolest silmapaistvaks käsitööalaks. Sepp oli sel ajal nagu iga käsitööline ühtlasi ka loov kunstnik.

Käsitluse alguse määravad varasemad säilinud dekoratiivsed sepised 15. sajandi lõpust ja 16. sajandi algusest, ja kui 18. aastasaja pöördel sepistatud rauale ei osutata dekoratiivse elemendina enam mõõduandvat tähelepanu ning seda hakkab asendama messing või valatud raud, võib käesolev ülevaade siin esialgu lõppeda. Veel vajavad lähemat selgitamist väljaspoolsed suhted ja mõjud, mida selles esimeses Tallinna sepise käsitelus ei ole suudetud küllaldase sügavusega jälgida, tingituna ka vastava võrdlusmaterjali puudulikkusest. Töö vajab jätkamist ka nende mõjutuste osas, mis Tallinna sepistöödel on olnud kogu Eesti ulatuses.

Esemelise materjali puudulikkuse tõttu ei ole siin käsitletud dekoratiivse peensepisena arvesse tulevaid mitmesuguseid sepistatud tarberiistu, mida kasutati koduses majapidamises. Niisuguse materjali kogunemine võib edaspidi anda aga võimalusi erikäsitluseks.

Töö põhineb ENSV Riiklikus Ajaloomuuseumis, Tallinna Linnamuuseumis ja Tallinna linnas olemasoleval esemelisel materjalil. Kirjalikest allikaist on kasutatud põhiliselt Tallinna Linnaarhiivi kuuluvaid materjale ja Ajaloomuuseumi arhiivifondi. Peamine seppadesse ja peenseppadesse puutuv arhiivimaterjal Tallinna Linnaarhiivis oli koondatud «Kanuti gildi arhiivi», millest suurem osa asub praegu Göttingenis Saksa Föderatiivses Vabariigis ja pole seetõttu kasutamist leidnud. Võimalik on, et see annaks tõhusat lisamaterjali.

Uurimuses on pearõhk pandud peenseppadele, kes põhiliselt olid dekoratiivse sepise meistrid. Peenseppade kõrval on tähelepanu osutatud ka raudseppadele, kuivõrd need oma töödes on kasutanud dekoratiivseid vorme või olid organisatsiooniliselt peenseppadega ühenduses. Terviklikuma ülevaate saamiseks ja metallitöötlejate üldise olukorra ning elutingimuste iseloomustamiseks, juhul kui vastav olustikuline materjal peenseppade kohta puudus, on esitatud näiteid seppadest.

Valdav osa säilinud Tallinna dekoratiivsetest sepistest on tihedasti seotud arhitektuuriga. Kirjutised Eesti NSV arhitektuurist aga ei käsitle tavaliselt sepise dekoratiivset tähtsust ega omista sepisele arhitektuurielemendina suuremat tähelepanu. Sepisdetaile mainitakse enamasti vaid möödaminnes. Siinkohal on seatud üles-

andeks süstematiseerida materjal ja välja selgitada Tallinna dekoratiivse sepise arengukäik. Käesolev töö on kirjutatud lootuses, et see saaks ajendiks sepise uurimisele kõigis vanemates Eesti NSV linnades ja üldse kõigi vanemate ehituste juures. Uurimus tahab äratada huvi noortes metallikunstnikes kohaliku sepise vastu. Selleks et sepis Eesti NSV-s arhitektuurielemendina püsima jääks, vajab ta edasist viljelemist, vanade meistrite oskuste ja kogemuste tundmaõppimist ja levitamist. Eelnenud sajandite meistrite tööde sügavam tundmaõppimine on ergutav tegur tänapäeva meistritele tarbekunsti alal. Peale kõige muu loodab uurimus veenda arhitekte, tarbekunstnikke ja seppi elustama, täiendama ja kasutama sepist just vanalinna arhitektuuris, innustada ja ergutada muuseumide töötajaid, ajaloolise tarbekunsti uurijaid ja koduuurijaid sepiste hindamisele, kogumisele ja säilitamisele. Ajaloohuvilisele lugejale tahab ta tutvustada dekoratiivseid sepiseid ning kauneid tarbeesemeid vana Tallinna hoonestikus, sageli üsna ootamatutes ja varjatud vanalinna nurkades.

Tallinna lukusseppade ameti sigill
aastast 1644.

14. ja 15. sajandil oli Tallinn tõusnud üheks tähtsamaks keskuseks Läänemere kaubanduses ja astus 16. sajandisse majanduslikult tugeva ja jõuka linnana. 16. sajandi esimesel poolel jätkub linna majanduslik ja kultuuriline kõrgperiood. 1512. aastast alates oli Tallinn sajandi keskpaigani ka peamiseks vene kaupmeeste kauplemiskohaks Lääne-Euroopaga. Läänemere ümbruse maade tähtsus Euroopa majanduselus suurenes sellal üldiselt. Aasta 1500 paiku ja sellele järgnevatel kümnenditel olid Madalmaad suuresti sõltuvad Läänemere ümbruse maade viljast ja sajandi jooksul muutus siinne teravili tähtsaks kaubaks paljudele Euroopa maadele. Tallinn oli teiste maade ja linnade hulgas tõsiselt arvestatav vilja väljaveo sadam.[1] Samuti oli Madalmaade ja Inglismaa laevastiku ehitamine 16. sajandil mõeldamatu ilma pideva puumaterjali, kanepi ja tõrva juurdevooluta. Neid kohalikke kaupu veeti Tallinna sadama kaudu läände. Kanep, lina, kala ja karusnahad olid kaubad, milles Tallinn etendas ka Vene kaubanduse transiitlinnana osa ja millest tema elanikkond sai lisateenistust. Olles liidus Hansa linnadega, kuid toetudes põhiliselt oma majanduslikule jõukusele ja tugevaile sõjakindlustustele, ajas linn iseseisvat poliitikat ja oli tegelikult peaaegu sõltumatu. Alistunud 1561. aastal Rootsi riigile, saavutas Tallinn küll oma seniste privileegide kinnitamise, kuid pidi järgnevalt arvestama Rootsi kuningavõimu poolt antud seadusi ja määrusi, mis mõjutasid ka linna sisepoliitilist olukorda. Linnale jäi siiski võrdlemisi ulatuslik autonoomia halduse, kohtu ja seadusandluse alal.

Enam kui poole Tallinna elanikkonnast moodustasid 16. sajandil eestlased,[2] kusjuures kitsas valitsev ekspluataatorlik klass koosnes sakslastest. Eestlased olid nähtavasti just 16. sajandi algul muutunud arvestatavaks jõuks, nii et ordumeister Plettenbergil tuli Tallinna raadi hoiatada mittesaksa hädaohu eest.[3] Samuti soovitas ta pidurdada rootslaste aastast aastasse intensiivistuvat sisserändamist. Seega tuli sakslastest valitseval klassil pidada 16. sajandil teravat võitlust nii oma võimu säilitamise kui ka majanduslike positsioonide pärast. Linna tegelik valitseja oli

[1] J. Ahvenainen, 1963, lk. 227.
[2] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 252.
[3] L. Tiik, 1958, lk. 21.
V. Niitemaa, 1952, lk. 341.
S. Lundkvist, 1960, lk. 337.

suurkaupmeestest koosnev raad, kes koondas enda kätte linna majanduse ja sisekorra juhtimise, rahanduse, elanike maksustamise ning täieliku kohtuvõimu. Ka linnakodanikuks vastuvõtmise küsimuse otsustas raad. Kõik see võimaldas rael ajada kindlat klassipoliitikat ja kindlustada juhtiva kildkonna eesõigusi, kuigi 1636. a. kokkuleppe põhjal kohustus raad ka käsitööliste gildide oldermanne laskma osa võtta linna asjade arutamisest.

Linnas valitsesid teravad klassivastuolud, samal ajal olid teravnenud vastuolud ka linna ja feodaalide vahel. Vastuolud süvenesid aadlike ja linnakodanike vahel ühelt poolt kaubanduse ja käsitöö pärast, sest mõisates tööle rakendatud käsitöölised olid linnakäsitöölistele võistlejaks ja eriti viljakaubanduses püüdis aadel linnade vahenduseta otseselt kaubelda välismaaga. Teiseks süvenesid vastuolud ka talupoegade tööjõu pärast. Talupoegade linna pääsemist toetasid jõukad kaupmehed, kes vajasid mitmesugust abitööjõudu.

Oli tavaks, et linna põgenenud maata talupojad, kelle vastu polnud erisüüdistust, võisid linna jääda. Nende eesti talupoegade arvel peamiselt kasvaski elanikkond sel perioodil peale võõrsilt sisserändavate kaupmeeste ja käsitööliste. Tallinna elanike arvu hinnatakse 16. sajandi keskpaiku 7000—8000 inimesele,[1] vaatamata sellele, et sajandi esimesel poolel oli linnas olnud tuhandeid katkuohvreid. Ka sajandi teisel poolel oli sõdadega kaasnenud korduvate katkude ja näljahädade tõttu suremus Tallinnas väga suur. Liivi ja Rootsi-Poola sõda pidurdasid Tallinna majanduslikku arengut. Alles 17. sajandi keskel paranes linna majanduslik olukord ja sajandi lõpuks tõusis elanike arv kümnele tuhandele. 16. ja 17. sajandil elatus oluline osa elanikkonnast käsitööst, mille arenemine väljendus käsitletaval ajastul edasises spetsialiseerumises ja turu jaoks tootmise kasvus. Seoses jõukamate kodanike elatustaseme tõusuga ja elanikkonna kasvuga suurenes nõudmine mitmesuguste käsitöötoodete järele.

ORGANISATSIOON JA SKRAA

Käsitöö Eesti ala linnades on kindlasti niisama vana nagu linnad ise. Käsitööliste koondumine tööalade järgi aga on toimunud arvatavasti 13. või 14. sajandil. Käsitööliste organisatsioonid Lääne-Euroopas on tuntud umbes aasta 1100 paiku. Läänemere-äärsetes

[1] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 250.

maades on teated nende kohta siiski märksa hilisemad. Kindlad andmed käsitööliste ametite ehk tsunftide olemasolust Lüübekis pärinevad alles 13. sajandi keskelt.[1] Umbes samaaegsed on varajasemad teated käsitööliste koondumisest Tallinnas, mis tollal allus Taani võimule. Tallinnas kehtinud Lüübeki õiguse koodeks aastast 1282 sisaldab määruse käsitööametite koosolekute pidamise kohta, samuti on seal juttu käsitööst üldse ja eraldi ka seppadest. 14. sajandist on säilinud teateid vanematest Tallinna käsitööliste ametite ehk tsunftide põhimäärustest. Tallinnas nimetati tsunfti alati ametiks. Igal käsitööliste ametil oli oma põhimäärus — skraa, mis käsitööliste endi huvides pidi kindlustama nende kutsealased õigused ja mis kinnitati rae poolt kolmeks aastaks. Käsitööliste ametite skraad on esmaseks ja tähtsamaks allikaks käsitööliste tegevuse ja elu-olu kohta.

Sepad olid Tallinnas koondunud iseseisvaks ametiks hiljemalt 14. sajandi teisel poolel. Vanim rae poolt kinnitatud seppade ameti skraa Tallinnas ja üldse Eestis on tuntud aastast 1415. Pärgamendile kirjutatud originaal neljal lehel säilis Tallinna Linnaarhiivis veel 1944. aastal. Ärakirjana 16. sajandi lõpust on arhiivis säilinud 1423. aasta seppade skraa.[2] Sepad moodustasid juba feodaalajastu algupoolel ühe suurema käsitööliste ameti, kuna siia koondusid mitmesugused metallitöötlejad. Ühine amet eri tööharude jaoks ei tähendanud veel, et iga meister tegi iga sepistööd. Vanemates skraades, mis pärinevad aastatest 1415 ja 1423, ei ole märgitud seppade jagunemist kitsamate erialade järgi. Seppade skraa aastast 1459 säilib Tallinna Linnaarhiivis 1528. aasta väljaandes[3] ja on ka 17. sajandil kantud linna skraade raamatusse.[4] Selles seppade skraas märgitakse järgmised metallitöötlejate eriliigid: raudsepad — grobsmede, peensepad — klensmede, kannuvalajad — kannengeter, pajavalajad — grapengeter, mõõgasepad — swertfeger, vasesepad — koppersleger. Nii on hiljemalt 16. sajandi algul koondunud seppade ametisse kuue erineva metallitööala meistrid.

Skraade põhijooneks oli range jaotus tööalade järgi, ja jätkuv eristumine seppade kutsealal on täheldatav edaspidigi. 1549. aasta skraa põhjal, millest on säilinud ärakiri, on näha, et jagunemine erialadesse on veelgi suurenenud kahe võrra. Skraas on nimetatud kaheksa erineva ala meistreid. Eelmistele olid tulnud lisaks vasevalajad — rothgeter ja noasepad — messersmede. Kõiki mainitud

---

[1] F. Lindberg, 1947, lk. 61.
[2] TLA; F 230 — 1 — Ac 5.
[3] TLA; F 230 — 1 — Ac 35.
[4] TLA; F 230 — 1 — Ac 6.

kutsealade meistreid kohtame samuti 16. sajandi Tallinna kodanikeraamatus ja linna arveraamatutes. Mõnikord eristatakse raudseppade hulgas ka veel hobuserautajaid — hofslagare,[1] hofsmede. Peale eelmainitute aga töötas samal ajal Tallinnas veel teisigi metallieriala meistreid, kes tööde iseloomu tõttu võiksid kuuluda seppade ja peenseppade ühisesse ametisse. Sellisteks meistriteks olid kellassepad — seyermakare, pistemaakrid,[2] suurtükivalajad — bussengetere, turvisesepad — platenslegere jne.

Juba 15. sajandil oli Tallinnas töötanud vähemalt kuueteistkümne metallitöö eriala meistreid[3] ning väikeste erinevustega säilis see arv ka 16. ja 17. sajandil. Nagu vastavast skraast nähtub, on 17. sajandi keskel seppade ametisse koondunud peale seppade ja lukusseppade veel kannuse-, püssi-, kellassepad ja kruvisepad — windemacher. Peale nende kohtame kirjalikes allikates veel ankru-, mõõga- ja mündiseppi, lühtri-, kannu- ning pajavalajaid jne. Kuigi neid seppade ja peenseppade skraas otseselt ei nimetata, kuulusid nad samuti mainitud ametisse või vähemalt Kanuti gildi. Alates 17. sajandi keskpaigast nõuab ka Rootsi valitsus iga eri ametiala jaoks põhimäärustikku ja annab omalt poolt tsunftide sisekorda puutuvaid korraldusi, nagu kuninglikud reglemendid aastaist 1626 ja 1662.[4]

Kuni 17. sajandi keskpaigani püsis olukord metallitöötlejate skraaorganisatsiooni alal suuremate muutusteta. Jätkuv spetsialiseerumine tõi aga kaasa 17. sajandil ka seppade ameti jagunemise eri tsunftideks. Vasesepad olid eraldunud ja rajanud omaette ameti. 1650. aastal on raad kinnitanud nende skraa. Samuti asutasid kannuvalajad eri tsunfti.[5] 1653. aastal aga on toimunud lõplikult seppade ameti jagunemine kahte ossa: raud- ja relvaseppade ametiks ning peenseppade ametiks.[6] Peenseppade tsunfti kuulusid jagunemise järel lukussepad, kannuse-, püssi- ja kellassepad, noaja kruvisepad. Raud- ja relvaseppade amet koosnes jagunemise järel raudseppadest, kes tegid igasuguseid suuremaid sepistöid ja

---

[1] Das Revaler Bürgerbuch, Jurgen Suter hofslagare 1593. Ka Padisel kohtame 16. sajandi teisel poolel vaba üksjalga Jurgen Suterit. Vt. H. Ligi, 1961, lk. 71. Vaevalt on siin tegemist nimede juhusliku kokkusattumusega, pigemini küll isa ja pojaga.

[2] Eestlaste ehete valmistajad.

[3] W. Stieda—C. Mettig, 1896, lk. 73 jj.; Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 252 järgi on 15.—16. sajandil neid ainult 8.

[4] F. Bunge, 1847, lk. 209 jj., lk. 303 jj.

[5] J. Gahlnbäck, 1929, lk. 3 jj.

[6] A. Margus, 1938, lk. 71.

Lukussepad ei ole kuulunud sadulseppadega ühte tsunfti, nagu väidab Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 341.

valmistasid ühtlasi mitmesuguseid löögi- ja torkerelvi. Siia kuulusid töö iseloomu tõttu ka ankrusepad [1] ja hobuserautajad.

Harunemise puhul jäi seppade 1459. aasta skraa, mis täienduste ja muudatustega oli kinnitatud kuni aastani 1656, kehtivaks peenseppade ametile. See oli ühtlasi aluseks seppade skraale aastast 1665 ning peenseppade uuele skraale, mis on antud aastal 1668. [2] Viimase skraa on Tallinna raad täienduste ja uuendustega kinnitanud aastani 1809. Tsunft kandis esialgu nime: lukusseppade, kannuse-, püssi-, kellasseppade ja kruviseppade amet. Selline nimetus esineb ka nende 1644. aastast pärineval pitsatil, mistõttu võib oletada lahkulöömise katseid juba tollel ajal. Eelnevast nähtub ühtlasi, et 17. sajandi teisel poolel hakkas peensepa asemel esinema nimetus lukussepp. Kui 1690-ndail aastail eraldusid siit omaette ametisse ka kannusesepad ja tingituna peenseppade spetsialiseerumisest peamiselt lukkude alale, sai 18. sajandil lõplikult ühtlaselt pruugitavaks kutseala nimetuseks lukussepp. 17. sajandil kujunenud koosseisuga püsis peenseppade tsunft ka 18. sajandi kestel. Tallinna kapituleerumisega 1710. aastal Vene vägedele ja liitumisega Vene impeeriumi koosseisu ei tulnud linna õiguslikus korralduses ega skraaorganisatsiooni alal muutusi, sest Vene valitsuse poolt kinnitati kõik aadli ja linna kodanikkonna privileegid endisel kujul. Liitumine tugeva riigiga lõi eeldused kogu Eesti ala ja ka Tallinna majanduse ning kultuuri rahulikuks arenguks. Käsitöö arenemist aga takistasid 18. sajandil tsunftide ja gildide rohked privileegid. Tsunftikorralduse kehtestamine 1720. aastal Peterburis andis omalt poolt õigustust ja kindlust Tallinna tsunftidele. Eriti suurte privileegidega oli end suutnud kindlustada Tallinna all-linna käsitööliste Kanuti gild. 1724. aastal kinnitati Peterburi kontrollkomisjoni poolt Kanuti gildi taotlusel privileeg, millega saadi õigus keelata Tallinna sisse tuua selliseid vabriku- ja manufaktuuritööstuse saadusi, mida valmistati kohapealsete käsitööliste poolt. [3] Tsunftikäsitöö alal valitses rangelt väljakujunenud kord ja kõikides lahendust vajavates küsimustes toetuti 17. sajandil kehtestatud seadustele ja määrustele. Venemaa käsitöökorraldus 1785. aastast lubas juba igal kodanikul soovitud käsitööalal tegutseda, [4] mis võimaldas ka seppadel töötada väljaspool tsunftikuuluvust, kuid lukusseppade tsunfti osas jäi olukord täiesti

---

[1] Ankrusepp Willem Janson (Jansohn, Jansen), pärit Amsterdamist, saabus soovituskirjaga Stokholmist 1634. aastal, koos naise ja lapsega. Tallinna kodanikeraamatusse kantud raudsepana 1637. aastal, mainitakse allikais ankrusepana aastail 1652—1656; elas Suure Rannavärava ees, seespool valli. Vt. TLA; F 230 — 1 — Bf 34, l. 65.

[2] TLA; F 230 — 1 — Ac 6.

[3] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 446 jj.

[4] Sealsamas, lk. 504.

endiseks. Lukussepad olid üks neid käsitööliste tsunfte, kes omasid tööala ainuõigust. Ka käsitööametite reglement aastast 1822 ei muutnud kehtivas skraakorras põhiliselt midagi: lukussepatöö jäi endiselt lubatuks vaid tsunftiliikmetele.[1] Alles ühenduses kapitalismi arenemisega kaotatakse 1866. aastal Vene valitsuse määrusega tsunftikord. Lukusseppade tsunft püsis siiski edasi käsitööliste ühiskondliku koondisena. Viimane teadaolev lukusseppade skraa pärineb aastast 1885 juba trükitud kujul.[2]

Kuna kõne all olnud raele alluv seppade ja peenseppade amet tegutses vaid all-linnas, polnud aadli halduses oleval Toompeal vastavaid organisatsioone. Muidugi elasid ja töötasid 16. ja 17. sajandil Toompeal teiste käsitööliste kõrval ka peensepad ja sepad. Aastaist 1617—1622 on teada, et Toompeal töötas korraga kolm peenseppa: Matz, Erick ja Nickell.[3] Seejuures on võimalik, et Nickell oli all-linna peensepp. Üks kuni kaks peenseppa töötas siin neil sajandeil nähtavasti pidevalt. Sepasellide skraast aga järeldub, et 16. sajandil oli Toompea olnud koguni seppade «jäneste» üheks tegevuspaigaks.[4] Siin soosisid neid ilmselt aadlikest majaomanikud. Toompea ja linna käsitööliste vahekordade ja vastuolude korraldamiseks oli antud 3. märtsil 1626 kuninglik reglement,[5] mille järgi Toompea käsitöölised allusid all-linna skraaorganisatsioonile ja need Toompeal elunevad käsitöömeistrid, keda ametisse ei olnud vastu võetud, võisid seal töötada vaid ilma õpilaste ja sellideta. Sepad, kes töötasid Toompeal 17. sajandi teisel poolel, kuulusid juba skraa alusel all-linnas olevasse seppade ametisse ja nende hulgast valiti isegi üks ameti kaasistnikest.

Pärast Põhjasõda, aastal 1718, asutati ka Toompeale lukusseppade amet, kuna selleks ajaks oli siia asunud peensepisega tegelevaid ettevõtlikke lukusseppi, noaseppi ja teisi nii palju, et nad said õiguse tsunfti rajamiseks. Samast aastast pärineb ka Toompea lukusseppade ameti pitsat. Tallinna Toompea lukusseppade tsunfti skraa kinnitati 7. augustil 1729 ja kannab nime: lukusseppade, kannuseseppade, kellasseppade ja kruviseppade skraa.[6] All-linna lukusseppade tsunft sai 1726. aastal rae poolt karistada oma skraa müümise eest Toompea ametile.[7] Ka selles väikeses vahejuhtumis ilmnes Tallinna rae ja Toompea vaheline sajandeid kestnud vastuolu.

---

[1] F. Bunge, 1844, lk. 452.
[2] TLA; F 190 — 2 — 151.
[3] TLA; F 237 — 1 — 260.
[4] E. Pabst, 1873, lk. 395.
[5] F. Bunge, 1847, lk. 209 jj.
[6] Oldermanniks kinnitati noasepp Samuel Dörffer. Andmed Archivlager Göttingen, Reval TGA 216, E. Kühnerti kaudu.
[7] Sachregister der Revaler Ratsprotokolle des 17. u. 18. Jahrhunderts.

Toompea lukusseppade tsunft püsis kogu 18. sajandi, kuigi mõnikord ebatäielikuna, s. t. ametisse kuulus vähem kui kolm meistrit. Nii oli see 1760-ndail aastail. 1763. aastal oli Toompeal ainult üks peenseppmeister Peter Lindroth.[1] Sellisel juhul nõuti õpipoiste ja sellide tunnustamisel all-linna tsunftist ühe meistri juuresolekut ja ametilaeka üks võtmetest pidi olema viimase valduses.[2]

Juba 16. sajandil hakkas raad suurema täpsusega nõudma skraade kinnitamist. 1528. aastast pärineb määrus, mille järgi tuli seppade skraa iga kolme aasta järel esitada raele uuesti kinnitamiseks,[3] kuna seni oli mainitud vaid, et skraa on antud kolmeks aastaks. Peenseppade skraas aastast 1668 on öeldud, et kui skraa ei ole raele mihklipäevaks «vajaliku respektiga» kinnitamiseks esitatud, kaotab ta kehtivuse ja ametit trahvitakse rae poolt. Toetudes vanadele tavadele ja kuninglikule reglemendile aastast 1662,[4] jättis raad endale õiguse vajaduse korral iga kolme aasta järel skraad parandada, tsunfti õigusi vähendada või suurendada. Sellest õigusest on Tallinna raad kinni pidanud ka järgneval sajandil. Kui ühelt poolt tuleb nentida rae mõjuvõimu suurenemist seppade ameti üle, siis teiselt poolt on tehtud ametile ka mõningaid soodustusi. 1528. a. skraast ilmneb, et sisseastumismaksust ja trahvirahadest jäi ametile üks osa ja linnale tuli anda kaks osa. 1665. ja 1668. aasta määruse põhjal jagunesid trahvirahad pooleks.

Raud- ja peenseppade skraa, nagu teisedki käsitööliste skraad, määras ametisse vastuvõtu tingimused. Üks põhilisi nõudmisi oli, et vastuvõetav pidi olema sündinud vabade vanemate abielust, s. t. ei tohtinud olla pärisorjade järeltulija. Alates 16. sajandist hakati skraades rõhutama eriti sotsiaalse päritolu klauslit, millega sai kõrvale tõrjuda eestlasi, kes olid pärisorjad. Kuna 16. sajandil Tallinna elanike arvust olid üle poole mittesakslased, enamasti eestlased,[5] siis tuleb arvata, et neid töötas ka mitmetes käsitööametites. Riia seppade ameti skraas aastast 1578 on otseselt mainitud, et võib võtta õpilasteks vastu sakslasi, rootslasi, eestlasi[6] ja mittesakslasi. Tallinna raud- ja peenseppade skraas seesugust määrust ei olnud, kuid siin ei olnud ka keeldu eestlaste vastuvõtmise kohta nagu kullasseppade, pagarite ja rätsepate skraas. Siiski töötas seppade ametis 16. ja 17. sajandil ainult harukordselt eest-

---

[1] TLA; F 165 — 1 — 2, l. 211.
[2] TLA; F 230 — 1 — Ac 35, l. 4; F 165 — 1 — 2; l. 250.
[3] TLA; F 230 — 1 — Ac 6, l. 64.
[4] F. Bunge, 1847, lk. 303.
[5] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 252; V. Niitemaa, 1949, lk. 48; P. Johansen, 1935, lk. 184 jj.
[6] A. Berziņa, 1957, lk. 37; V. Niitemaa, 1949, lk. 64.

lasi. Nad olid siis ka enamasti ümber rahvustunud ja vaevalt on nimedegi järgi võimalik nende päritolu üle otsustada. Halvustav suhtumine eestlastesse sulges neil tee tasuvamatele käsitööaladele ja sundis ümberrahvustumisele.

Käsitöö erialade, sealhulgas ka sepatöö õppimisel oli eestlastele eriti takistuseks kehtiv feodaalkord, mis kitsendas talurahva siirdumist maalt linna. Selline olukord esines juba 15. sajandil, süvenedes järk-järgult 16. ja 17. sajandil.

Oluliseks takistuseks raud- ja peenseppade ametisse pääsemisel oli ka saksa keel, mida tsunfti asjaajamises kasutati. Seejuures tuleb märkida siiski kuulutusi Tallinna ajalehes 18. sajandi teisel poolel, kus pakuti müüa pärisorjapoisse, kes kõnelesid eesti, vene ja saksa keelt. [1] Et selliseid poisse, kes saksa keelt oskasid, ka varasematel sajanditel leidus, selles ei saa kahelda. Nii võib arvata, et osa linnaeestlastest suutis keeletõkkeid ületades tsunftis töötada.

Otseselt eestilise põlvnemisega seppi ja peenseppi 16.—17. sajandil on raske kindlaks teha. Tõenäoliselt esines eestlasi nimede taga nagu Mats, Reino, Symo, Tonnies, Laur. Linna «kämmerei» [2] arveraamatus on üüri- ja rendimaksjate loetelus 1616. aastal suurem enamus eesti nimedega mehed, nende hulgas ka «Tonnies üks sepp». [3] Arvatavasti ka 1609. aastal mainitud Matz peensepp ja 1616. aastal Madties sepp marstallis — linna tööhoovis — olid eestlased. Ilmselt olidki linna tööhoovi töökojad 16. ja 17. sajandil paigaks, kus mõnikord võisid tööd leida eesti päritoluga peensepad ja sepad. Mats Tholesepp, kes 1611. aastal parandas linnale kärusid, oli kindlasti eestilise päritoluga mees. Ka sepp Matthias Michelsohn Padise kloostrist, kes abiellus toatüdruk Eva Pipiga, ei olnud ilmselt saksa rahvusest. Ta sai Tallinna kodanikuks 1661. aastal. [4] Reino Raick ja Matz Roeger olid saanud peensepana linnakodanikuks 1621., Simon Kok 1577. aastal. [5] Viimaste nimede taga võisid peituda samuti kas eestlased või siis soomlased. Veel 1668. aastal kohtame Tallinnas Soomest pärinevat seppa Berent Kiehli, [6] kuna varem, eriti 15. sajandil esines neid sagedamini. Ka son-lõpulised perekonnanimed Tallinnas ei kuulunud tavaliselt sakslastele, küll võisid nad peale eestlaste kuuluda veel rootslas-

---

[1] Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1782, nr. 39; 1791, nr. 25; 1792, nr. 33.

[2] Linna majandus- ja rahandusala haldus, koosneb kahest raehärrast. Asukoht raekojas.

[3] TLA, F 230 — 1 — Ba 35, l. 16.

[4] Das Revaler Bürgerbuch.

[5] Sealsamas.

[6] Sealsamas.

tele. Saksamaalt pärinevad perekonnanimed olid hoopis teiselaadilised. Kohaliku päritoluga seppi mainiti allikais 16. sajandil enamasti vaid eesnimega. Eestlasist seppi elas ja töötas aga veel Tallinna eesti elanikkonnaga alevikes, nagu mõningatest allikatest nähtub. Sellekohaseid andmeid on säilinud aastaist 1692—1695, mil Toompea eeslinnas H. Rehbinderi krundil oli asunud Kusika Thomase ja Mats Rosinase kõrval ka sepp Claus Gross. [1] Eeslinnades töötavaid seppi aga saab vaevalt arvestada dekoratiivse sepise seisukohalt, küll aga võis siit harukorril tulla täiendust või abitööjõudu tsunftimeistritele.

Tuleb silmas pidada, et sakslaste juurdevool Tallinna oli ajuti sõdade ajal nii tagasihoidlik, et raad ja ametidki olid sunnitud käsitööliste päritolule vaatama sallivalt. Ega muidu olnud vajadust 1641. aastal seppade ja peenseppade skraa lisas uuesti üles tõsta sünnikirja esitamise nõuet. Kolmekümneaastane sõda oli tõenäoliselt suuresti pidurdanud saksa käsitööliste voolu Eesti- ja Liivimaa linnadesse.

Kuna eestlased ainult harukorril pääsesid meistriks ja linnakodanikuks, siis ometigi olid nad abitöölisteks käsitöömeistrite juures. Tutvunud aga kutseala saladustega, pääsemata ametisse, siirdusid nad tööle linna äärde või maale käsitööjänestena. [2] Ja nii kaebas 1611. aastal Tallinnas kogu seppade amet raele, et nad «jäneste» pärast «peaaegu ei saa maale saksa päritoluga selle». [3] Samuti oli eestlastest käsitööliste konkurentsi suurenemisest tingitud päritolu ehk sünnitõendite nõudmine.

Mitte ainult eestlastele, vaid ka teistest rahvustest käsitöölistele tehti takistusi seppade tsunfti pääsemisel. Ilmselt küll Rootsi koloniaalvõimude nõudel lisandus peenseppade 1668. aasta skraale punkt, mille põhjal ei tohtinud ka Rootsist sisseränanud meistritel keelata siin tööle asumist. See määrus aitas ainult mõnevõrra pidurdada sakslaste täieliku ainuvalitsuse tekkimist seppade tööalal. Väikesel arvul töötas rootslastest seppi ja peenseppi Tallinnas kogu Rootsi koloniaalprovintsi ajastul ja üksikuid ka 18. sajandil. [4]

Kaugemalt sellidena või ka meistritena linna asunud mehed omandasid siin õiguse meistrina töötamiseks ja paljudel juhtudel jätkasid nende järgnevad põlvkonnad samal alal tööd kohalike meistritena. Nii töötas 1656. aastast alates Tallinnas Sileesiast pärinev peensepp Andreas Bloschus, kelle järglasteks oli mitu põlvkonda peenseppi. Nimi Bloschus (Ploschkus, Ploscus) muutus

[1] TLA; F 237 — 1 — 23, l. 64.
[2] O. Liiv, 1936, lk. 20—21.
[3] TLA; F 230 — 1 — Bf 34, l. 13.
[4] Das Revaler Bürgerbuch.

siin juba sajandi lõpul Pluskuseks,[1] ilmselt kohalike linnaeestlaste keelepruugi mõjul, ja püsis sellisena kogu 18. sajandi. Ka peensepad Gesell, Grabener, Sabin jt. esinevad samuti mitmes põlvkonnas.

Selgitades siinsete sakslastest seppade ja peenseppade päritolu, ilmneb, et 16. ja 17. sajandil põlvnes neid tähelepandaval hulgal Sileesiast, mis juba 15. sajandil ja järgnevailgi oli tuntud kuulsate metallitöömeistrite poolest. Sileesia kõrval pärinesid paljud ka Ida-Preisimaalt ja Põhja-Saksamaa linnadest.

17. sajandi teisel poolel kehtima pääsenud olukord, kus järjekindlamalt peeti kinni keelust eestlasi Kanuti gildi vastu võtta, tegi täiesti võimatuks eestlaste pääsemise seppade ja peenseppade tsunfti. See olukord püsis ka kogu järgneva sajandi. Peenseppade ehk lukusseppade tsunft koosnes nüüd peaaegu kogu ulatuses sakslastest. Tallinna kodanikeraamatus aastail 1710—1786 kodanikuks vastuvõetud kolmeteistkümnest lukusseppmeistrist on 8 väljastpoolt saabunud sakslast, 4 on kohalike, saksa päritoluga lukusseppade pojad ja üks on rootslane. Tegelikult kujunes 18. sajand ja 19. sajandi esimene veerand saksa käsitööliste juurdevoolu viimaseks hooajaks Tallinnas ja üldse kogu Eestis.

ÕPIPOISID JA SELLID

Tähtsaks eelduseks ametisse pääsemisel oli oma kutseala põhjalik tundmine. Vajalikud oskused ja vilumus korralikuks tööks saavutati sundusliku õppeaja kehtimapanekuga. Sepa õpipoisi õppeaeg oli 3 aastat. 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimesel poolel oli õpipoiste arv kindlaks määratud. Selles väljendus tsunftide tookordne üldine püüe käsitöömeistrite arvu piirata. 1662. a. kuninglik reglement lubas pidada igal meistril õpipoisse ja selle nii palju kui töö juures vajalik. Põhjuseks toodi asjaolu, et manufaktuuridele on takistuseks, kui käsitööametites sellide ja õpipoiste arv on piiratud. Piiramatu abiliste arvuga loodeti sepikojast kujunevat mõnel juhul suurem ettevõte. Rootsi valitsuse majanduspoliitikas valitses tollal suund manufaktuuride loomisele ja sellekohaseid püüdlusi esines siis ka Eesti- ja Liivimaal. 1654. aastal sai näiteks R. Rademacher privileegi rauamanufaktuuri rajamiseks Kirchholmis Liivimaal.[2]

---

[1] Teine liin Andreas Bloschuse järeltulijaid, pastorid ja peensepad, kirjutasid veel 18. sajandil mõnikord oma nime Ploschkus. Nii tegutsevad koraga peensepad Andreas Pluskus ja Joh. Gottfr. Ploschkus.

[2] E. Andren, 1959, lk. 9.

Seppade 1665. a. skraa ja peenseppade 1668. a. skraa kajastavad eelmainitud suundi käsitööorganisatsiooni arengus, nad ei piiranud sellide ja õpipoiste arvu, vaid lubasid neid pidada nii palju kui vajalik. Samad skraa määrused jäid kehtima ka 18. sajandil, kuid nähtavasti üle kahe õpipoisi ega selli lukusseppadel siiski sel ajal polnud. Õpipoisse eestlaste hulgast ei võetud [1] ja lukusseppade tsunft keeldus koguni 1769. aastal Toompea meistri Pfau selli Kielströmi meistriks vastu võtmast põhjusel, et noormeister Pfau sepikojas olevat talupoegi töötanud. [2] Tüliküsimusest selgub, et talupoisse oli sepikojas lubatud kasutada vaid abitöölistena, keda iga 14 päeva järel välja vahetati. Sellisel viisil oli eestlastel siiski väikesi võimalusi lukussepatöö tundmaõppimiseks.

Algav õpipoiss pidi vastava meistri juures kõigepealt läbi tegema neljanädalase katseaja, enne kui ta tsunfti poolt õpilaseks vastu võeti. Sel puhul kanti tema nimi oldermanni juures vastavasse raamatusse.

Õpilasaja elas õpipoiss meistri perekonnas, olles täiesti sõltuv meistrist, tema iseloomust ja oli tegelikult kaitsetu meistri ja sellide ebaõiglase kohtlemise vastu. 1787. aastal põgenes lukusseppmeister Sabini juurest õpipoiss Carl Horn ning teda otsiti taga isegi ajalehekuulutuse kaudu. [3] 1793. aastal jooksis ära püssisepp J. F. Kühnlentzi õpipoiss David Arens. [4] Need põgenemised meistrite juurest näitavad, et õpipoiste olukord ja elutingimused polnud sugugi kerged.

Õpilastena alustasid poisid tavaliselt tööd 12—13-aastaste noorukitena, kuid tõenäoline on, et mõnikord kirjutati õpilaseks nooremaidki. 1792. aastal põgenes lukusseppade tsunfti meistri püssisepp I. F. Kühnlentzi juurest tema vend Melchior Kühnlentz koos 9-aastase poisiga. [5] Siin oligi arvatavasti tegemist ühe eriti noore õpilasega.

Õpipoisi väljaõpetamine tähendas meistrile muidugi tööd ja ajakulu, mille eest nähti ette kompensatsioon õpipoisi töö näol. Nii pidi õpipoiss tegema igasuguseid töid ka väljaspool sepikoda, ja selleks et suuremat kasu saada, sunniti teda töötama meistri juures mõnda aega ka pärast ettenähtud õppeaja lõppu. Peale meistri olid seega just õpipoisid need, kes püsisid töökojas aastast aastasse, kuni nad olid saanud vajaliku väljaõppe. Õpilasaastad tunnistati õpipoisil, kaasa arvatud meistrite omad pojad, lõppe-

[1] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 448.
[2] TLA; F 165 — 1 — 2, l. 410 jj.
[3] Revalische Wöchentliche Nachrichten 1787, nr. 38.
[4] Revalische Wöchentliche Nachrichten 1793, nr. 28.
[5] Revalische Wöchentliche Nachrichten 1792, nr. 18.

nuks ameti «avatud laeka ees», s. t. ameti koosolekul, nagu nähtub ka seppade tsunfti korraldusest aastal 1750. [1]

Selliks saamise puhul oli 18. sajandil kombeks annetada tsunftile pokaali — nn. villkommi — külge hõbesilt. Lukusseppade tsunfti korralduse põhjal aastast 1813 oli see koguni kohustuslik. Hõbesildi asemel võis sell annetada ka ühe hõberubla ja viis rubla kassasse. [2]

1668. aasta Tallinna peenseppade skraas oli ette nähtud, et sell pidi vähemalt 3 kuud oma meistri juures töötama, siis alles oli tal luba lahkuda või meistril võimalik talle üles öelda. Tööle asunud sellilt nõuti ausust ja korralikku käitumist. Et pühapäevajärgsed töölt puudumised olid nähtavasti sagedased, määrati juba skraas, et sell ei tohtinud esmaspäeval ega teisipäeval töölt puududa. Iga raisatud päeva eest pidi sell töötama meistrile kolm päeva tasuta.

Sellina tuli alustada rännuaastaid väljaspool kodulinna ja töötada võõraste meistrite juures. Kohustuslik rännuaeg oli kolm aastat. Sepasell pidi 1549. aasta skraa põhjal rännuaastate lõppedes töötama ühe aasta kohaliku meistri juures, kui ta soovis püsivalt Tallinna elama asuda ja siin vastava kutseala meistrina töötada. Peenseppade skraa 1668. aastast võimaldab ametisse astumist ja meistriks saamist juba kolmveerandaastase kohapeal sellina töötamise järel. See viitab peenseppmeistrite vähesusele linnas või pigemini sepistöö elavnemisele 17. sajandi teisel poolel. Selli kohustusliku tööaja lõppedes peab ta ühel ameti koosolekul — stevenil, mis toimusid neli korda aastas: mihklipäeval, jõulu ajal, lihavõtte eel ja jaanipäeval — taotlema ameti meistriks vastuvõtmist. [3] Selleks tuli tal sooritada ameti poolt tööoskuse katseks määratud meistritöö, mille eel aga tuli esitada peale eespool mainitud sünnikirja ka teenistuskiri ja 1668. aasta skraa järgi veel tunnistus ausa käitumise kohta. Kui meistritöö ei osutunud rahuldavaks, pidi sell veel ühe aasta töötama ja õppima. 19. sajandil on kirja pandud ka nõue, et meistritiitlit taotlev sell peab olema vähemalt 24 aastane. [4] Tegelikus elus said sellid sageli soodustatud korras meistriks abiellumise teel mõne meistri lesega, mis kindlustas ametisse pääsu, varustas noore meistri ühel hoobil ka tööriistade ja töökojaga. Meistri lesega või tütrega abiellumisel vabanes sell ka ameti kostitamise kohustusest. Ka meistrite pojad olid käsitööametis meistriks saamisel soodustatud olukorras.

---

[1] TLA; F 191 — 1 — 126, l. 113 jj.
[2] TLA; F 190 — 2 — 174, l. 18 jj.
[3] E. Nottbeck—W. Neumann I, 1904, lk. 78.
[4] F. Bunge, 1844, lk. 447.

Sellid moodustasid ameti piirides tähtsama osa tööjõust. Nende osa produktsioonis oli enamasti suurem meistrite omast. Et sellist lõpuks pidi saama meister, oli iseenesest mõistetav, kuigi käsitletaval ajajärgul sellile seda mitmel viisil järjest raskendati. Sellidel tuli elatuda oma kätetööst ja nende huvides oli vältida täielikku sõltuvust tööandjatest-meistritest. Üheks eelduseks selles oli sellide liikuvus. Sellid võisid lahkuda teenistusest, kui palk või töötingimused neile sobivad polnud. Ameti tava ja kommete järgi oli meistri juurde tööle asunud sepasell kohustatud vähemalt 14 päeva töötama, kuid esines üksikuid juhtumeid, kus sell isegi seda aega tööl ei püsinud.[1] Meistrid püüdsid endi huvides saavutada muidugi pikemaajalisi lepinguid.[2] Kokkulepitud või kohustusliku teenistusaja lõppedes võis sell lahkuda ja otsida paremaid töötingimusi mujal, kui kohalike meistrite juures olid tingimused ühesugused ega rahuldanud teda. Sellest asjaolust oli tingitud ka, et sellid jäid vallalisteks. Vallalisus oli neile olulise tähtsusega, seepärast et perekond võis neid asetada suuremasse sõltuvusse teenistusest ja tööandjast.

Kui sellide liikuvus oli neile üheks tõhusaks kaitse- ja võitlusvahendiks, siis peale selle üritasid sellid mõnikord üsna edukalt ka streike oma töötingimuste parandamiseks, nagu on teada Lüübekist 16. sajandil. Tallinnas puuduvad 16.—18. sajandist andmed sepa- ja peensepasellide streikide kohta. Küll aga kohtame võitlust tööpäeva lühendamise eest 19. sajandi algul. 1803. aastal lõpetasid sepasellid Tallinna sepikodades töö tund aega varem ettenähtust, s. o. õhtul kell seitse. Igaüks, kes kauem töötas, pidi omavahelise kokkuleppe põhjal maksma 5 rubla trahvi. Ametihärra[3] manitsusi ei võetud kuulda. Siis olid meistrid asja esitanud ameti kohtule.[4] 7. oktoobril 1803. aastal nõustusid sellid lõpuks kohtu veenmisel ja manitsusel endiselt kella kaheksani töötama.

Nähtavasti jätkasid sellid siiski ka edaspidi võitlust tööpäeva lühendamise eest. Selle tulemusena sõlmiti 2. juunil 1805. aastal kokkulepe, mille põhjal tööpäev kestis kella seitsmeni õhtul. Sellide taotlused 1808. aastal saada õiguslikku kinnitust tööpäeva lõpetamiseks esmaspäeviti kell neli, nagu see tegelikult paljudes töökodades toimus, ei andnud tagajärgi. Ameti kohus lükkas sellide nõudlused tagasi ja kinnitas 2. juuni 1805. aasta kokkuleppe.[5]

---

[1] TLA; F 165 — 1 — 4, l. 22.
[2] A. Berziņa, 1957, lk. 24.
[3] Amptsherr — raehärra, kellele allusid käsitööametid.
[4] TLA; F 165 — 1 — 6, l. 50.
[5] TLA; F 165 — 1 — 7, l. VIII.

Iseloomulik oli ka takistuste tegemine tsunfti pääsemiseks neile, kes olid seotud mõne vastuhakuga. Tallinna raud- ja relvaseppade tsunft keeldus veel 1800. aastal sepasell Michael Kayserit Meemelist meistriks vastu võtmast, kuna tema kohta oli saadud teateid, et ta kuue aasta eest oli võtnud osa sellide rahutustest Riias. [1] Tallinna rae kaudu tehtud järelepärimisel selgus, et 1794. aastal keeldunud sepasellid Riias meistrite juurde tööle minemast ja kogunenud sellide kodusse aega viitma. Riia rae poolt antud tunnistuses esines Michael Kayseri nimi rahutute ja linnast sundkorras väljasaadetud sellide hulgas. M. Kayseri pöördumine Tallinna ameti kohtu poole õiguse saamiseks jäi esialgu tulemusteta, kuigi tema kaitseks rääkis ühe Riia meistri tõend, et M. Kayser polevat rahutustest osa võtnud. 1802. aastal esineb Michael Kayseri nimi siiski Tallinna seppade hulgas. Nii tõid sellide meeleavaldused meistrite vastu sellile takistusi meistriks saamisel ja pikendasid selliaega, kui ei sulgenud üldse teed tsunfti. Sellide jõud olid tollal nähtavasti veel väikesed ja Tallinna sellide organisatsiooni väljaastumist oma liikme toetuseks ei kohta me kõnealusel juhul üldse. Pealegi võitlesid üksikud sellide koondised omaette, tõmbamata kaasa teisi.

Ometi nähtub, et sellide nõudmisi ja nende rahulolematust tuli mõnikord arvestada. Vajadusega vältida sellide rahutusi oli ameti kohus 1769. aastal motiveerinud ka karistust lukusseppade tsunftile, kui see tõsisema põhjuseta oli keeldunud sell Kielströmi meistriks vastu võtmast. [2]

18. sajandil oli ka lukusseppade tsunfti sellide töölevõtmises kehtima pääsenud uus tava, mille algmed ulatuvad 17. sajandi teise poolde. Tallinna lukussepad hankisid nüüd endile selle eriliste tellimiskirjadega. Oldermanni allkirjaga tellimiskirju lähetati Tartu, Pärnu ja sagedasti kaugemalegi. Tellimiskirjade põhjal oli saabunud selle Lüübekist ja mujalt. Selline viis andis sakslastest meistritele veelgi rohkem võimalusi meelepäraseid selle saada. Varem oli tulnud võtta selle linna saabunute hulgast. 1784. aastal taotleb lukussepp D. F. Sabin endale Lüübekist tellitud selli töölevõtmist, kuigi oldermanni teatel oli samal ajal kohale jõudnud kaks lukussepaselli Stokholmist. [3]

Sellide hulgaline sisserändamine välismaalt 18. sajandil oli seletatav sellega, et konkurents tsunfti piirides peaaegu puudus ja käsitöötoodete hinnad olid seetõttu väga kõrged. [4] Samal ajal valvati Tallinnas hoolega, et tsunftidesse ei pääseks eestlasi, soomlasi

---

[1] TLA; F 165 — 1 — 5, l. 53.
[2] TLA; F 165 — 1 — 2, l. 412.
[3] TLA; F 165 — 1 — 4, l. 10 jj.
[4] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 448.

ja venelasi, sest kardeti sakslaste privilegeeritud seisundi kaotamist.

Ameti piirides olid mõnikord ka omad sellid jõuks, kes võisid ohustada meistrite monopoliseisundit, kui nad tegid eraviisilisi töid. Et seda vältida, oli sepasellidel keelatud öö veetmine väljaspool meistri maja. Kui nad polnud veel tööle palgatud, pidid nad linnas viibimise ajal elama sellide kodus — herbergis, kus neid sai valvata.

Oli kujunenud tavaks, et sellid kogunesid perioodiliselt sellide kodusse, mis lukusseppadel töötas veel käsitletava perioodi lõpulgi, kuna 1785. aastal on sõlmitud leping ruumide kasutamise asjus Fr. N. Süttiga. [1] Avatud sellidelaeka ümber otsustati seal ühiseid küsimusi, koguti osamaksu sellidelaekasse. Raha kasutati haigete või abivajavate sellide toetamiseks, ka kokkutulekute lõpul toimuvate söömingute-joomingute korraldamiseks. Neist sellide kokkutulekuist võttis alati osa ka meistrite esindaja. 18. sajandist on teada, et lukusseppmeistrite hulgast määrati veel eriline laekameister, kes kirjutas sellide raamatusse kõik linna saabunud sellid. [2] Lukusseppade kodu oli 18. sajandil Niguliste kiriku lähedal, [3] ja oli asunud seal tõenäoliselt ka kahel eelmisel sajandil. Lühemat aega linnas peatuvatele sellidele pakkus sellide kodu soodsaid elamisvõimalusi linnas.

Tallinnas oli sepasellidel oma põhimäärustik, mis on säilinud ärakirjana aastast 1597. [4] See sisaldab määrusi aastaist 1407, 1415, 1473, 1500, 1515 ja põhineb tõenäoliselt 14. sajandist pärinevail korraldustel, [5] mille järgi võib oletada, et sepasellidel oli siin juba 14. sajandil oma ühing, nii nagu see oli sepasellidel Riias. [6] Sellide ühingul oli oma valitud esimees, nn. vanemsell, ja sellide kuulumine ühingusse oli ilmselt kohustuslik, kuna skraa lisas rõhutatakse, et ka kaheks nädalaks linna saabunud sell peab ühingusse astuma või ta ei tohi siin töötada.

Sellide skraas korraldatakse sellide ja meistrite vahekordi, määratakse sellide kokkutulekute välisvormid, haigete sellide abistamise kord. Samuti määratakse skraas sellide kohustused kiriku suhtes ja osavõtu kord kiriklikest talitustest, nagu see oli loomulik katolitsismi võimutsemise perioodil.

Rändamiskohustus oli 16. sajandil Tallinna käsitöölistel saanud üldiselt tunnustatuks. See komme oli eriti kindlalt välja kujune-

---

[1] TLA; F 190 — 2 — 183.
[2] TLA; F 165 — 1 — 6, l. 33.
[3] Hoone pole säilinud. Vana kinnistu nr. oli 561 Niguliste tänavas.
[4] E. Pabst, 1873, lk. 374.
[5] E. Pabst, 1873, lk. 374.
[6] W. Stieda—C. Mettig, 1896, lk. 97.

nud Saksamaal, kus eeskirju rändamise kohta anti juba 15. sajandi keskel ja järgmisel sajandil on sellide rändamine kõikidel käsitööaladel läbi viidud.[1] Sealt oli rändamise komme tulnud ka Skandinaaviasse ja Baltimaadele, kuhu oli levinud saksa tüüpi käsitööliste organisatsioon. Tallinna varasemate kirjalike allikate vaikimine rändamiskohustuse suhtes pole eriti üllatav, kuna see ka mujal levis alles 16. sajandil. Otseselt mainivad rändamiskohustust kuninglik reglement aastast 1626 ja peenseppade 1668. aasta skraa, milles seda käsitletakse kui üht eeltingimust meistriks saamisel.

Sellide rändamisega olid seotud kindlad ettekirjutused ja tavad. Juba 1662. aasta kuninglik reglement rõhutab üldistest ametitavadest ja kommetest kinnipidamise vajadust, mis soodustavat sellide rändamist ja töölevõtmist. Kui rändav sell saabus linna, pidi ta esmajoones üles otsima sellide kodu. Sellil tuli esitada oma tervitus kindlaksmääratud vormis. See oli tõenduseks, et tegemist oli õige selliga. Sellide kodust juhatati uustulnuk meistrite juurde, kus tööd oli saada. Sell võis siis tööle asuda või edasi rännata. Aja jooksul seda sellide vabadust meistrit valida mõnevõrra piirati ja 18. sajandil näeme, et sepa- ja peensepameistritel Tallinnas oli kujunenud tavaõigus järjekorras selle palgata.[2] Sellega, et viimaseid suunati meistrite juurde teatud kindlas järjekorras, välditi konkurentsi meistrite vahel sellide palkamisel.

Ka 18. sajandil kestis Tallinnas sellide rändamine, ja oli üldiselt kohustuslik ka sepa- ja peensepasellidele. Veel 1822. aasta käsitööametite reglemendis nõuti, et iga sell, kes tahtis meistriks saada, pidi olema rännanud ja vähemalt kolmes Tallinna-suuruses linnas töötanud.[3] Riia seppade amet nõudis 1578. aastal, et meistri kutse taotleja oleks rännanud Saksamaal vähemalt ühe aasta.[4] Kuigi Tallinna seppade skraas sellist nõuet otseselt ei leia, on ometi mõeldav, et ka siinsed sellid jõudsid oma rändudel töötada üsna kaugetes paikades. Arvatavasti on Tallinna sepasellid rännukohustuse täitmisel mõnikord töötanud ka suuremates naaberlinnades, nagu Narvas, Tartus, Riias. Ühendused Riiaga sellide osas olid 16. ja 17. sajandil üldiselt nõrgad ja Tallinna sellide peamine vool suundus Põhja-Saksamaa linnadesse.[5] Esmajoones siirdusid sellid muidugi sinna, kus oli loota soodsamaid töö- ja õppimisvõimalusi, kuhu rändamine oli lihtsam ning ka odavam. Hõlpsamaks ja soodsamaks oli laevaühendus ja nii kulgesid sel-

[1] R. Wissell, 1929, lk. 151.
[2] TLA; F 165 — 1 — 4, l. 15.
[3] F. Bunge, 1844, lk. 447.
[4] W. Stieda — C. Mettig, 1896, lk. 471.
[5] A. Berziņa, 1958, lk. 185.

lide rännud tihti laevaliikluse suundades. Kaubalaevad Danzigi, Lüübeki ja Stokholmi võtsid veel 18. sajandi lõpul sageli selle kaasa [1] ja sellide rändamine näib ka sel ajal toimuvat suurelt osalt laevadega. Tallinna oli saabunud sepaselle paljudest Saksa linnadest, aga ka Stokholmist, Riiast ja mujalt. 1664. aastal saabus Simon Matsson Turust. Mitmed Soome linnad olid seotud sepasellide rändamisaladega. Veel 1801. aastal saabus oma rännutunnistusega Tallinna 23-aastane lukussepasell Eric Fagerström Ekenäsist. [2] Kui 18. sajandil oli ka Peterburis kehtestatud tsunftikorraldus, tekkisid sajandi teisel poolel tihedamad sidemed Peterburi ja Tallinna käsitööliste vahel. Tallinna sellide rännakudõpingud haarasid ka Peterburi. Silmapaistev oli kullasseppade ja parukategijate sellide siirdumine Peterburi. Seppade ja lukusseppade sidemetest Peterburiga aga otseseid andmeid ei ole. Sellide rännakud välismaale keelati Vene valitsuse määrusega 1826. aastal, [3] rändamine siseriigis aga kestis edasi. Samuti oli nüüd keelatud välismaiste sellide võtmine kohalike meistrite juurde tööle.

Et sellid olid pidevalt rändamas, olid nad ka head uudiste vahendajad. Nende kaudu püsisid sidemed ja tutvused sama ala käsitöömeistrite vahel, nende kaudu levisid tööalased uudised. Ka Tallinnas hoidsid sellid pidevat kontakti dekoratiivse sepise alal kaugemate maadega, kust nad saabusid.

On märkimisväärne, et mõnel meistril oli selle rohkem kui teistel. Erakorralistel aegadel töötasid meistrid hoopis ilma sellideta. Põhjasõda takistas sellide juurdevoolu. Linnas oli rahvaarv sõja ja katku tõttu viiekordselt vähenenud ning loomulikult oli siis sellegi raske saada. Nii töötasid 1713. aastal Tallinnas kõik peensepad ilma sellideta. Seitsmest peensepast, kellest 3 olid raugad, oli ainult Andreas Pluskus nooremal üks väljaõppinud õpipoiss. [4] Kui suurel määral meister ise tööd tegi, sõltus sellest, kui palju tal abilisi oli. Tavaliselt näib sepameistritel 16.—18. sajandil olnud kaks selli. 1696. aastal määrati, [5] et sepameister, kelle juures juba kaks selli töötab, ei tohi rändavat selli enne tööle võtta, kuni ilma sellita meistril ka sell on. Sellest järeldub, et mõnede tublimate meistrite juures töötas rohkem kui kaks selli ja et nõudmine sellide järele oli tõusnud. Kui aga sellita meister rändavat selli tööle ei võtnud, oli õigus teistel meistritel sellile tööd anda. See väike arv selle, mis igal meistril oli, tähendas seda, et ka meistrid ise töötasid pidevalt sepikojas.

---

[1] Vt. Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1782, nr. 39, 42; 1784, nr. 32, 34, 35.

[2] TAAM; F 193 — 1 — 107.

[3] A. Margus, 1938, lk. LV.

[4] TLA; F 230 — 1 — Aa 170, l. 775.

[5] TLA; F 230 — 1 — Ac 6, l. 70.

Oluliseks eelduseks meistriks saamisel oli meistritöö sooritamine. Vanemates seppade skraades pole täpsemalt nimetatud meistriks saamiseks nõutavaid töid. Esines vaid nõue valmistada kolm eset — dre stücke werkes. 1459. aasta skraast aga nähtub, et raudsepp pidi meistritööks tegema kaht liiki kirved ja hobuseraua. Peensepa meistritööks oli topeltriiviga lukk ja võti kuue rihviga, s. t. lõhega, üks paar kannuseid ja paar jaluseid. [1] 1549. aasta skraa järgi nõutakse peensepalt meistritööks kirstu- või ukselukku, millel kolm põrka või kolm riivi, üht paari kannuseid ja paari jaluseid. Jätkuv spetsialiseerumine seppade kutsealal väljendub edaspidi ka meistritöö osas. 1692. aasta skraa lisast selgub, et peensepp oli 17. sajandil senisest enam spetsialiseerunud lukkude valmistamisele, tema meistritööks oli nüüd kolm erinevat liiki lukku: 1) kirjutuspuldilukk kolme riiviga, 2) toalukk kahe riiviga ja 3) tasklukk.

Meistritöö osas tuli uuendusi 18. sajandi keskel. 1754. aastal on tehtud peenseppade skraale lisand, mille järgi senise meistritöö asemel võis meistritööna esitada soovi korral ka: 1) raudkirstu, 2) toa- või taskluku.

Tõenäoliselt kehtis viimane meistritöö eeskiri veel kogu 19. sajandigi, kuna ka viimases lukusseppade ameti skraas aastast 1885 mingeid uusi määrusi ei ole ja meistritöö ülesanne määrati oldermanni poolt skraa piirides ja traditsioonide kohaselt.

Meistritöö oli kahtlemata tähtis vahend meistrite käes, millega nad kaitsesid end konkurentsi vastu. Teiselt poolt ei tohi alahinnata tõika, et meistritöö oli ühtlasi tagatiseks, et iga ametimeister tundis hästi oma kutseala.

Meistritöö sooritamiseks oli ette nähtud kindel aeg. 1459. aasta skraa järgi 14 päeva, 1549. aasta skraa põhjal 4 nädalat, mis viitab ühtlasi meistritöö keerulisemaks muutumisele. Meistritöö tuli teha oldermanni poolt määratud meistri juures. Tööd hindasid oldermann ja rae määratud esindajatena kaks ametihärrat kõigi ametiliikmete juuresolekul. Kui töö oli vastuvõetavaks tunnistatud, tasus noor meister 16. ja 17. sajandil sisseastumismaksu. 1459. aasta skraa järgi nõuti, et sisseastujal oleks 6 riia marka raha ja peale selle raudrüü. [2] Skraa lisast 1641. aastal selgub, et 17. sajandil nõuti sisseastumismaksu 3 riigitaalrit ning peale selle tuli teha sepaameti liikmetele kostitus. Viimane oli 17. sajandi keskpaigaks

---

[1] E. Nottbeck—W. Neumann I, 1904, lk. 83.

[2] Raudrüü — harnisch, tähendas ajavahemikus 1300—1650 raudplaatidest sõjarüüd, mis kattis keha osaliselt või tervenisti. Siin on tegemist osalise harniskiga — selja- ja rinnaplaadiga.

kujunenud ilmselt ülemääraselt kulukaks ja sellepärast tõusis kostituse küsimus 1653. aastal teravalt päevakorrale,[1] mil tehti katse piirata kõiki kulutusi tsunfti astumisel ainuüksi 10 riigitaalri maksmisega ametilaekasse. Laekunud maksudest aga kuulus skraa alusel pool väljamaksmisele raele, nagu eespool mainitud. Kauaks ei suudetud 10-taalrilist maksu siiski rakendada. Kostituse kulukusest põhjustatud nurina ja rahulolematuse lõpetas ajutiselt kuninglik reglement 1662. aastal, millega määrati sisseastumismaksuks kõikidele käsitööametitele ühtlaselt 15 riigitaalrit ametilaekasse.[2] Kõikidest teistest kulutustest oli sisseastuja vaba. Riigivõimu poolt tehtud katsed pidurdada tsunfti astumise kulukust tühistati juba samal aastakümnel uute skraade kinnitamisel. Kuna nähtavasti pool sisseastumismaksust osutus pidusöögi korraldamiseks väikeseks, on peensepad ja raudsepad saavutanud raega kokkuleppe, et kostituskuludeks nõuti ametilaekasse 15 riigitaalrit. Raad jäi 1653. aasta seisukoha juurde ja nõudis endale 5 taalrit igalt meistrilt tsunfti astumise puhul. Kokkuleppe üldisemat iseloomu näitab asjaolu, et enamikus käsitööliste skraades 17. sajandi teisest poolest olid rakendatud täpselt samad nõudmised. Kostituse asendumine kindla rahamaksuga oli sammuks demokraatia poole, sest nüüd kadus võimalus üksteise ületrumpamiseks.

Veel 19. sajandilgi oli lukusseppade tsunfti pääsemine tõkestatud üsna suurte maksudega. 1822. aasta käsitööametite reglemendi põhjal nõuti vaeste ja orbude, kiriku ja pearaha kassasse kokku 26 rubla igalt tsunfti astujalt lukussepalt[3] ja tava kohaselt maksis noor lukusseppmeister ka sellidele sel puhul 5 rubla.[4] Kodanikuks vastuvõtu kulud tulid sellele lisaks.

Kui meistritöö sooritamise järel noor meister oli võetud ameti ehk tsunfti liikmeks, pidi ta koos oldermanni ja kaasistnikega ilmuma rae ette, kus ta võeti vastu linnakodanikuks. Nii kaasnes kutsealasesse tsunfti vastuvõtmisega ka linnakodanikuks astumine, millise toimingu viivitamist 1668. aasta skraa järgi koguni trahviti 10 riigitaalriga. 16. sajandi teisel poolel püüdsid käsitööametite meisterkonnad muuta ametid kinniseks, s. t. et meistrite arv oleks kindlaks määratud. 17. sajandil ei pooldanud Rootsi valitsus niisugust arengusuunda. 1636. aastal keelati Rootsis kinnised ametid[5] ja nii sunniti Tallinnaski tsunfte meistriks saamisel tehtavaid kitsendusi vähendama, eriti 1662. aasta kuningliku reg-

[1] TLA; F 230 — 1 — Ac 7, l. 21.
[2] F. Bunge, 1847, lk. 307.
[3] F. Bunge, 1844, lk. 452.
[4] TLA; F 165 — 1 — 6, l. 38.
[5] E. Söderlund, 1943, lk. 13.

lemendi kaudu, kuna riigis oli üldine suund manufaktuuride asutamisele. Ka rae seisukohast olid kinnised ametid kahjulikud, kuna nendega kaasnes tarbeesemete hindade tõus. Hindade korraldamisele hakatigi 17. sajandi keskel rohkem rõhku panema ja nii andis ka peenseppade 1668. aasta skraa vastavaid ettekirjutusi. Igal aastal, päeval pärast mihklipäeva töötasid rae ametihärrad koos ameti oldermanni ja kaasistnikega välja hinnakirja — taxa, milles määrati, kui palju iga eseme eest tööraha tasutakse. Kes rohkem võttis, maksis kolmekordselt kaebajale, raele ja ametile. Ilmselt samal põhjusel on raad loonud ka väljaspool ameteid konkurentsi vabameistrite näol, et saavutada hindade mõõdukust käsitööosaaduste alal. Vabameistreid hakati rakendama rae poolt nähtavasti juba siis, kui tsunfte püüti kinniseks muuta, ja neil puhkudel, kui linnas tekkis ajuti suurem vajadus oskustööliste järele. Et vabameistreid peeti konkurentideks tsunftimeistritele, järeldub ka seppade ameti esildusest raele 1658. aastal, [1] kus väidetakse, et viie meistriga seppade tsunft sooritab linnas kõik tööd ka ilma kahe vabameistrita ja nad tegevat tööd odavate hindadega. Vabameistreid hakatakse Tallinna käsitööametite skraades mainima järjekindlalt 17. sajandil. Nii ka peenseppade skraa aastast 1668 ja seppade skraa 1665. aastast tunnustavad vabameistri töölemääramist ja tema õigusi. Vabameistrid palgatakse tööle vastavalt vajadusele ja olenevalt elanike arvust. Nad töötasid linnale ja kodanikele ega olnud sõltuvad tsunfti ettekirjutustest ja tema hinnapoliitikast. Mõnikord asusid vabameistrid ka väljaspool linna. 1689. aastal andis raad sepale loa elada vabameistrina Lasnamäel. Konkurents vabameistrite poolt pidi viima toodete arvulisele suurenemisele, kõrgemale kvaliteedile ja käsitööosaaduste madalamatele hindadele. On tõenäoline, et vabameistrite ja tsunftimeistrite vahel valitses pinev vahekord, kuid nende vastuolude kohta Tallinnas ei ole andmeid säilinud.

1668. aasta peenseppade skraas on öeldud, et rael on õigus tööle seada ja soodustada üht või kaht vabameistrit, keda ei tule käsitööiäneste hulka lugeda, kes ei kuulu küll ametisse, on aga muidu linna teenistuses. Vabameistrid töötasid üksinda, ilma sellide ja õpipoisteta. Ainult erakorraliselt anti mõnikord, näiteks 1686. aastal peensepale-vabameistrile õigus kaht abilist pidada. [2]

Vabameister pidi samuti nagu ametisse kuuluv meistergi esitama tunnistused, et ta on oma tööala korralikult õppinud. Sepanavabameistrina on isikuliselt teada näiteks Jürgen Lintz, kelle linn palkas tööle 23. augustil 1689 kaheteistkümneks aastaks. [3] Ka

[1] TLA; F 191 — 1 — 124, l. 37.
[2] Sachregister der Ratsprotokolle des 17. und 18. Jahrhunderts.
[3] TLA, F 230 — 1 — Aa 164.

18. sajandil kehtivate skraade alusel võis raad endiselt rakendada tööle vabameistreid. Tolleaegsed kirjalikud allikad aga ei maini seppi ega lukusseppi-vabameistreid, kuigi neid kohtame siis veel mitmetel käsitööaladel nagu pottsepad [1] jt. 19. sajandi algul on aga juba vabameistrite töövorm lõplikult kadunud.

Tallinna kodanikeraamatute järgi võeti peenseppmeistritena linna täieõiguslikeks kodanikeks vastu nii 16. kui ka 17. sajandil umbes 20 meistrit. Aastail 1710—1786 loetletakse kodanikeraamatus 13 lukusseppmeistrit. 16. ja 17. sajandil on aeg-ajalt linnas töötanud ka rohkem peenseppi-meistreid kui kodanikeraamatute järgi saab kindlaks teha. Linna arveraamatutes kohtame üksikuid peenseppi, nagu Marten Herman aastail 1558, 1560, Lorentz Hoeneman (Schoeneman) 1638. aastal, sepp Jonas Westerbergi 1761. aastal, kelle nimed ei esine kodanikeraamatuis. Siin võib siis olla tegemist ka Toompeal elunenud meistritega.

Rae otseses teenistuses oli käsitletaval perioodil mitmesuguseid käsitöölisi. Nii mainitakse 1526. aastal linna arveraamatus ka rae raudseppa. [2] Linn maksis mitmel puhul meistritele korraga välja kogu aastapalga, nagu peensepp Bentile 1599. aastal 244½ marka. [3] Linnal oli oma tööhoov — marstall — Rüütli tänavas ja seal töötasid 16. ja 17. sajandil linnasepad ja linnapeensepad. Marstalli sepad polnud ainuüksi linna käsutuses, vaid tegid mitmesuguseid töid kirikutele ja arvatavasti mõnikord ka linnakodanikele.

Peale linnasepa ja linnapeensepa tegutsesid Tallinna Toompeal veel lossisepad. 17. sajandi algul töötasid lossiseppadena Christian ja Gorries. [4] Neile järgnes lossisepp Sewerin, kelle kohta on teateid aastaist 1618—1624, mil ta tegi mõningaid töid Toomkirikus. 1622. aastal nimetatakse ka peensepp Sewerini, kuid on võimalik, et siin on siiski tegemist ühe ja sama mehega. Aastal 1688 töötas lossisepana [5] Berent Kineman (Kühnman), kes pärines Riiast. 1680-ndatel aastatel mainitakse veel valliseppa, [6] milline töökoht loodi ilmselt ühenduses linna uute suurte kindlustustöödega.

Peenseppmeistrite majanduslik olukord näib Tallinnas olnud küllaltki kindlustatud. Kuigi osa peenseppi elas linnamajades ja maksis linnale üüri või kasutas teisi üürielamuid, siis vähemalt osa neist on saanud ka majaomanikeks. Hans Tipil oli 1572.

---

[1] TLA; F 165 — 1 — 2, l. 143, 302.
[2] TLA; F 230 — 1 — Ad 32, l. 193.
[3] TLA; F 230 — 1 — Ad 66, l. 128.
[4] TLA; F 237 — 1 — 260, l. 13, 72.
[5] TLA; F 230 — 1 — BO 13.
[6] TLA; F 191 — 1 — 181, l. 320.

aastal maja Harju tänavas,[1] samas kõrval mainitakse Marcus Krei (Krey) noorema maja aastal 1613. Samuti oli 1616. aastal peensepp Bentil maja Harju tänavas.[2] Jochim Gesell omandas 1644. aastal maja Vanal turul, mis oli tema ja ta poja valduses aastani 1725.[3] Friedrich Köhleril oli aastal 1737 maja Väike-Rannaväravas ja lukussepp D. F. Sabin elas 1780-ndatel aastatel Nunne värava lähedal,[4] Nunne tänav 12 (praegune Vaksali tänav).

16. ja 17. sajandil elasid peensepad peamiselt Harju ja Rataskaevu tänava ümbruses, mis olid põlised käsitööliste asukohad.[5] Kuna eriti Harju tänavas elas veel palju teisigi metallitöötlejaid, 16. sajandil tinavalajaid, 18. sajandil eriti vaseseppi, siis kandis tänav saksa keeles seppade tänava nimetust — Schmiedestraße. Alatise müra tõttu, mis nende töökodadega kaasnes, püüti sepikodasid kesklinnast välja tõrjuda. Hulgaliselt elas siis käsitööametite meistreid juba 1670-ndatel aastatel «väravate ees», s. o. ringmüüri ja valli vahel.[6] Väljaspool ringmüüri elas ja töötas sel ajal enamik raudseppmeistreid, samuti kiviraidurid ja osalt ka ratassepad. 18. sajandil näeme järjest rohkem peenseppi ja seppi asumas Uue tänava ümbruses, kuhu neist paljud ostsid endale majad.

Peenseppade ja seppade mõjukust, võib-olla rikkust, kindlasti aga nende positsiooni linnaühiskonnas iseloomustab ka asjaolu, et seppade tsunftil oli 17. sajandil oma pingistik Niguliste kirikus. Viimane oli linna kõrgemate sotsiaalsete kihtide kirikuks. Aastal 1645 pühendas seppade amet oma pinkide kohal oleva messingist lühtri kirikule.[7]

Tavaliselt esineb allikais kutsemeistri nimetusena sageli ainult sepp nii peensepa kui ka raudsepa kohta. Hans Tip — peensepp, kes sai linnakodanikuks 1572, esineb linna arveraamatus aastal 1600 kui Hans Tip — sepp.[8] Kas peensepp Berenti ja sepp Berenti puhul aastail 1596—1602 on tegemist ühe ja sama mehega, on raske otsustada. Tallinnast pärinevat peenseppa Erich Oloffsoni nimetatakse 1694. aastal Pühavaimu kiriku orelile hingede ja kruvide tegemisel lihtsalt sepaks.[9] Samuti ei tehta ka 18. sajandil kindlamat vahet sepa ja lukussepa kutseala märkimisel. Lukussepp David Behncket nimetatakse 1733. aastal Toomkiriku arvetes

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Aa 35 b, l. 246.
[2] TLA; F 230 — 1 — Aa 35 b, l. 249.
[3] TLA; F 230 — 1 — Aa 35 c, l. 253 jj.
[4] Revalische Wöchentliche Nachrichten 1787, nr. 2.
[5] L. Tiik, 1958, lk. 33.
[6] TLA; F 230 — 1 — Bf 34, l. 78.
[7] TLA; F 31 — 1 — 3, l. 75.
[8] TLA; F 230 — 1 — Ad 66, l. 149.
[9] TLA; F 230 — 1 — Bl 29, l. 283.

sepp Behnckeks.[1] Eelöeldu tõttu on sageli raske vahet teha tööde teostajate vahel.

Kogu 16. ja 17. sajandi läbi taotlesid käsitöölised üha täpsemat tööde jaotamist, kuid allikais leidub siiski näiteid, kus sepameister tegi tõepoolest mõnikord ka peensepale kuuluvaid töid ja ümberpöördult. 1522. aastal maksti peensepp Herman Balkele kühvlite, tuurade[2] ja muu eest, mis tavaliselt oli sepa töö. Sepp Herman Velthusenile maksti 1586. aastal kahe võtme eest.

Raud- ja peenseppade vahel näib pidevalt kestnud võitlus tööde kuuluvuse pärast, nagu see kajastub vastavates kokkulepetes. 1669. aastal on sõlmitud selles osas kokkulepe.[3] Raudseppade pealekäimisel keelati peenseppadel täielikult igasugused suuremad tööd, muu hulgas suured keermeta poldid ja suured müüriankrud. Ainult suured ja väikesed aknavõred jäid mõlemale poolele võrdselt valmistamiseks.

1691. aastal on sõlmitud uus, täpsem kokkulepe ühelt poolt raud- ja relvaseppade ning teiselt poolt peenseppade vahel.[4] 23. jaanuaril ilmusid nii raudseppade kui ka peenseppade esindajad rae poolt määratud ametihärrade ette, et nende vahendusel senist «differentioni» täielikult kõrvaldada. Selle kokkuleppe põhjal pidid raudsepad tegema kõik jämedamad tööd vankritele, saanidele, suuremad sepised ehitustele, nagu suured ankrud ja poldid aitadele ja viljaladudele, kirved ja teised taolised tööriistad. Peenseppade tööpiirkonnaks jäid juba ammust ajast neile kuulunud alad, nagu sepised kivi- ja puuelamutel, kambrite ustel, poodide uste ja luukide hinged, lukud, riivid, kruvid, väikesed ankrud, aknahinged ja aknanurgised. Lepingu kinnitamisel 1692. aastal nähti ette 5 riigitaalrit trahvi sellele, kes lepingust kinni ei pea. Ilmselt on just peensepad tunginud raudseppade tööaladele, kuna viimased alati esinevad nõudja poolena rae ees. Alles 1729. aastal näib peenseppadel olevat põhjust rõhutada 1691. aasta kokkuleppest kinnipidamise vajadust. Raudsepad hakkasid nähtavasti tungima peenseppade põhilistele tööaladele. Peenseppade soovil liideti siis nende skraale 1691. aasta kokkulepe. Uues määruses esinev tööde loetelu piiritles üsna täpselt peenseppadele lubatud tööd ja kehtis kogu 18. sajandi. Käsitööametite vaheline konkurents toodete valmistamisel kõrvaldati seega juba skraa määruse kaudu. Seppade skraas oli varemgi võideldud omavahelise konkurentsi vastu, kuid seda esmajoones materjalide osas.

---

[1] TLA; F 237 — 1 — 58, l. 32.
[2] TLA; F 230 — 1 — Ad 32, l. 154.
[3] TLA; F 230 — 1 — Aa 64, 6. mai 1670.
[4] TLA; F 230 — 1 — Ac 6, l. 71.

Juba aastast 1459 nähti ette abinõud selle vastu, kes teise eest ära ostab rauda või sütt. Teiselt poolt kohustati 1662. aasta kuningliku reglemendiga ameti oldermanni valvama ametikaaslaste järele, et ei kasutataks halba materjali ega müüdaks kõlbmatut tööd. [1] Seda nõuet rõhutab ka 1688. aasta skraa.

Seppade ja peenseppade töö varasemaks suuremaks kasutajaks oli peamiselt kirik. 16.—18. sajandil olid sepad rakendunud kirikute kõrval samavõrra ka ühiskondlike hoonete ja eramajade vajadusteks minevate raudesemete sepistamisele. Üldiselt on aga võimatu määrata, missuguseid esemeid üks või teine meister on valmistanud. Sepad ja peensepad moodustasid suurel määral anonüümsete töötajate massi ja ainult erandjuhtumeil on mõnede töödega võimalik siduda meistri nime. Tavaliselt ei ole olnud kombeks sepistöödele meistrimärki lüüa. 1459. aasta skraas oli küll nõue, et igaüks peab oma tööle märgi lööma, kuid hoolimata sellest on meistrimärkidega sepised üsna haruldased. Peale kohapeal valmistatud sepiste tuleb mõnel määral arvestada ka sepiskaupade sissevedu väljastpoolt. Tallinna tolliraamatutes on Rootsi koloniaalajastul sootuks harva loetletud rauakaupade hulgas sepiseid. 18. sajandi jooksul aga tõuseb mõne sepiseliigi, nagu akna- ja uksehingede ning lukkude sissevedu tunduvalt. Tegelikult oli juba eelmise sajandi lõpul sepiskaupade sissevedu ilmselt tõusnud, kuna 1699. aastal olid lukussepad protestinud mitmesuguste sepistoodete sisseveo vastu. [2]

Käsitööorganisatsioon ametite kujul oli muutunud normaalseks eluvormiks ning sellesse kuulus valdav osa vastava tööala käsitöölisi. Skraa alusel töötasid 17. sajandil väljaspool tsunfte vabameistrid, ka raepalgalised marstallis ei kuulunud nähtavasti kunagi tsunftiliikmete hulka. Käsitööametite nõudmine aga, et linnas iseseisvalt töötada soovijad käsitöömeistrid kuuluksid vastavasse organisatsiooni, pärines ilmselt juba õige vanast ajast ja see põhimõte oli tunnustust leidnud ka rae poolt. Seaduslikult kehtivate korraldustega määrati, et väljaspool tsunfti töötavaid käsitöölisi — Böhnhase (pööningujäneseid) — tuli jälitada ja ametid said rae poolt toetust võitluses käsitööjänestega. Kui seppade amet 1518. aastal käsitööjäneste otsimise korraldas, avastati 25 «jänest». Ainult ühel käsitööalal nii suure hulga «jäneste» olemasolu suhteliselt väikeses linnas ei saa olla mõeldav ilma erilise soosinguta majaomanike või jõukate kaupmeeste poolt, kellele nad nähtavasti osaliselt töötasid.

17. sajandil sagenesid üha seppade kaebused käsitööjäneste üle. Aastal 1611 esines kogu seppade amet, toetudes vanadele pri-

---

[1] F. Bunge, 1847, lk. 309.
[2] TLA; F 191 — 1 — 124, l. 32.

vileegidele, järjekordse kaebusega raele käsitööjäneste kohta.[1] Käsitööjänesed röövivat neilt kogu elatise, nad olevat palju aastaid töötanud vabaduses, olevat linnaväravate ees kõik üles ostnud juba enne väravate avamist. Sepad olevat olnud koguni aasta läbi süteta, kuna käsitööjänesed omanud seda külluses ja töötanud päeval ja öösel, liialdatakse kaebuses. Aastal 1631 nõudis amet uuesti käsitööjäneste kõrvaldamist linna «juures ja ümber».[2]

1658. aastal palus raud- ja relvaseppade amet raelt 8 käsitööjänese kõrvaldamist, kelle nimesid tsunftimeistrid rae nõudmisel selgitanud.[3] Selgub, et kolmel käsitööjänesel on saksapärased nimed, mis muidugi ei tähenda veel, et nad oleksid olnud sakslased. Kaht on nimetatud ainult eesnime järgi, kes kindlasti olid eestlased, kahe nimed puudusid ja üks on mainitud rootslasena. Seega võib oletada, et «jänestena» töötavaist seppadest oli tavaliselt suur osa eestlasi. Ühtlasi on selge, et kuna sepatöö eeldas kindlasti head materjali tundmist ja kutseoskust, siis ainult need, kes tõesti olid mõnevõrra tööala õppinud, võisid sepise alal töötada. Need olid eelkõige mitmesugused abitöölised sepikodadest või endised õpipoisid, kes hiljem «jänestena» töötasid. Ka võib siin arvestada vabatalunike-külaseppade poegi, keda meelitas linna vabam olustik. Seppade-«jäneste» rohkus oli tingitud lõpuks ka töövõimalustest ja tõendab omakorda, et nõudmine sepistööde järele pidi olema suurenenud. Eelmainitud raud- ja relvaseppade kaebusest nähtub veel, et seppadest käsitööjäneste enamus elas Kalamajas: nii Lohrents Schmidt, Jakob ja rootslane Petersohn ning need, kelle nime ei teatud. Teised elasid linna väravate ees. Järelikult olid seppade-«jäneste» asukohtadeks eestlastest elanikkonnaga alevikud väljaspool linnamüüri.

Kõnealusel juhul on iseloomulik, et raad ei olnud ilmselt huvitatudki kohest käsitööjäneste jälitamist alustama, vaid nõudis hoopis seppade ametilt endalt «jäneste» nimeliselt kindlakstegemist. Siin kajastub kaupmeeste ja käsitöömeistrite vaheline vastuolu.

Et anda õiguslikku alust käsitööjäneste vastu võitlemiseks, on 1668. aasta peenseppade skraasse võetud punkt määrusega, et ei tohi sallida käsitööjäneseid. Töötamas tabatud tuli kinni võtta ja vanglasse heita. Käsitööjäneste tööriistad langesid ametile ja iga leitud uue eseme eest tuli käsitööjänesel maksta 2 riigitaalrit trahvi. Ka neid tsunfti liikmeid, kes aadli teenistusse olid astunud, loeti käsitööjänesteks seni, kuni nad polnud ametiga «sündsalt leppinud», öeldi 1668. aasta skraas. Võitlus käsitööjäneste vastu

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Bf 34, l. 13.
[2] Sealsamas, l. 61.
[3] TLA; F 191 — 1 — 124, l. 37.

kestis kogu 17. sajandi, kuid kõige valjemadki vahendid ei suutnud täiesti hävitada seppi-käsitööjäneseid. Pealegi on tõenäoline, et kaupmehed käsitöömeistrite majandusliku ja sotsiaalse tõusu ning võistluse pidurdamiseks käsitööjäneseid isegi soosisid.[1] Kui 17. sajandil oli ohtrasti kaebusi seppade-«jäneste» kohta, siis 18. sajandi kirjalikes allikais neid enam ei kajastu. Võitlus seppade-«jäneste» ümber oli vaibunud. Võib ainult oletada, et üksikuid «jäneseid» siiski sepatööalal võis püsida. Raad toetas ühelt poolt ametit tema püüdlustes valitseda linna turgu, kuid see asjaolu tõi samal ajal kaasa raskusi käsitööametite kontrollimisel ja takistas tarbijate kaitsmist tsunftide kahjuliku monopolistliku hinnapoliitika vastu.

«Jäneste» kadumist 18. sajandil võisid mõjutada ka suuremad töövõimalused sadama- ja laevaehitustöödel, kus vajati oskuslikku tööjõudu.

Linnas töötas kogu 16.—18. sajandi jooksul vabade käsitööliste isiklikul tööjõul põhinev ühiskondlik kiht, kelle hulgas arvuliselt ja tööde ulatuselt silmapaistvat osa etendasid raud- ja peensepad. Sepameistrite, sellide ja õpipoiste arv sõltus neil sajandeil majandusliku olukorra kindlusest, seda mõjutasid ka sõjaolukorrad ja vähendasid katkuaastad. Raud- ja peenseppade tsunft ei ole kuulunud nn. kinniste ametite hulka, kus meistrite arv oleks olnud piiratud. Sepis oli üks neid käsitöö eriharusid, mille oskuste omandamiseks ka kohalikul rahval oli eeldusi, arvestades sepatöö traditsioone, seppi ja sepikodasid eesti külas.[2] Sellest tulenes omakorda seppade-«jäneste» rohkus linna alevikes ja konkurents, mille vastu kesklinna tsunftimeistrid eriti 17. sajandil pidasid lakkamatut võitlust, paistes selles osas silma teiste käsitööametite seast.

---

[1] V. Niitemaa, 1952, lk. 113.
[2] H. Ligi, 1961, lk. 68.

Sepistamisoskusele on Eesti alal pööratud üsna suurt tähelepanu juba meie ajaarvamise algul, kuna metall tarberiistade materjalina oli siis täielikult otsustaval kohal. Seppi ülistab ja kiidab ka eesti rahvatraditsioon. Sepatööks vajalikku metalli — rauda — saadi juba tol ajal järve- või soomaagist kohapeal sulatada. Paljudel linnustel on avastatud metallisulatamise ja sepatöö jälgi. Nii ulatusid raua tootmise ja töötlemise traditsioonid aegadesse, mil maa ei olnud veel alistatud võõrastele võimudele. Feodaalajastul kestsid ja arenesid pikkade sajandite jooksul sepatöö traditsioonid eesti külas ja jätkusid siinsetes linnalistes keskustes. Töömeetodid, mida Tallinna sepad kasutasid, ei erinenud tõenäoliselt naabermaade seppade töömeetoditest. Sepatöö püsis siiski tavalise tarbesepise tasemel, peale väheste erandite ehete ja ehisrelvade näol.

16.—18. sajandil osutati aga Eesti linnades sepistamise kunstile ja sepiste kauni dusele järjest suuremat tähelepanu ning levisid seni vähekasutatud töötlemismeetodid. Dekoratiivne rauasepis arenes neil sajandeil tõeliseks kunstkäsitööks, mis nõudis suurt oskust, vilunud silma ja osavat ning kindlat kätt.

RAUD

Selleks et sepisekunsti tõeliselt hinnata, on vaja tunda ja mõista kasutatavat materjali, sest töötlemata raud juba iseenesest määrab kujunduse ja töötluse võimalused, eseme põhilise ilme.

16.—18. sajandil oli mitut liiki rauda. Dekoratiivseteks sepistöödeks kasutati peamiselt sepisrauda ja vähesel määral ka terast. Valamistööde jaoks tarvitati aga malmi. Raud oli tegelikult sel ajal sageli koosseisult varieeruv, sisaldades lisaaineid nagu fosforit, väävlit ja muud. Kõrge fosforisisaldusega raud oli madalama temperatuuri juures tagumisel rabe. Eriti halb oli suur väävlisisaldus, mis muutis raua kõrgemas kuumuses löögi all äärtest kergesti pudenevaks. Raua sort olenes suurel määral tema süsinikusisaldusest, sest viimane mõjutas raua kõvadust ja sulamispunkti. Sepisrauas oli süsinikku alla 0,45% ja tema sulamispunkt 1450° ümber. Sepisraud oli seega ühtlasi puhtaim metallisort, sisaldades kõige enam puhast rauda. Raua puhtus tagas tema vormitavuse ja sitkuse, millest ühtlasi sõltus tema suur venitatavus. Puhtusest sõltus ka roostetamisele vastupanu, mis oli aga üks

hinnatavamaid sepisraua omadusi. Kõik eelmainitud tegurid üheskoos tegid alles raua sepale väärtuslikuks, võimaldades valmistada väga õrnu detaile ja tehes eseme pidevaks kasutamiseks vastupidavaks. Tolle aja sepad tundsid hästi rauda, mida nad töötlesid, ja oskasid hinnata materjali ja eseme vormi ning otstarbe kooskõla. Töö oli spontaanne ja elav, sest rauda töödeldi valgest hõõgusest punase hõõguseni, mis nõudis kiiret otsustamist iga haamrilöögi eel.

Sepisrauaks kutsuti üldiselt niisugust rauda, mis oli taotav ja keevitatav ning mis vees karastamise puhul ei muutunud märgatavalt kõvemaks.

Sepisraua vormitavus tõusis selle kuumutamisel. Raud muutus tules punaselt hõõguvaks ja kuumuse suurenedes valgehõõguslikuks. Punase hõõguse juures oli raud nii pehme, et seda võis kergesti painutada, venitada ja mitmeti töödelda. Edasi kuumutades muutus ta taignataoliseks, nii et teda võis ka vormidesse pressida. Valgehõõguses muutus raud ühtlasi kokkukeedetavaks ehk keevitatavaks, s. t. eraldi olevaid tükke võis täiesti ühtekokku taguda, mis tehnilises töötlemises oli üks eriti tähtsaid ning suurepärasemaid raua omadusi.

Korduval tugeval kuumutamisel muutus raud aga rabedaks, lehtjalt murenevaks, tugevasti hiilgavaks, kvaliteedilt halvaks.[1] Uuesti hõõgutamisel õhu juurdepääsu vältides sai raua omadusi taas parandada, juhul kui ta polnud liialt süsinikku endasse võtnud. Üleliia põletatud rauda ei saadud kuumutamise teel enam tarvitamiskõlblikuks muuta.

Kallimaks raualiigiks oli teras, mis oli ka üldiselt hästi sepistatav, kuigi ta oli palju kõvem kui tavaline raud, sisaldades kuni 2% süsinikku. Hõõguvat terast aeglaselt jahutades saadi see muuta pehmeks ja kergesti töödeldavaks, kiirel jahutamisel muutus teras kõvaks ja rabedaks. Sagedase tugeva kuumutamisega muutub ka teras koostiselt halvaks. Tavaliselt on heal terasel murdekoht peeneteralisem ja valgem kui sepisraual. Terasel on erakordne omadus muutuda karastamisel kõvaks ja samal ajal elastseks. 16.—17. sajandil peeti terast puhtaimaks rauaks. Teda kasutati esmajoones tööriistade valmistamiseks.

16.—18. sajandil kasutati ka kolmandat raualiiki — valurauda ehk malmi. Malm on kõva ja rabe, teda ei saa sepistada, kuid survele on ta hästi vastupidav. Kunstitöödes hakati seda rakendama suuremal määral 19. sajandil.

Peenseppade peamiseks töömaterjaliks oli sepis- ehk taoraud ning mõnel määral ka teras. Suuremate kunstiliste sepistööde puhul kasutati tegelikult ainult sepisrauda. 16. sajandist alates

[1] Th. Krauth—F. Meyer, 1891, lk. 6.

võis sepp praktiliselt saada erineva töö jaoks ka erineva vormiga rauda. Näiteks lukkude jaoks oli rauda müügil plaatide näol ja suuremate võrede või uksehingede jaoks suurte kangidena.

Levinumaks rauasordiks oli 16. sajandil osmund, mis oli vormitud väikesteks kangideks ja mida müüdi enamasti vaadi- või ka tükiviisi. Näiteks aastail 1524—1525 on mitmel puhul linnale ostetud vaat osmundi.[1] 16. sajandil sisaldas iga vaat viis «suurtsada», s. t. 5×120=600 tükki osmundi ja vaadi raskus pidi olema 1 laevanael — skeppund — Stokholmi kaalu järgi, mis võrdub tänapäeval ligikaudu 137 kg.

16. sajandi teisel poolel levis suuremal määral lattraud — stangen eisen, milline nimetus ka Tallinna arveraamatuis üha sagedamini esinema hakkas. Aasta 1600 paiku taandus osmund praktiliselt teiste raualiikide ees.[2] 17. sajandil oli lattraud peaaegu ainupruugitavaks raualiigiks ka Tallinnas ja Eestis üldse, kusjuures seda võis saada mitmesuguses paksuses. Lattraud oli osmundist ühtlasema koostisega, tema vorm sobivam mitmesuguste sepistööde jaoks. Sepisrauaks võetigi siis tavaliselt lattraud, mida oli saada ümarat, nelja-, kuue- ja ka kaheksakandilist. Ka raudplaate nimetatakse Tallinna tolliraamatutes 17. sajandi teisel poolel ja 18. sajandil üha sagedamini. Nende sissevedu suurenes. Erinevate mõõtmetega ja erinevates vormides müügil olev raud vältis sepal aeganõudvat tööd raua venitamisel soovitava pikkusega varbadeks või muukujuliseks ning kergendas sepa tööd üldse.

Raud, mida Tallinnas 16. ja 17. sajandil sepatöödeks kasutati, on toodud Rootsist,[3] kuna kohalik soo- või järvemaagist algeliselt toodetav raud oli metallivajaduse suurenemisel oma tähtsuse kaotanud. Allikmaterjali põhjal on tõestust leidnud rootsi raua vedu Tallinna juba aastail 1364 ja 1365, kuid kindlasti toimus see märksa varemgi.[4] 16. sajandil valitses Läänemere-äärsete maade turgu täielikult rootsi raud. Suurem osa Stokholmist ja Gävlest väljaveetavast osmundist läks küll Põhja-Saksa linnadesse, Lüübekisse ja Danzigisse ning Inglismaale, kuid väike osa sellest tuli ka Eesti- ja Liivimaa linnadesse.[5] 1530-ndate aastate lõpupoolel, kust vastavaid andmeid on säilinud, oli ligikaudu sama palju osmundi toodud Baltikumi sadamatesse, kui seda veeti eraldi Lüübekisse või Danzigisse.[6] Sajandi keskel on raua sissevedu Tallinna väga kõikuv ja vähenenud Riia arvel. Juba 1554. aastal oli

---

[1] TLA; F. 230 — 1 — Ad 32, l. 172—175.
[2] E. F. Heckscher I, 1935, lk. 155, 462.
[3] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 349.
[4] K. Kumlien, 1953, lk. 140.
[5] G. Mickwitz, 1938, lk. 124.
[6] S. Lundkvist, 1960, lk. 61.

Tallinn kadunud Gävlest rauda importivate linnade hulgast.[1] Tingitud oli see Liivi sõja eelsest pinevast olukorrast, mil mõnedel aastatel oli rakendatud ilmselt raua väljaveo keeldu Tallinna suhtes. Sellistel puhkudel sai linn oma rauavarud Lüübeki ja Danzigi kaudu. 16. sajandi teisest poolest, kui Eestimaa oli Rootsi koloniaalprovintsiks muutunud, on säilinud täpsemaid andmeid raua sisseveo kohta.[2] Võrreldes eelnevaga on 17. sajandil raua ja terase sissevedu tunduvalt suurenenud. Näiteks 1695. aastal tõusis see 2313 laevanaelale.[3] Terast toodi 17. sajandi algul läänest sisse aastas 2—25 vaati,[4] 17. sajandi lõpul ulatus see 21—334 vaadini.[5] Suurenenud raua ja terase sissevedu kajastub elavnenud ehitustegevuses ja rikkalikumas sepise kasutamises. Ka vajati rohkesti rauda nende määratute kindlustustööde juures, mis toimusid linnas sajandi viimastel aastakümnetel. Seega läks sisseveetud raud otseselt linna ja selle elanikkonna tarviduste rahuldamiseks, osa muidugi ka kauplemiseks sisemaal. Rootsi sõjaväe vajadusteks minev materjal ja relvastus tuli maale tollimaksuta ja oli väljaspool tavalist arvepidamist.

Põhjasõda põhjustas Tallinna kaubanduses ajutiselt suure tagasimineku. Tallinna kapituleerumine Vene vägedele ja liitumine Venemaaga oli ajalooliseks murranguks linna edaspidises arengus. Pärast Põhjasõda hakkas Tallinna kaubandus järk-järgult elustuma, kuigi selle arengut tõkestas esialgu maa majanduslik nõrkus ning tollipiir Venemaa ja Balti provintside vahel, mis püsis 1782. aastani.

Rauakaubanduse jälgimine linna arhiivis säilivate tolliraamatute põhjal näitab, et 1725. aastal algas pidev raua sissevedu Venemaalt. 1749. aastal ulatus sissevedu juba 304 laevanaelale.[6] Aastast aastasse oli see suurenenud ja näitas Tallinna kaubanduslike suhete tihenemist Vene turuga. Eesti- ja Liivimaa muutusid aegamööda Vene kaupade turustuskohaks.[7] See on kehtiv ka raua puhul. Sajandi keskel tuli pool sisseveetavast rauakogusest vene rauatööstusest, mida Peeter I oli laiendanud.[8] Varem polnud Venemaalt rauda toodud põhjusel, et 17. sajandil ei olnud veel Vene omad metallurgiaettevõtted suutnud varustada maad vajaliku rauaga ning kõrgesordilist rauda veeti tunduval hulgal Root-

---

[1] S. Lundkvist, 1960, lk. 40.
[2] K. Kumlien, 1953, lk. 313 jj.
[3] TLA; F 230 — 1 — Ag 99.
[4] E. Blumfeldt, 1936, lk. 17.
[5] TLA; F 230 — 1 — Ag 67 jj.
[6] TLA; F 230 — 1 — Ag 224.
[7] Б. Кафенгаус, 1958, lk. 102.
[8] П. Лященко, 1956, lk. 386; Н. Соболев, 1961, lk. 8.

sist sisse.[1] Katariina II valitsuse lõpupoole aga suurenes juba Venemaalt raua väljavedu tugevasti. Vene raud oli umbes 50% odavam kui rootsi raud[2] ja võistles viimasega nüüd edukalt isegi Inglise turul. 1750. aasta paiku tõusid aga raua hinnad üldiselt kogu Euroopas järsult, mis jätkus ka 18. sajandi teisel poolel.[3]

Pärast Uusikaupunki rahu arenes Tallinnal uuesti rauakaubandus ka otseselt Rootsiga. Sealt toodava lattraua puhul eristati nüüd tolliraamatutes alati ka kitsast ja laia lattrauda. Nii ka 1769. aastal, kui raudsepp Christian Hutopi sepikoja inventar meistri surma puhul üles kirjutati, märgiti seal rootsi rauda 5 laevanaela, kitsast ja nelikantrauda läbisegi. Peale lattraua jätkus ka raudplaatide ja terase sissevedu. Samuti toodi vähesel määral rauda ka Soomest. Siit selgub, et seppadel oli 18. sajandil kasutada mitmesuguseid raualiike.

18. sajandi teise poole kohta puuduvad täpsemad andmed rauakaubanduse kohta Tallinnas. A. W. Hupeli andmeil[4] on 1768. aastal Tallinna sadama kaudu raua sissevedu Stokholmist, Helsingist ja Peterburist kokku ulatunud 922 laevanaelale. Kuivõrd rauahindade järsk tõus 1750. aasta järel mõjutas rauakaubandust Tallinnas, on raske kindlaks teha. Kindlasti võib arvata, et sajandi lõpukümnenditel moodustas vene raud, mida kohalikud kirjalikud allikad nimetavad siberi rauaks, peamise osa sisseveetavast rauast.

SEPIKODA

Seppadel ja peenseppadel kasutada olnud sepikojad 16.—18. sajandil olid üldiselt õige lihtsad. Kolm tähtsamat sepikoja sisustuse osa — ääs, lõõts ja alasi — olid paigutatud peaaegu alati ühtmoodi, nagu seda kohtame veel praegu maal vanades sepikodades. Säärast paigutust näeme ka vanematel välismaistel sepikoja piltidel.

Ääs asetses tagumise seina ääres, otse ukse vastas. Lõõts oli asetatud ääsist vasakule poole, et sepal oleks seda võimalik ääsitule ees seistes vasaku käega tõmmata. Alasi seisis ääsi ees ja tööpink asus kõrvalseinas akna all. Nagu piltidelt nähtub, on tööpink 17. ja 18. sajandil olnud umbkaudu sama kõrge kui tänapäeval.

Tallinna sepikodadest ei ole säilinud üksikasjalisi kirjeldusi ega joonistusi. Et luua kujutlust sellest, milline võis olla 16.—18. sajandi Tallinna sepikoda, peab leppima ainsa vana sepikoja vaat-

---

[1] П. Павленко, 1952, lk. 99; Б. Кафенгаус, 1958, lk. 35.
[2] A. Alanen, 1957, lk. 225.
[3] E. F. Heckscher, 1954, lk. 177.
[4] A. W. Hupel II, 1777, lk. 414.

lusega, mis veel on säilinud. Olevimägi 13 asub arvatavasti 17. sajandil ehitatud sepapada, mis üldjoontes on säilinud algsel kujul. See on tugev kiviehitus palkidest ja pillirooplaatidest laega, osalt muld- ja osalt paeplaatidest põrandaga. Ääs asub sepikoja tagaseinas, lõõts on seatud üles ääsist vasakule, alasi seisab ääsi ees. Tööpink on seina ääres akende all ning seina külge kinnitatud. Et ka käsitletaval ajajärgul olid tööpingid seinte külge ehitatud, järeldub sellest, et 17. sajandi sepikodade inventaariumides tööpingid puuduvad. Sepikojad, mida kasutasid peensepad ja sepad 16.—18. sajandil, olid põhiliselt ühesugused. Erinevusi oli vaid mõningate tööriistade osas.

Mis puutub tööriistadesse, siis annavad peenseppade inventaariumid neist üsna hea ülevaate. Kuna 16. sajandist Tallinnas seppade ja peenseppade varaloendeid säilinud pole, saab siinsetest vanematest sepikodadest ja tööriistadest ülevaate vaid 17. sajandi inventaariumide põhjal. Selliseid inventaariume on säilinud Tallinna linnaarhiivis kaks: Jochim Geselli varaloend aastast 1675 ja Andreas Pluskuse (Ploscus) varaloend aastast 1676. [1] Need inventaariumid loetlevad peamiselt vallasvara, ei nimeta ääsi ega tööpinke, mainivad mõlemad aga lõõtsa. Nähtavasti loeti lõõts vallasvara hulka, kuna vaevalt võis tegemist olla tagavaralõõtsaga.

Tähtsamaks tööriistaks sepikojas tuleb pidada alasit. Kuna 16. ja 17. sajandil suurem osa tööst tehti haamri abil, kasutas tolleaegne sepp alasit palju suuremas ulatuses kui hilisemad sepad. Raskemakaalulised esemed taoti suuralasil. Siin taoti raud sobivasse vormi, eriti kui polnud kasutada tarbeesemeile vormilt vastavat rauda. Et suurel ja raskel alasil oleks küllalt kindel alus, kinnitati alasi tugevale tammepakule, mis oli kaevatud sepikoja põrandasse. Kuigi Tallinnas vanu alaseid pole säilinud, on tõenäoline, et siin oli 16.—17. sajandil väga sageli kasutusel lihtne neljakandiline alasi, ilma sarveta, milline oli vanim alasi vorm. [2] Üks niisugune alasi säilis 1958. aastal veel Märjamaal väikeses talu sepikojas ja teine teadaolev asub Viki külas Mihkli talumuuseumi sepikojas Saaremaal, praeguses Kingissepa rajoonis. 17. sajandil oli aga tuntud ja kasutatud juba teravaotsaliste sarvedega alaseid. Alasi koonusekujulist sarve kasutati kurvide ja voluutide tagumiseks. Kui oli aga vaja rauda taguda teravkanti, kasutati kas alasi püramiidikujulist sarve või kandilisi servi.

Alaseid kohapeal tõenäoliselt ei ole valmistatud. Neid toodi 18. sajandil Tallinna mõnikord Lüübekist, peamiselt aga Stokholmist. 1725. aastal on tolliraamatutest läbi kantud kolm alasit, [3]

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Bt 12.
[2] Vt. ka Б. Рыбаков, 1948, lk. 136.
[3] TLA; F 230 — 1 — Ag 196.

1749. aastal neli.[1] Arvatavasti ka eelmistel sajanditel toodi neid sisse samadest linnadest. Isegi lõõtsad esinesid Lüübekist ja Amsterdamist sisseveetava kauba hulgas.

Peale alasi loetletakse 17. sajandi inventaariumides veel tänapäeva alasiga sarnanevat, kuid väiksemat sperrhaaki ehk päärakki, millel on kaks koonusekujulist sarve, ja mida kasutati tollal kurvide ja voluutide sepistamisel. 18. sajandist on Tallinnas säilinud koonusekujuliste otstega sperrhaak raudsepp Christian Hutopi sepapajast aastast 1730, mis asub Tallinna Linnamuuseumis. Vastavalt väiksemate tööde jaoks oli väike sperrhaak, mida nii Jochim Geselli kui ka Andreas Pluskuse sepapajas oli kummaski viis. Neid kasutati tööpingi juures väikeste tööde ülesepistamiseks, kui need olid jahtunud.

Löögiriistadeks olid sepikojas suured ja väikesed haamrid. A. Pluskuse sepikojas loeti suuri ja väikesi haamreid kokku 17. Suurt kahe käega tõstetavat haamrit kutsuti pealelöömishaamriks, mõnikord ka ülekäehaamriks. Igapäevasemaks tööriistaks olid peensepal käsihaamrid — tavalised keskmise suurusega haamrid. Tööpingil töötamiseks olid hoopis väikesemõõtmelised pingihaamrid. Jochim Geselli inventaariumis on neid nimetatud 11. Peensepa tavalisemal haamril oli laup kumer, nelinurkne, peaaegu ruut, mõnikord ka ümmargune. Haamri pinn õhenes tugevasti otsa suunas ühelt või teiselt küljelt. Haamreid, millel pinn oli risti varrega, leidus kõige sagedamini, kuid oli ka selliseid, millel pinn oli paralleelne varrega. Vastavalt otstarbele kandsid haamrid mitmesuguseid nimetusi. Raua silumise ja vormimise jaoks kasutas sepp setshaamrit, mida nimetati ka lihtimishaamriks.[2] Neid oli väga mitmesuguses suuruses ja mitmesuguse pinniga. Tavaliselt asetas sepp setshaamri rauale ja õpipoiss lõi sellele pealelöögihaamriga. Raua venitamiseks või rauaotsa õhukeseks tagumiseks kasutati venitamishaamrit ehk keilhaamrit, millel oli alati pikuti pinn. Rauasse vao tegemiseks tarvitati pallhaamrit, mille pinn oli poolkeraline või ka piklik-ümar.[3] Seda kasutati üldse rennitaoliste ja sooniliste kohtade tarvis. Lihtsalt augu löömiseks kasutatavat haamrit kutsus sepp pits- ehk mulguhaamriks, mõnikord ka torniks. Mutterhaamer oli augu tegemiseks mutrile.

16.—18. sajandil tegid sepad ja peensepad peaaegu kõik oma tööriistad ise ja valmistasid neid tellijailegi. Aastal 1777 tegi lukussepp J. Lambion Toomkirikule kiviraiuja jaoks neli meislit.[4] Viilide valmistamiseks oli eriline viilihaamer, mis ei puudu-

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Ag 224.
[2] Rauatöö, 1910, lk. 19 jj.
[3] Sealsamas, lk. 20.
[4] TLA; F 237 — 1 — 222, l. 395, 421.

nud üheski sepikojas. Jochim Geselli sepikojas on loetletud 2 viilihaamrit. Viilihaamril oli kaks teravaotsalist pinni. Ka meislit võis kasutada viilide valmistamiseks.

Kõik tööd, mille juures oli vaja viili, kuulusid peensepa tööalasse. Viil oli tema iseloomulikum tööriist. Neid oli ümaraid, poolümaraid, kolm- ja nelikantviile. Pikliku ristlõikega nelikantviili nimetati ka noaviiliks. Tõenäoliselt oli suurem osa viilitüüpe tuntud juba 16. sajandil. Sepikodade inventaariumid Tallinnas ei eralda kahjuks viile tüüpide järgi. Neid nimetatakse summaarselt suurteks ja väikesteks viilideks. Nii oli J. Gesellil 89 ja A. Pluskusel 76 viili — suuri ja väikesi kokku. Seevastu raudseppade inventaariumides on viile hoopis vähe. Christian Hutopil [1] on aastal 1769 kokku 6 viili ja Uues tänavas asunud sepp Peter Gerickel loetletakse 1762. aasta inventaariumis samuti ainult 2 suurt ja 4 väikest viili. 18. sajandil oli võimalik kasutada ka Inglise ja Nürnbergi viile, mida toodi sisse Amsterdamist ja Hamburgist. [2]

Ääsi juures olid alati vajalikud pihid. J. Geselli sepapajas olid kahed suured ja kolmed väikesed pihid. Nende tüüpe pole inventaariumis eraldatud.

Peensepale vajalikuks tööriistaks olid ka kruustangid, mille vahele suuremad töödeldavad esemed kinnitati. Väikeste esemete viilimisel asetati need viilimiskloovi — sepad ütlevad ka veilkloube — ja kinnitati siis kruustangide vahele. Peensepa töökojas leidus alati ka mõningaid vorme. 1675. a. pärineva sepikoja inventari hulgas esineb käepideme vorm ja A. Pluskuse inventaariumis 1676. a. on nimetatud summaarselt 9 vormi. Kuna peensepa eriala oli lukkude valmistamine, siis leidus neil sepikojas alati ka võtmevall, s. o. raud, mille ümber taoti välja õõnes võtmevars.

Üks seppade tavalisemaid töid oli naelte valmistamine. Sellepärast leidus vanemates sepikodades alati naelaraud ehk naelatoos. See moodustas kandilise pikliku raualõigu, milles mitu auku reas. Seda riista kasutati naela pea vormimiseks. Naelakujuliseks taotud rauatükid pandi naelatoosi aukudesse, selleks et neile pead lüüa. Ka kruvid, mida peensepp vajas, valmistas ta ise. Selleks olid eri tööriistad. Näiteks Jochim Geselli ja A. Pluskuse sepikojas oli vastavalt 4 ja 5 vindilõikajat — schnit eisen — kruvide valmistamiseks.

Aukude löömiseks kasutas sepp sellekohast meislit ja haamrit. Ebaühtlane auk vormiti raudteravikul soovitud vormi. Augu löömiseks kasutati aga ka stantse. Õhematesse raudplaatidesse sai auku lüüa ringstantsiga, mille juures kasutati alusmaterjalina

[1] TLA; F — 230 — 1 — Aa 35a, l. 92.
[2] TAAM; F 127 — 2 — 692, l. 3, 64, 78;
TAAM; F 127 — 2 — 690, l. 217.

puud või tina. Stantsiga aukude löömine nende puurimise asemel ei tähendanud sugugi, et puure ei oleks tuntud või osatud valmistada. Kehtis üldine nõue haamri osavaks käsitsemiseks nii, et viilida oleks võimalikult vähe, sest haamriga sepistamine toimus kiiremini. Tööriistade ülevaade näitab, et sepistamine oli 16. ja 17. sajandil täiel määral käsitsitöö nagu 18. sajandilgi, mil haamri käsitsemise osavus oli endiselt sepa töövilumuse näitajaks. 18. sajandi sepikoda ja tööriistad jäid põhiliselt samaks, nagu nad olid kahel eelneval sajandil. Peensepad tagusid 18. sajandilgi lukke, suuri raudlaekaid, ukse- ja aknahingi, koputeid, ahjudele ankruid, uksi ning pelte ja valmistasid mõnikord ka kaalusid. Kõigi nende tööde jaoks oli lukussepal vaja täieliku sisustusega sepikoda.

TÖÖMEETODID

Raual, mida kasutatakse sepistöödeks, on kaks omadust, mis vormi kujundamisel on eriti tähtsad: sepistatavus ja keevitatavus. Sepistamise all tuleb mõista tööd, kus ääsis kuumutatud rauale antakse soovitud kuju haamriga tagumise teel. Seda töömeetodit, kus esemele jääb sepistamisel tekkinud tume pind, nimetatakse mustsepiseks.

Teiseks eristavad sepad nn. pingitööd, kus raua jahtumise järel antakse esemele kas haamriga tasandamise või viilimise ja poleerimise teel sile, hõbedane välimus. Siia juurde kuulub ka eseme dekoreerimine. Raua külmtöötlemise meetodit kasutasid peamiselt peensepad lukkude valmistamisel. Metall ei nõudnud siin kiiret töötlemist, oli aega mõtlemiseks ja mõõtmiseks.

Sepistamisel on põhiliseks töötlemisviisiks raua venitamine. Venitamisel taotakse punaselt hõõguvasse rauasse haamripinniga ridamisi vaod, mille tagajärjel raud pikeneb või laieneb, vastavalt tagumisele ja vajadusele. Sellele järgneb raua siledaks löömine, mida tehakse haamri laubaga. Raua venitamise meetodit kasutati 16.—17. sajandil üsna ohtrasti, sest toormaterjal osmundina ja lattrauana oli müügil ühesuguste tükkidena.

Vastupidine eelmisele, kuid samuti sagedane töötlemisviis oli raua jämedamaks tagumine. Selleks löödi kuumutatud ja püsti asetatud rauatükile haamriga otsa peale. Üksiku osa jämedamaks tagumiseks kuumutati raual ainult vastavat kohta. See töövõte tuli arvesse väiksemate esemete, käepidemete ja koputite valmistamisel.

Sepistamisel on eriti tähtis raua omadus lasta end valges hõõguses keevitada, nagu eespool märgitud. Raud kuumutati ääsil kõigepealt keevitamishõõguseni, seejärel taoti rauatükid haamriga

ühte. See töö nõudis suurt osavust ja vilumust, kuna kuumutamine keevitamishõõguseni pidi toimuma kiiresti, et vältida õhu ligipääsu. Kokkukeevitamise teel saadi lühikestest ja õhukestest rauatükkidest soovitud pikkuse ja paksusega raud.

Kunstilise sepise valmistamisel tuli rauda sageli ka lõhestada. Selleks taoti vastava meisli abil alasil rauasse soovitud pikkusega lõhe. Hargnevatele osadele võis anda haamriga sepistamise teel mitmesuguse kuju. 16.—18. sajandi sepad kasutasid eseme kujundamisel ohtrasti mitmesuguseid painutusi, voluute ja spiraale. Nende sepistamiseks kasutati tavaliselt sperrhaaki, millel painutati rauda haamriga tagudes. Ümarspiraali saamiseks keerati raudvarb puust südamiku ümber, mis hiljem seest välja põletati.

Raua suurim vaenlane on rooste. Üks lihtsamaid töötlemisviise, mis kaitseb rauda ka roostetamise eest, on raua mustamine. Seda on tehtud mitut moodi. Valmis sepistatud ja puhtaks viilitud eset soojendati nõutava temperatuurini ja nühiti siis hanesulgede või veisesarvega, mille järel raud omandas musta värvuse. Kasutati ka meetodit, mille puhul raudeset kõigepealt niisutati linaseemneõliga ja siis kuumutati. Sel viisil omandas raud musta, hiilgava ja kaitsva välispinna. Kuumendatud rauda kaeti ka tõrvaga, mille puhul ta kattus kõva musta kelmega. Et viimast meetodit Tallinnas ka kasutati, nähtub muuseas Niguliste kiriku arveraamatust, kus on sissekanne selle kohta, et 10. märtsil 1671. aastal anti sepale 1 toop tõrva pealististe mustamiseks.[1] Kindlasti oli see töövõte Tallinnaski kasutusel palju varem, kuna seda on Euroopas üldiselt tuntud juba varasel keskajal.

Kuumutamisel teatud temperatuurini omandab raud kindla värvuse, mis kiirel jahtumisel jääb püsima. Kuumutamise katkestamisega on mõnikord säilitatud punane värvus, kuid see on kerge hävima ja sellepärast on seda harva kasutatud. Kui kuumutada raudeset 300°—400° C, muutub see oksüdeerudes siniseks. Väga sageli antigi rauale sinine värvus, mis jäi esemele kaitseks ja ühtlasi ka dekooriks. Siniseks kuumutamist on kasutatud lukkudel, esmajoones kirstulukkudel, aga ka laekahingedel. Tihti poleeriti seejuures kaunistusmotiivid puhtaks ja jäeti mustri taust siniseks (pilt 114). Aegade jooksul on näiteks osal 17. sajandist pärinevatel esemetel sinine kiht pealt peaaegu täiesti ära kadunud, eriti õliga kokkupuutumisel. 18. sajandi esemetest on säilinud sinisemustrilist kaunistust köösnerite tsunftilaeka hingedel aastast 1768 (pilt 122). Hilisemal ajal on siniseks kuumutamist kasutatud Tallinnas püsside kaunistamisel veel 1930-ndail aastail püssimeister R. Passupi ja teiste poolt.

[1] TLA; F 31 — 1 — 5, l. 92.

Pingitööde hulgas oli 16.—18. sajandil üks olulisemaid töid viilimine. Viilimise all mõistetakse töödeldavalt külmalt esemelt välise korra kihtide kaupa eemaldamist. Viili pruukimine raua töötlemisel oli tuntud juba vähemalt 12. sajandil.[1] Kuigi 16.—17. sajandil püüti ese valmis sepistada võimalikult ainult haamri abil, tuli 17. sajandil viil Tallinna väikesepistööde juures ikka enam kasutusele. Seda tõendab juba viilide rohkus Tallinna peensepapade inventaariumides 17. sajandil.

Viilitud ja poleeritud rauapinna kaunistamiseks kasutati sageli süvenddekoori. Mõnikord lõigati muster sirgeteralise tihkliga, enamasti taoti see aga puntsidega. Puntsi all mõeldakse terasest meislikujulist riista, pikkusega umbes 12 cm ja varre läbimõõduga umbes 6 mm. Ots varieerub teravnõelast kuni laia lameda pinnani. Neid tööriistu on tuntud juba 10. sajandil, mis ilmneb leidude põhjal ühest sepa hauast Morgedalis Norras.[2] Tänapäeval kasutab töötaja tsiseleerimise juures kuni 300 puntsi. 16.—18. sajandil olid samuti tarvitusel mitmesugused sirge, kumera või ümmarguse teraga puntsid, mida kasutati olenevalt ornamendist. Seda kaunistusviisi kohtame enamasti kirstulukkudel, eriti raudkirstude suurtel kaunistavatel lukukatteplaatidel kaane siseküljel. Puntsilöögid jätavad märgatava kõrgenduse süvendi randile. Puntsiga löödud ornamenti on mõnikord raske eraldada graveeritud ornamendist, eriti kui pind on kahjustatud roostest.

Graveerimine oli tavaline kaunistamisviis kulla ja hõbeda töötlemisel, kuid seda on kasutatud ka raua puhul. Graveerimisel lükatakse teravaotsalise tihkliga metallist riba välja, sellepärast puudub ka graveeritud mustrijoonel ääres kõrgem rant. Joon on pehme ja katkematu. Graveering oli populaarseks raua kaunistamise mooduseks Euroopas eriti 16. sajandil. Tallinnas kohtame seda kaunistusviisi mõningatel kirstulukkudel, peamiselt 17. sajandi sepistel.

Raudesemete kaunistamisel tuleb kõne alla ka etsing.[3] Etsing on metallipinna kaunistamine happega söövitamise teel. Puhtaks poleeritud raud soojendati ja kaeti kaitsva kihiga — tavaliselt vaha või pigiga, aga ka õli ja savi seguga — umbes poole kuni ühe millimeetri paksuselt. Kattekihi jahtumisel kriibitakse sellesse terava tihkliga muster ja kallatakse etsimislahusega üle. Lahus söövitab mustri paljaks kriibitud metallipinnale. Hape loputatakse, ese kuivatatakse ja puhastatakse tärpentiniõliga.

Etsimist tunti juba 13. sajandil, mil seda kasutati relvade kaunistamiseks. Saksamaal kasutati etsingut suuremal määral kui

---

[1] H. Phleps, 1949, lk. 23.
[2] Ch. Blindheim, 1963, lk. 38 jj.
[3] Vt. A. Brüning, 1922, lk. 14.

kusagil mujal, nii relvade kaunistamisel kui ka mitmesugustel teistel sepistöödel. Sel viisil dekoreeritud ilusaid lukke on säilinud 16. sajandi keskelt Nürnbergis. Tallinnas säilib Linnamuuseumis Wrangeli perekonna kirst dateerituna aastast 1717, mille luku kaunistamisel on kasutatud etsingut (pilt 97). Sellest nähtub, et siin veel 18. sajandil tunti ja kasutati tarbesepistel etsingdekoori.

Raua külmtöötlemise meetoditest on märkimisväärsemaid kohrutamine. Kohrutamise puhul asetati õhuke metallileht pehmele alusele, sageli pigile või tinale, ja taoti sellele tagumiselt küljelt mitmesuguste haamrite ja puntsidega soovitud muster. Enamasti taoti sel viisil välja akantuselehed, maskid, lilled ja teised taolised kaunistused. Viimistlemine toimus esiküljelt. Seda meetodit on kasutatud juba 12. sajandil, kuid valdavaks on see saanud 15. sajandil Saksamaal, levinud ka Prantsusmaal [1] ja mujal. 17.—18. sajandi sepises on seda rohkesti kasutatud ka Tallinnas (pilt 115).

Kohrutamise kõrval on raua kaunistamise viisidest Tallinnas kasutatud veel perforeerimist. Aukliku mustri saamiseks raiuti meislite abil rauast vastavad tükid välja. See oli kaunistusviisidest üks tehniliselt raskemaid töid. Uksepealististe (pilt 41) ja lukuplekkide (pilt 68) kaunistamise puhul kohtame seda töövõtet siin peamiselt 17. ja 18. sajandil. Üksikud renessanss-stiili perforeeritud võtmekilbid võiksid ulatuda ka 16. sajandi lõppu.

Väga tavaliseks ja Tallinnas palju levinud mooduseks raua töötlemisel — nii kaitseks rooste vastu kui ka ilustamiseks — oli tinaga katmine. 16.—18. sajandil toimus see väga lihtsal viisil. Puhtaksviilitud raudese kuumendati sula tina temperatuurini ja kasteti siis lihtsalt tinasse. Eseme väljavõtmisel voolas ülearune osa tinast maha. Tinaga katmist kasutati lukkude, uksekäepidemete ja koputialuste, uksehingede ja alati aknanurgiste puhul. Andreas Pluskuse sepikoja inventari hulgas oli «tinapann umbes pooleni täis tina» ja valmistööde hulgas 3 tinaga kaetud aknapealistist. Jochim Geselli inventaariumis on loetletud 18 paari aknanurgise hulgas 2 paari tinaga kaetuid. Samas inventaariumis on valmistoodete hulgas mainitud ka üht tinaga kaetud toalukku.

Peale tina ühineb ka sula vask väga kergesti rauaga. Seepärast kasutati raua katmiseks ka vaske. Vasetükid asetati kaetavale raudesemele ja seejärel kaeti ese ise üleni tulekindla saviga. Eseme kuumutamisel valgus sulav vask üle kogu pinna ja liitus rauaga.

Paljudest meetoditest, millega rauda kaitsti roostetamise eest või lõpetati raudeseme viimistlemine, on kahtlemata värvimine üks tõhusamaid. Lihtne värviga katmine või ka õlimaaling oli raua

[1] E. Frank, 1950, lk. 27.

kaitsmisel rooste vastu ja ühtlasi kaunistamisel üks lihtsamaid viise. Esmajoones värviti võresid ja raudkirste. Viimased ongi peamine sepiseliik, mis sageli kaeti dekoratiivsete maalingutega. Maalitud kirstude lukud ja pealistised jäeti enamasti värviga katmata. Värvimata olid samuti uste ja akende pealistised. Tõenäoliselt on viimaseid hakatud värvima uste ja akendega ühte tooni üldisemalt alles 19. sajandil. Väikeste raudesemete puhul eelistati alati materjali tekstuuri loomulikku ilmet, kuna värvimine kahjustanuks nende ilu ja huvitavust.

Eespool toodud metalli töötlemis- ja kaunistamisviisid olid Tallinna sepikodades tuntud juba 16.—18. sajandil. Kuna olukordadest tingitult sai suur osa Tallinna sepameistreid oma väljaõppe Saksa linnades, siis on kõigiti põhjust oletada, et seal kasutatud tööviisid levisid ka Tallinnas. Kuna Tallinna sepistöödest on õige suur osa aja jooksul hävinenud, siis on raske ühe või teise töömeetodi kasutamiseletuleku algust määratleda. Tinaga katmine ja tõrva abil sepiste mustamine olid kindlasti vanemaid viimistlusmeetodeid ja tuntud siin juba enne 16. sajandit. Kohrutamist hakati sissetaotud süvenddekoori kõrval lukkude kaunistusena väga tagasihoidlikult kasutama 16. sajandil. 17. sajandil aga levisid kohrutamine ja perforeerimine väga ulatuslikult ja olid kasutusel ka sellele järgneval ajastul. 18. sajandi teisel poolel pannakse peensepises rõhku läikivaks poleeritud pindadele.

Tallinnas harrastatud kunstilise käsitöö erialade hulgas hakkas 16. sajandil silma paistma ka sepis, mis seni polnud igapäevase tarbesepise tasemelt kõrgemale tõusnud, välja arvatud üksikud erandid. Suur osa dekoratiivseid sepistöid oli kõige tihedamini seotud hoonete arhitektuuriga.

Tallinn kujutas 16. sajandi algul arhitektuuriliselt gootiilmelist keskaegset linna. Müüriga piiratud ala oli juba varem võrdlemisi tihedasti hoonestatud. Ehitustegevus linnas oli olnud ilmselt hoogne 15. sajandil, kuna valdav osa hoonestusest pärines sellest ajastust. Tihedad sidemed Hansa liidu linnadega kajastuvad Tallinna 15. saj. ja varasemates ehitustes. Neist sajandeist pärinevad kivihooned on ehitatud gooti stiilis kindla kohaliku erijoonega ja näitavad gootika ainuvalitsust tolleaegses Tallinna arhitektuuris, andes omapärase keskaegse ilme veel tänapäevagi vanalinnale.

16. sajandi esimesel poolel, majanduslikult soodsas konjunktuuris, püsisid Tallinna linnaline areng ja arhitektuur endistel alustel. Sajandi teisel veerandil kasutati majanduslikke vahendeid otsustavalt linna vallkindlustuste ehitamiseks. Laastavad sõjad, taudid ja majandusliku olukorra raskused 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul olid takistuseks Tallinna linnaehituslikule arengule. Kuna 16. sajandi teisel poolel midagi olulist juurde pole ehitatud, lõpeb gootika periood siin ümmarguselt selle sajandi keskel. Edasised ehitused näitavad renessansi ehituselemente ning 17. sajandi keskelt alates baroki maksvuselepääsu arhitektuuris. Sise- ja väliskaubanduse elustumine ja rahvaarvu kasv 17. sajandil viisid hoogsamale ehitustegevusele. Alates 1620-ndatest aastatest tehti ulatuslikke töid Tallinna raekojas ning ehitati sellele uus renessansskiivriga torn. Juba aastail 1601—1602 oli põhjalikult ümber ehitatud raekoja idaseinaga liituv Lukustajamaja. Ulatuslikud elamuehitustööd toimusid ilmselt Dominiiklaste kloostri alal, nn. Mungahoovis sajandi esimesel aastakümnel, nagu nähtub linna arveraamatu sissekannetest.[1] 1656. aastal ehitati üles suurem kaubandushoone, nn. Pakkhoone Vanal turul. Sajandi esimesse poolde kuulub ilmselt ka kaubaait Sauna tänavas, raeapteegi ümber- ja juurdeehitused. 17. sajandist pärineb Tallinna olude kohta võimas ait Aida tänavas. Sajandi keskel andis ehitusalade kitsikus end teravalt tunda ja tuli rajada Uus tänav väljapoole linnamüüri.

[1] TLA; F 230 — 1 — Ad — 66, l. 159—175.

Linna välist kaunidust keskajal, samuti 17. sajandil peegeldavad aga suurel määral just kiriklikud ehitused ja kirikute kaunistamine, nende sisekujundus, varustamine mitmesuguste kunstiteostega. Kirikud on keskaegse linna heaolu mõõdupuuks, on selle aja väga tundlik aparaat majanduslike ja kultuuriliste õitsengute määramiseks, samuti kajastavad nad langusperioodi saabumist. Siin peegeldusid tol ajal ühiskondlikud ja isiklikud rikkused. 17. sajandil kaunistati Tallinna kirikuid ulatuslikult kunstiteostega, mida tõendab juba puunikerduskunsti mälestusmärkide jälgiminegi. [1]

Kõik kirikud said uued tornid, nii Oleviste, Pühavaimu, Niguliste kui Jaani seegikirik Tartu maanteel. Ehitati eesti ja soome koguduste jaoks Kaarli kirik Tõnismäele. Elamuehituses leidsid aset üksikute hoonete uuendamised, ümberehitamised ja laiendamised, millest lähemalt on juttu järgnevates peatükkides. Raekoda sai uue ilme, samuti kirikud, Mustpeade maja, Pakkhoone, aidad jne. Nii tekkis linna hoonestusse mõningaid ehitusi ja uusi elemente, mis hakkasid etendama iseloomulikku osa linna üldilmes. Üldiselt hakkasid tolleaegsetes ehitustes ilmnema uued ehituslikud ja stiililised tunnused, milles sepistöödel oli silmapaistev osatähtsus.

18. sajandil toimus Tallinnas üleminek uuele hoonete väliskujundusviisile. Selle tõendiks on mitmed kindlalt dateeritavad 18. sajandi hooned, nagu Kadrioru loss jt. Pidulikuma kujunduse ja planeeringuga ehitused levisid aegamööda linna arhitektuuris. Majanduslik-poliitilised olud pärast Põhjasõda olid muutunud, aadli tähtsus ja rikkused, samuti tema mõjuvõim linnas märksa suurenenud. See väljendus ka aristokraatlikus ehituslaadis, mis süvenes eriti klassitsismi perioodil 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel. Toompeale ehitati noil aegadel rida klassitsistlikke hooneid, mis siinsele linnaosale annavad iseloomuliku ilme. Üksikuid klassitsistlikke hooneid tekkis ka all-linnas. Kuna klassikalises kunstis oli olnud valitsev valamiskunst ja puudusid eeskujud sepisele, siis taandub sepis nii üldiselt kui ka Tallinna klassitsistliku stiili hoonetel ning piirdub pisivormidega. Et sepisel Tallinnas oli käsitletaval ajajärgul siiski märkimisväärseid kunstilisi saavutusi, siis on tal Tallinna arhitektuuri ajaloos oma kindel koht. Ta on üheks silmapaistvaks dekoratiivseks ehituselemendiks.

[1] S. Karling, 1943.

Dekoratiivse sepise ühe väikevormina muutus 16. sajandil Tallinnas populaarseks müüriankur. Müüriankrud olid ehituste konstruktiivsed osad, kuid omandasid 16. ja 17. sajandil ühtlasi dekoratiivse arhitektuurielemendi iseloomu. Tugeva töötluse ja kindla asetuse tõttu müürides on neid vanalinna kivihoonetel säilinud märkimisväärsel hulgal. Müüriankrud on ka see osa sepistest, mis kõige kindlamini on püsinud oma esialgsetel kohtadel, nende ümberpaigutamine on harukordne nähtus.

Müüriankrud teenisid algselt puhttehnilist eesmärki ega omanud kunstilist töötlust.[1] Neid kasutati müüride kooshoidmiseks, tugevdamiseks ja ehituse talastiku kinnitamiseks. Müüriankrukiil ehk ankrupea, mis on nähtav seina välispinnal, moodustas pideme lagede talastiku kinnitamiseks müüri välisküljel. Mõnikord tarvitati müüriankruid väljavajunud seinte kinnitamiseks. Otstarbest tingituna pidid müüriankrud olema tugevad, et survele vastu panna, ja ühtlasi vastupidavad ilmastikutingimustele. Müüriankrute kiilud kujundati aja jooksul ühtlasi dekooriks ehitustele. Ankrukiil oli kinnitiseks ankrurauale, mis ulatus läbi müüri ja kinnitati hoone talastikule tugevate naelte abil. Selleks olid ankrurauda tavaliselt löödud neljakandilised augud. Ankrukiilud asetsevad seetõttu alati talastiku palkide rea kohal ja märgistavad tavaliselt ka iga palgi otsa asukohta. Kinnitudes sel moel tugevasti ehituse palgistikule ja müürile, on müüriankrud tõhusaks vahendiks hoonete dateerimisel, eri ehitusperioodide eristamisel ja üldse vanemate kivimajade uurimisel.

Lihtsaid tehnilisi raudankruid, mille pead ulatuvad müüride välispinnale, kasutati Itaalias, Prantsusmaal, Saksamaal juba 15. sajandil. Tollest ajast säilinud hoonetel on näha lihtsad sirged või ka X-kujulised ankrupead. Raudankrute kasutamine sai alguse Itaaliast,[2] levis sealt esmajoones Madalmaadesse ja Prantsusmaale, kus nad esinevad 15. sajandist pärinevate elamute välisseintel enamasti kirjatähtede, nagu S ja T või Y, ning ristikujulistena.[3] Nii hakkas tavaline tarbesepis muutuma kunstiliste vormidega ehituselemendiks. Dekoratiivsed ankrukiilud levisid 16. sajandil Madalmaades, Saksamaal, Inglismaal,[4] Rootsis ja mujal.

Müüriankrud on aegade jooksul oma teostuselt ja kujult tunduvalt muutunud ning neis võib eritleda mitmeid tüüpe, mida

[1] B. Hellner, 1948, lk. 149.
[2] C. J. Gardberg, 1957, lk. 63.
[3] E. Viollet-le-Duc, 1882.
[4] I. St. Gardner, 1922, lk. 44.

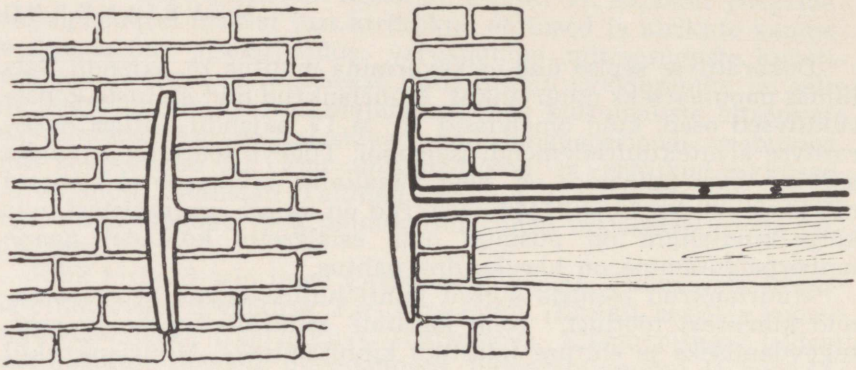

Joon. 1. Müüriankur, sepistatud ühes tükis.

osaliselt on mõjutanud üldine stiiliareng. Vanemal tüübil on ankrupead sepistatud ühes tükis ankrurauaga.[1] 1957. aastal on leitud selliseid ankruid kümmekond tükki Otepää linnuse kaevamistel. Otepää loss oli telliskiviehitus ja üldiselt on müüriankrud telliskiviehitustes kasutusele tulnud varem kui teistes kiviehitustes. Otepäält leitud ankrud pärinevad hiljemalt 15. sajandi esimesest poolest,[2] kuna Otepää loss oli selle sajandi lõpuks juba hävinenud. Sellest asjaolust nähtub ühtlasi, kuidas Eesti ala ehituskunst peab üsna täpselt sammu Lääne- ja Lõuna-Euroopas kasutusele tulnud ehitustehniliste uuendustega. Esimestena kohtame neid suurematel kindlusehitustel ja viimaste eeskujudel levivad ankrud ka elamuehitusse. Tallinnas leidub selletaolisi ühes tükis sepistatud müüriankruid veel mitmetel elamutel, nagu Pikk tänav 71, Tolli tänav 6 ja mujal (joonis 1).

Seda tüüpi ankru pea moodustab sirge neljakandilise, võrdlemisi lühikese raua, mille pikkus on umbes 40 cm. Otepäält leitud ankrute peade pikkus kõigub 40—43 cm vahel. Keskel on vähe kõrgem hari, otste poole muutuvad nad veidi ahtamaks. Sellised ankrud on kirjanduses tuntud keskaegsete ankrute nimetuse all.

---

[1] B. Hellner, 1948, lk. 149.

[2] Teated Otepää ankrute kohta on saadud TA Ajaloo Instituudist O. Saadrelt. Need ankrud dateerib O. Saadre 14. sajandi lõpukümnendisse, kuna hoonete rusude, põlenud palkide vahel oli münte 14. sajandist, muuseas ka üks Tallinna artig aastaist 1390—1400. Dateerimisel tuleks siiski arvestada, et mündid võisid olla käibel tavaliselt mitukümmend aastat. Ilmne on seniste uurimiste andmetel, et ankrud levisid Eestis üsna kasutusele tuleku algaegadel.

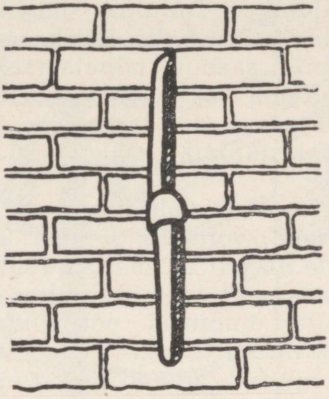

Joon. 2. Müüriankur öösist läbipistetava ankrukiiluga.

Ühes tükis on sepistatud ka X-kujulisi ankruid, kuid Tallinnas pole neid leida, küll on neid aga säilinud meie lähemas naabruses — Riias. [1]

Müüriankrute sepistamises toimus konstruktsiooni muutus ja edasine areng sel teel, et ankruraua müürist väljaulatuvasse otsa taoti öös, millest ankrukiil läbi pisteti. [2] Uus tehniline võte määras dekoori koondumise ankrukiilu ülemisse ossa, kuna alumine pool pidi olema sirge, et seda oleks võimalik ankruraua öösist läbi lüüa. Uue tüübi rakendamisel kaob pikkamööda vanem ja kohmakam ankrutüüp. Vanemaid teadaolevaid uut tüüpi lihtsaid ankrukiile on Tallinnas kasutatud Suurgildi hoones nn. aktsiisikambri ümberehitustööde puhul 1551. aastal. Uue müüriankrutüübi kasutuseletulek on üheks renessansiga kaasnevaks nähtuseks arhitektuuris. [3]

Kunstipäraselt kujundatud ja rikkalike vormidega ankrukiilude kõrval kasutati 16.—17. sajandil seinapinnal ka üsna lihtsaid sirgeid ankrukiile. Lihtsad sirged ankrukiilud on jäänud valdavaks vormiks Novgorodis, kus nad tulid kasutusele 16. sajandi teisel poolel. Siin püsis sama kuju ka 17. sajandil ja edaspidist arengut ei ole toimunud. Tallinna raekojal näeme täpselt sama vormi müüriankruid, nagu neid esineb Novgorodis dateerituna aastast 1688. [4] Tallinna raekojal pärinevad need ilmselt viimase suurema ümberehituse ajast 1620-ndatel aastatel.

---

[1] Riia, 17. Jūnija lauk. 3, Miesnieku 4/6.
[2] B. Hellner, 1948, lk. 150.
[3] Sealsamas.
[4] Novgorodi kohta andmed L. Šuljakilt Novgorodist.

TRÜ Raamatukogu

Müüriankrute kujundusi Tallinnas jälgides ilmneb, et sageli kasutati lihtsaid vorme ka veel siis, kui keerukamalt sepistatavad ja kallimad tüübid olid saanud populaarseks. Kui 1656. aastal hakati uuesti üles ehitama Pakkhoonet, mis 1654. aastal oli vanaduse tõttu kokku varisenud, siis lasti selle jaoks taguda lihtsad, sirged ja tugevad ankrukiilud, mille eest on makstud sepale Christopher Titzkele. [1]

Mis puutub müüriankrute valmistajatesse, siis on ainult üksikutel õnnelikel juhtudel võimalik selgust saada sepistaja isiku suhtes. Sepp Jürgenile maksti 20. märtsil 1602. aastal 3 ankru eest 21 marka. Need sepistas ta raekoja idapoolses otsas asuvale Lukustajamajale, [2] kus tollal toimusid põhjalikud ümberehitustööd. Niguliste kiriku torni uuesti ülesehitamisel 1685. aastal on kiriku arveraamatute järgi mitmel korral makstud ankrute eest sepp Christian Schindlerile. [3] Siiski on ainult üksikutel juhtudel arveraamatutes leida sissekandeid seppadele nimeliselt tasu maksmisest ankrute sepistamise eest. Neist väheseist andmeist järeldub, et peamisteks müüriankrute sepistajateks Tallinnas olid raudsepad — grobsmede. Üldiselt pole aga allikate nappuse tõttu võimalik kindlaks määrata, kes just ühed või teised müüriankrud on sepistanud. Nagu võib näha vastavatest kokkulepetest raudseppade ja peenseppade vahel, on elumajadele müüriankruid sepistanud ka peensepad. Selle asitõendina on säilinud mõned erakorraliselt väikesemõõtmelised ankrukiilud, mille sepistamise õigus oli kuulunud peenseppadele.

Hoonete väline kaunistamine mitmesuguste viilukroonide, ehisvarraste, tuulelippude, veesülititega oli 16. ja 17. sajandil renessanssarhitektuuris iseloomulikuks harrastuseks. Nii sai ka ehitustehnilisel otstarbel paigaldatud ankur 16. sajandi lõpust alates meilgi hoonele kaunistuseks. See osa müüriankrutest, mis Tallinnas säilinud, on üllatavalt vormirikas. Tallinna sepameistrite kunstiline fantaasia, kantud renessanslikust vormitundest, on loonud väga mitmesuguseid ja haruldasi müüriankruvorme. Erilise leviku omandasid dekoratiivsed müüriankrud 17. sajandil, mil sageli ankrukiilude reeglipärased read elustasid ja ehtisid hoonete seinu.

Dekoratiivse tähtsuse omandasid müüriankrud esmajoones kirjatähekujuliste vormidena. T-tähele sarnaneva kiiluga müüriankur kui vanem vorm oli Tallinnas hakanud nähtavasti levima 16. sajandil ja seda kasutati ka 17. sajandi esimesel poolel. Neid on üsna lihtsaid, aga ka mitmesuguseid dekoratiivsemaid vorme.

---

[1] TLA; F 230 — 1 — BO 13/17, l. 8.
[2] TLA; F 230 — 1 — Ad 66, l. 172.
[3] TLA; F 31 — 1 — 5, l. 178 jj.

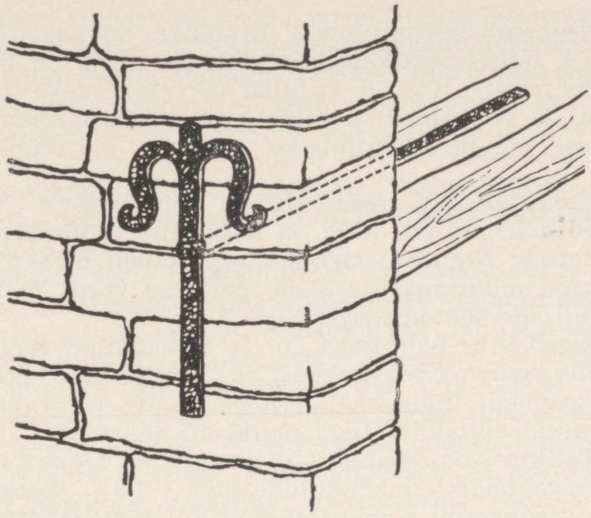

Joon. 3. T-kujuline või ammukujuline müüriankur.

Sageli meenutavad nad oma kujult ambu (pilt 3). Tavaliselt on nendel ankrukiiludel püstloodis tüvest kummalgi pool sügavama kaarega tiivad (pilt 4), mis lõpevad kaarekesega ülespoole või väikese öösiga. Selliseid ankrukiile leidub Vene tänav 17, Pikk tänav 71, kus nad märgivad osalisi ümberehitusi. Toomkiriku lõunaseinal asuv T-kujuline ankrukiil kuulub ilmselt hästi kandilise ankrurauaöösi tõttu 16. sajandisse, kuna see sarnaneb eespool mainitud Suurgildi hoone ankrutega ja hiljem taolist öösi pole leida. Heaks dateerimise tugipunktiks on 1624. aasta ehitustööde ajal Niguliste kiriklahoone [1] portaali kohale pandud ankrukiil, mis kuulub T-kujuliste hulka. Selles võib veenduda 1930. aastatel tehtud pildi põhjal. [2] Peale selle esinesid samasugused ankrukiilud Harju ja Viru värava peatornidel, nagu on näha möödunud sajandi esimesest poolest pärinevail C. Buddeuse vastavatel joonistustel. Sageli on ankrukiilu vertikaalraua ülemine ots taotud lehe- või koguni õiekujuliseks (pilt 4). T-kujulistel ehk ammukujulistel varasematel ankrukiiludel, mis sageli on ka mõõtmetelt väiksemad, puudub tavaliselt meisliga löödud dekoor, nagu see

[1] TLA; F 31 — 1 — 5, l. 69.
[2] V. Vaga, 1960, pilt 59.

esines hilisematel ankrukiiludel. Erandiks on ankrukiil hoonel Olevimägi 4, millel vertikaaltulba alumisel otsal on põikjoontest ristikujuline motiiv. Kuna T-kujulisi ankrukiile kasutati põhiliselt 16. sajandil ja 17. sajandi esimesel poolel, siis ilmneb, et selline märgistamis- või dekoreerimisviis oli juba juurdumas ka Tallinnas.

Kirjatähekujulistest ankrukiiludest on omaette rühmaks ka Y-kujulised ankrukiilud. Neid on kasutatud Tallinnas veel 1673. aastal ehitatud [1] Niguliste kiriku Clodti kabeli tagaküljel. Otsustades säilinud müüriankrute järgi, pole see vorm Tallinnas eriti levinud, küll aga kohtame seda Riias. [2]

Üsna sagedaseks nähtuseks oli, et ankrukiilud sepistati arvudeks. Selline komme levis Belgiast 16. sajandi teisel poolel. [3] Neid leidub Saksamaal, Inglismaal, Rootsis, Lätis ja mujal. Meil on teada sääraseid ehitamise aega näitavaid ankrukiile 17. sajandist Narvas. [4] Tallinnas on säilinud Laboratooriumi tänav 14 üks hoone ehitamise aega määrav ankrukiilude rida: 1 6 8 7. Aastaarv ankrukiilude näol esineb nii hoone fassaadil kui ka tagaküljel (pilt 11). Fassaadil on arv 7 teistega võrreldes ebaproportsionaalselt suur ja on hilisemal ajal oskamatult uuendatud. Aastaarvude kasutamine ankrukiiludena on Tallinnas ja teistes Eesti linnades tuntud 17. sajandi teisel poolel ja jääbki siin sepisekunstis nende aastakümnete omapäraks.

T-kujuline ehk ammukujuline ankrukiil oli põhivorm, millest arenesid välja mitmekesiste, rikkalike vormidega ankrukiilud. Renessansskunst tõi Tallinna sepisesse tuntud ornamendivormi, 16. sajandi sepise ühe peamotiivi, nimelt spiraalväänli. [5] Kogu 17. sajandi jooksul oli spiraal üks tavalisemaid motiive Tallinna sepises nii võredel, pealististel kui ka müüriankrutel.

Arvatavasti üheaegselt uksehingede vastava vormikujundusega 17. sajandi teisel veerandil olid ka ankrukiilu tiivad taotud sissepoole spiraalikujuliseks (pilt 5). Tugev neljakandiline sirge raud lõpeb üleval lehekujuliselt, allapoole kitseneb ja lõpeb luipu otsaga. Dekooriks sellel tüvel on kummalgi pool üks või kaks spiraali õhemast rauast. Selliseid spiraaltiibadega ankrukiile on säilinud Sauna tänav 4 asuval aidal ja mitmel pool elumajadelgi. Kaunikujulistena paistavad silma seda liiki ankrukiilud Raeapteegi hoone õueküljel (pilt 5), ja need peaksid pärinema 17. sa-

---

[1] H. Peets—R. Kenkman, 1934, lk. 72.
[2] Riia, Aldaru 5, M. Pils 17/19.
[3] B. Hellner, 1948, lk. 153;
J. St. Gardner, 1922, lk. 43.
[4] S. Karling, 1936, lk. 266 jj., lk. 272, pilt 138.
[5] H. Lüer—M. Creutz, 1904, lk. 105.

jandi algusest. [1] Üldiselt on need ankrud tugeva töötlusega paksust neljakandilisest rauast ja nende pikkus kõigub 70—95 cm ümber. Meisliga löödud dekoor puudub. Taoline ankruvorm aitab dateerida hoonete ehitusaegu ja on oma vormikujunduselt paralleelnähtuseks uksehingede vastavale kujunduslikule arengule, kus hiljemalt 1630. aastal on raamustel levinud samalaadsed spiraalmotiivilised sokusarvhinged (joonis 5). Vastavalt võib T-kujulisi müüriankruid vormi arengult kõrvutada topelt S-kujuliste uksehingedega (pilt 36).

Renessanss-sepisele iseloomulik oli ka raudvarbade rullumine lamedateks voluutideks, [2] mida kohtame 16. sajandi sepisvõredel. Vastavatel eeskujudel rullub seina küljest lahti ka müüriankru tüve ülemine ots ja allapoole kaarjad või spiraalsed tiivad lõpevad laia lehtvoluudiga. Neid müüriankruid on allpool nimetatud voluutankruteks. Lüübekis on lehtvoluudiga müüriankrute vorm tuntud varasema kindla dateeringuga marstallihoonel aastast 1600. [3] Arvestades tihedaid kaubanduslikke ja käsitööndusliikke sidemeid Lüübekiga, võiksime seda vormi Tallinnaski otsida 17. sajandi esimestest aastakümnetest, peamiselt aga sajandi keskpaigast alates, kui ehitustegevus sai uut hoogu majandusliku olukorra kindlustumisel.

Voluutankrud on taotud tugevast neljakandilisest rauast, enamasti teostatud mustsepises, mõnikord mennikuga värvitud ning suurel osal neist on rist- ja põikjoontest dekoor ankrukiilu tüvel. Säärast lihtsamat vormi esindavad ankrukiilud vanal aidal Aida tänavas ja dateerivad selle kindlalt 17. sajandi ehituseks. Öösi kohale keerduva voluudiga ankrukiil lõpeb üleval lehekujuliselt ja tal on üleval ja all meisliga löödud sirgetest joontest kaunistus. Jooned on löödud risti ja põiki üle tüve, kus põiki löödud jooned moodustavad omavahel risti (pilt 7). Eelkirjeldatud meisliga löödud joondekoor on väga tüüpiline nähtus ja seda kasutati müüriankrutel mitte üksnes Tallinnas, vaid ka Pärnus, Riias ja mujal. Voluutankrud Pikk tänav 1 ja Laboratooriumi tänav 20 näitavad, et hooned pärinevad põhiliselt 17. sajandist. Üksikutel juhtudel esineb voluutankur ka lihtsa ladina risti kujul. Pikk tänav 36 näeme seda hoone alumise korruse lõuna- ja lääneseinal, kus vanemad müüriosad on ümberehitamisel säilitatud. Voluutankrud on üldlevinud vorm, mis esineb kõikides maades, kus ehitustel on

---

[1] Raeapteegis on toimunud 17. sajandi esimesel poolel mitmesuguseid suuremaid ümberehitusi. Vt. H. Üprus. Tallinna Raeapteek ja selles leiduvad maalitud palklaed, 1954. Käsikiri Arhitektuuri Mälestusmärkide Inspektsioonis.

[2] Th. Krauth—F. Meyer, 1891, lk. 130.

[3] Andmed E. Kühnertilt.

müüriankruid kasutatud. Meie linnades on müüriankruid tähelepanuväärsel hulgal säilinud ka Pärnus 17. sajandi ehitustel. Näiteks Pärnu postkontori fassaadi ankrukiilud sarnanevad täiesti Tallinnas esinevatega (pilt 2). Ometi leidub Pärnus arvukalt erivorme, mida Tallinnas ei kohta. Omapäraseks ankrukiiluks on Pärnus mitmel elamul lehtvoluudiga Y-kujuline ankrukiil ja erilaadsed ankrukiiluvormid, millel külgvoluudi lõpp tõuseb seinapinnast esile sirge teravikuna. Tallinnas lähenevad sellele tüübile voluutankrud Tolli tänav 1 (pilt 10).

Üks tüüpilisi 17. sajandi nähtusi oli, et müüriankrute korrapärased read kaunistasid hoonete fassaade, nagu näiteks Pikk tänav 30 (pilt 1). Teatud määral on seda põhimõtet jälgitud ka hoonel Tolli tänav 1, samuti kaunistavad Rataskaevu 22 õuepoolses osas voluutankrud eluhoonete välisseinu. Niisuguste ankrukiilude read Lai tänav 29 õueküljel tõendavad, et vanemast ajast pärineva hoone õuepoolses osas on tehtud 17. sajandil põhjalikke ümberehitusi. Sellele viitab siin juurdeehituse välisilme kujundus. Et müüriankrud olid mõeldud ehteks ehitustele, seda tõendavad ka ainult viiludele rakendatavad ankrukiilude read. Nii ehivad ja kindlustavad 5 voluutankrut 17. sajandil põhjalikult uuendatud hoone [1] viilu Vene tänav 12. Ilmselt on siin kolmas, alumine rida dekoratiivseid voluutankruid langenud ümberehituse ohvriks. Ka Viru tänav 8 säilivad elamu viilul voluutankrud. Kindlasti oli selliseid dekoratiivsete sepistega viile Tallinnas rohkemgi, kuid on hilisemate ümberehituste käigus kadunud.

Hoonete viiludel säilinud ankrute rikkalikumatest vormidest olgu mainitud kahe paari voluuttiibadega ankrukiile (pilt 9). Neid leidub elamutel Raekoja plats 16, Pikk tänav 33 ja mujal. Selletaoline leiti ka 1958. aastal Harju tänav 15 varemete koristustöödel. Siia kuulub ka Antoniuse kabelit ehtiv ankrukiil, millel on omapärane laieneva lõpuosaga tüvevoluut (pilt 8). Ankrukiil pärineb tõenäoliselt aastast 1680, mil arveraamatu järgi on makstud müürsepasellidele ankruaukude puurimise eest Antoniuse kabelis. [2] Kuna sel aastal on Niguliste kiriku juures mitmesuguseid sepatöid teinud Berendt Kihl (Kiehl), siis võib arvata ka ankrut tema valmistatuks. [3]

Rikkaliku kujundusega voluutankruid, mis loodi barokkstiili kõrgperioodil, näeme juba eespool mainitud Niguliste kiriku Clodti kabeli fassaadil aastast 1673. Muidugi on neil ka müüri kindlustamisel oma osa täita. Nendel ankrukiiludel on iseloomulik rullikujuline allots (pilt 9). Kindlalt dateeritavate voluutankrutena

[1] E. Nottbeck—W. Neumann, II, 1904, lk. 125.
[2] TLA; F 31 — 1 — 5, l. 127.
[3] TLA; F 31 — 1 — 5, l. 128—133.

annavad nad ühtlasi pidepunkte teiste taoliste dateerimiseks. See eritunnus iseloomustab tunduvat osa 17. sajandi viimaste aastakümnete ankrukiiludest. Rikkalikuma kujundusega ankrukiilud Tallinnas kuuluvad ilmselt 1670—1680-ndatesse aastatesse, mil majanduslik jõukus oli loonud selleks eeldused ja barokk juba Tallinna tarbekunstis üldiselt juurdunud. Üheks selliseks näiteks, kus müüriankur peale kindlustamise ülesande oli esmajoones ehteks hoonele, on veel voluutankrud endises Mungahoovis ehk Dominiiklaste kloostri hoovis asuval elumajal Vene tänav 12, mis pärinevad umbes 1680. aastast [1] (pilt 12). Täpselt sama vormiga voluutankur on Pikk tänav 7 hoonel, kuid oma mõõtmetelt vähemalt poole väiksem, ja võib oletada, et see on peenseppade töö. Eelmainitud Mungahoovis asuva elamu ja ühtlasi Niguliste kiriku Clodti kabeli puhul võib öelda, et ehitusmeister võinuks need väikesed hooned ehitada ka ilma ankruid kasutamata, kuid ajastu ehitusviisist ja moest mõjutatuna paigaldati kaunid voluutankrud seina pinnale. See tõsiasi, et konstruktiivsed osad muutusid dekoratiivseiks elementideks, on kunstiajaloos küllaltki sageli esinev nähtus.

Ilmneb, et voluutankrud olid Tallinnas arenenud omapäraste vormide poolest rikkamaks kui mujal Eestis. Neid sepistati peamiselt 17. sajandi teisel poolel. Nad on olnud populaarsed nii alllinnas kui ka Toompeal. Ootamatult tõendavad nad meile üsna elavat ehitustegevust, põhiliselt majade ümberehitamisel toimunud muutusi väliskujunduses. Voluutankrud ehituselemendina dateerivad omaaegseid ehitusi ja näitavad, kuhu hoonestamata aladele on kerkinud uued hooned või vanadusest kokkuvarisevate elamute asemele ehitatud uusi. Nad viitavad kõige sagedamini ümberehitustele ja remontidele, mida uue ajastu maitse ja elulaad lakkamatult nõudsid. Enamik säilinud müüriankrutest asetseb praegu hoonete hoovipoolsetel külgedel, sageli hoopis varjatud õuenurkades. Voluutankrud tõendavad seega ühtlasi paljude hoonete laiendamist aedade ja õuealade arvel, et mahutada kasvavat elanikkonda. Ometi püsisid ka ilu- või viljapuuaiad elamute kruntidel, nagu Suurgildi õueaed [2] 17. sajandil jt.

Eespool käsitletud müüriankrutüüpidega hooned tähistavad ühtlasi üleminekut uuele ehitusviisile Tallinnas. Seni tavaliselt otsaga tänava poole ehitatud hoonete sekka kerkisid nüüd hooned laia küljega vastu tänavat asetatuna, nagu aidad Sauna ja Aida tänavas, elamud Laboratooriumi tänav 14, Pikk tänav 30 ja mujal. Uus ehitusviis oli tunginud Tallinna arhitektuurilisse pilti ja levis siin järgnevail sajandeil. Dekoratiivsed müüriankrud aga mineta-

[1] E. Kühnert, 1926. lk. 23.
[2] TLA; F 191 — 1 — 186, l. 12.

sid aegamööda oma tähtsuse, sest ühtlasi ilmusid Eestis ka esimesed rangematest vormidest lähtuvad klassitsistliku baroki näited, nagu 1670. aastatel ehitatud Narva raekoda. [1] Klassitsistliku rangusega on Tallinnas üles ehitatud 1680—1690-ndail aastail nn. Toomkoolihoone ja Piiskopimaja Kohtu tänav 12. Seega tungis klassitsistlik stiilivorm mõnel määral juba ka arhitektuuri alale, nii nagu klassitsistlik stiilikäsitlus oli avaldunud 17. sajandi lõpukümnenditel kohalikus puunikerduskunstis. [2] See oli peamiselt Hollandi arhitektuuri ja klassitsismi mõju, [3] mis oli tingitud kaubanduslike ja kultuuriliste suhete tihenemisest Hollandiga.

Põhjasõjaga oli ehitustegevus Tallinnas mitmeks aastakümneks katkenud ja 18. sajandil kasutati ankrukiile seinapinnale panduna veel vaid harva. Neil ei olnud siis enam eelmiste sajandite dekoratiivset ülesannet ja nad esinesid üksikuil juhtudel lihtsate sirgete ankrukiiludena ehitustehnilisel põhjusel või mattusid täiesti krohvi ja stukk-kaunistuste alla. Dekoratiivsed müüriankrud olid taandunud koos lihtsama ja maalilisema ehitusviisiga. Arhitektid lõid nüüd uusi elamutüüpe ja stiilivorme aadlike ehitustele. Pidulik-aristokraatlik ehitusstiil ja peened eluviisid olid tolleaegseks üleeuroopalikuks nähtuseks. Juba 18. sajandil hakkas järk-järgult kasvama arhitekti osatähtsus hoonete ja nende detailide kavandamisel. Sepad töötasid nüüd arhitekti jooniste järgi, olles vaid nende kavandite oskuslikeks teostajaiks, muutudes seega üha enam anonüümseteks töötajateks.

VÕRED, SILDID, TUULELIPUD

Kunstilise sepise suurejoonelisemad ja toredamad tööd Euroopa maades on loodud tavaliselt võredena. Prantsuse, saksa, rootsi jt. sepameistrid tagusid rauast suurepäraseid kunstiteoseid. Kui võredest Tallinnas midagi silmapaistvat on loodud, siis on see jäljetult kadunud ja kunstiväärtuslikku sel alal on säilinud vähe. 16. sajandi esimesest poolest on Tallinnas harva kirjalikke andmeid võrede või teiste suuremate dekoratiivsete sepistööde kohta. Nähtavasti ei olnud tol ajal sepis siin veel kuigi populaarseks muutunud. 16. sajandi kolmandal veerandil aga olid sepad rohkem kui teised käsitöölised seotud mitmesuguste relvade valmistamisega, mida nõudis veerand sajandit kestnud Liivi sõda. Sõda tingis ilmselt ka seppade arvu järsku suurendamist, kuna 1561. aastal võeti kohe linnakodanikuks 4 seppa ja 2 peenseppa. [4]

---

[1] S. Karling, 1936, lk. 254.
[2] S. Karling, 1943, lk. 281 jj.
[3] Всеобщая История Искусств. IV. Moskva, 1963, lk. 389.
[4] Das Revaler Bürgerbuch.

Kõik seniajani säilinud varasema perioodi võred Tallinnas on kujunduselt peaaegu ühesugused ja võib arvata, et siinsed sepisvõred olidki töötluselt üsna lihtsad. Uhkeid sepistatud võresid 16.—18. sajandist Tallinnas pole teada. Kui Euroopas valmistati tol perioodil toredaid võresid valitsejate matusepaikade ümber kirikuis või aadlike paleedele aia-, akna- ja trepivõresid ning aiaväravaid, siis Tallinnas puudusid sellisteks töödeks vastavad eeldused. Kodanikemajad ei pakkunud suuremaid võimalusi sepisvõrede rakendamiseks. Ei leidunud siis ka nende tellijaid. Puudusid samuti silmapaistvad suurmeistrid ning seega eeldused tõsisemate kompositsioonide loomiseks. Linna suhteline vaesus võrreldes Venemaa, Saksamaa või Rootsi linnadega oli omajagu põhjuseks, et toredad dekoratiivsed võred linnas puuduvad.

Ainsaks ilusamaks ja kunstilise väärtusega sepisvõreks oli Eestis aastast 1687 pärinev Narva raekoja trepivõre, [1] mis Suure Isamaasõja ajal 1944. aastal sai tugevasti kannatada.

Tallinnas esineb sepistatud võresid mõningatel kirikute ja kodanikemajade akendel. Need on kõige lihtsamat laadi ning pärinevad 15. ja 16. sajandist. Tavaline tolleaegne võre oli sepistatud nelikantrauast. Ristuvad raudlatid olid vastamisi üksteisest läbi pistetud. Lihtsam ja odavam võrevorm oli see, millel vertikaalrauad olid läbi pandud horisontaalraudadest (pilt 15). Mõnikord kindlustavad ja kaunistavad ristumiskohti ümmargused rõngad (pilt 14). Ruutmustrilisi läbipistetud lattidest võresid on kasutatud esmajoones kodanike-kaupmeeste elamute akendel. Neid säilib Vene tänav 17, Lai tänav 29 ja mujal. Veel 17. sajandil ehitatud aidal Aida tänav 3 on vanal viisil sepistatud võred, kus horisontaalraudade vastavatest aukudest on pandud läbi vertikaalrauad.

Rõngastatud võred esinevad Toomkirikul ja Niguliste kirikul. Et seda laadi võred olid 16. sajandi algul kindlasti Tallinnas kasutusel, kinnitub sissekandest linna arveraamatusse aastal 1510, mil on makstud võre puhastamise eest. [2] Arveraamatupidaja on sel puhul isegi suvatsenud võret joonistada. Kas siin on kasutatud ka renessanss-stiilis ümarrauast valgusvõresid akendel ja ustel, nagu neid mujal tuntakse, selle kohta ei ole andmeid, kuigi üldiselt võrede sepistamisest ja kasutamisest on kirjalikke teateid säilinud. Aastal 1571 paigaldati võresid Suurgildi majas ja kulutati seejuures 1 leisikas tina. [3] Seoses ulatuslike ehitustöödega Lukustajamajas teeb siia 1601. aastal võre sepp Wilhelm. [4] Pakkhoonele võre

---

[1] S. Karling, 1936, lk. 254 jj.; Eesti arhitektuuri ajalugu, 1965, lk. 219—223.

[2] TLA; F 230 — 1 — Ad 32, l. 29.

[3] TLA; F 191 — 1 — 180, l. 6.

[4] TLA; F 230 — 1 — Ad 66, l. 160.

sepistamise eest on 1656. aastal makstud peensepp Friedrich Müllerile.[1] 1638. aastal on mitmel puhul juttu uste valgmikvõrede valmistamisest ja värvimisest Pühavaimu kiriku hoonetel.[2] Lähemad andmed aga nende võrede kohta puuduvad.

Et võrede valmistamine dekoratiivse sepisena on jätkunud Tallinnas ka 18. sajandil, ilmneb aastaga 1791 dateeritud kaunistusest rõdul Uus tänav 10 (pilt 23). Rokokoostiilis pärg on osa mingist suuremast võrest ja on võrdlemisi juhuslikult liidetud selle rõduvõrega.

18. sajandist on sepistatud võrede alal vähe silmapaistvat ka teistes Baltikumi linnades. Põhjasõda (1700—1721) ja rauahindade järsk tõus 1750-ndaist aastaist alates ei soodustanud suurte sepistööde tellimist ja valmistamist. Sajandi lõpul aga tõrjus rauavalamise tehnika tõus peaaegu täiesti välja sepiskäsitöö Vene linnades.[3] Peterburis domineerisid valatud võred eriti 18. sajandi lõpul ja saavutasid õitsengu 19. sajandi algul. Tihenevad sidemed Tallinna ja Peterburi vahel ning sealsed kunsti- ja kultuurimõjud tingisid omalt poolt, et Tallinnaski 19. sajandil pääses mõjule malmist valatud rõduvõre. Üks varasemaid valatud võresid on 1840. aastal ehitatud Rüütelkonnahoonel.[4] Sepistatud võrede valmistamine elustus mõnevõrra jälle 19. sajandi lõpul, mille tõendiks on mitmed rõdud vanalinnas sel ajal ehitatud elamutel.

Võredele mõnevõrra lähedased oma kujunduselt on ka mitmesugused sildihoidjad. Sepistatud toendit on kasutatud Tallinnas raekoja veesüliti kinnitamiseks. Kujutades renessanss-stiili võredele tüüpilisest ümarrauast spiraalväänlit, millel spiraali lõppu eriti rõhutavad lehed, on see Tallinnas üks väheseid selletaolisi renessansskunsti dekoratiivseid sepiseid (pilt 16). Veesüliti koos toendiga pärineb aastast 1627.[5] Niisuguste vanemate sepistööde hulgas väärib tähelepanu ka kingsepasellide kodu silt[6] (pilt 22). Plekist sildil on kolmel küljel ilustused sepa taotud rauast. Kuigi sildi keskosale on maalitud aasta 1877, on ometigi ümbritsev barokne sepiskaunistus vanem ja pärineb kujunduse ning töötluse järgi otsustades 18. sajandist.

Renessanss- ja barokkstiilis võrede kujunduse motiividel on loodud sepiskaunistused Tallinna vanalinnas säilivatele tuulelippudele.

Varajasemad teated tuulelippude kohta Tallinnas on juba 15. sajandist, kuid sellest ajast pole neist ainustki säilinud. Vane-

---

[1] TLA; F 230 — 1 — BO 13—17, l. 4.
[2] TLA; F 230 — 1 — Bl 18, l. 27 jj.
[3] Г. Гермонт, 1938, lk. 12; Н. Левинсон, 1929, lk. 166.
[4] Praegu Fr. Kreutzwaldi nim. Riikliku Avaliku Raamatukogu hoone.
[5] H. Peets, 1935, lk. 11 jj.
[6] H. Peets, 1938, lk. 71.

mad tuulelipud pärinevad siin 16. ja 17. sajandist. Need on enamasti taotud vasest ja vaseseppade poolt. [1] Ainult üksikuid rauast tuulelippe on teada 17. sajandist ja need on seppade tööd. Näiteks initsiaalidega «J H» tuulelipp (pilt 19) Pikk tänav 15 ja lohet kujutav tuulelipp Tallinna Linnamuuseumis. Tuulelippude rauast vardad aga on kas seppade või peenseppade valmistatud. 1644. aastal kulutas näiteks peensepp Jochim Gesell Suurgildi tuulelipu jaoks 1 laevanaela 2 leisikat ja 10 naela rauda. [2]

Sepistatud kaunistused on kujundatud alati vastavates ajakohastes kunstilistes vormides. Varraste paremaks säilimiseks on neid ka üle värvitud, nagu arveraamatute sissekannetest mõnikord võib järeldada. Tüüpilised on ümarrauast taotud spiraalid, mis moodustavad suhteliselt lihtsa ornamendi, mille üheks peamotiiviks on tavaliselt S-kuju.

Vene tänav 16 asub ükssarvikut kujutav tuulelipp. Ükssarvik on ka üsna sageli vappidel kasutatav motiiv ning vapipildi järgi otsustades kuulub tuulelipp Jasper Bretholtile (Breitholzile). Kuna Jasper Bretholt oli siinse kinnisvara valdaja aastail 1553—1566, [3] peaks ka tuulelipp sellest ajavahemikust pärit olema. Ka tuulelipu sepiskaunistus vastab antud ajastu stiilikäsitusele. See on kujundatud renessanss-stiilile iseloomulikust ümarrauast S-motiividel. Nagu siit ilmneb, kulgeb Tallinna vanematel tuulelippudel sepiskaunistus vardast ainult kahes suunas.

Renessanss-stiilis on sepistatud ka raekoja lääneviilul asuva tuulelipu vardakaunistused, mille S-kujulisele väänlile lisanduvad lehed ja lilled spiraalrulltuumikuga ning profileeritud nupud. Sepiskaunistus kulgeb aga vardast neljas suunas. Spiraalrull-lilled on uus kaunistuselement ja seda kasutati sepisvõredel Saksamaal ja Rootsis juba 16. sajandi lõpul. [4] Kõnealune tuulelipp pärineb tõenäoliselt aastast 1627, milline arv esineb viilukroonil, nagu see viimaste restaureerimistööde puhul 1959. aastal kindlaks tehti. [5]

17. sajandi keskelt pärinevatel tuulelippudel on vardakaunistused sepistatud juba baroksetes vormides. Nii on Herman zur Mühleni Vene tänavas asunud majalt pärineval tuulelipul aastast 1666 (pilt 20) neljas suunas kulgev ümarrauast sepiskaunistus, mille baroksed motiivid meenutavad mõnevõrra uksehingedel kasutatud motiive.

Rikkalike barokkstiilis vardakaunistustega tuulelippe on olnud peaaegu kõigi linna jõukamate kodanike elamute tänavapoolsetel

---

[1] V. Konsap, Tallinna tuulelipud, 1966.
[2] TLA; F 191 — 1 — 180, l. 150.
[3] L. Tiigilt saadud andmeil.
[4] B. Hellner, 1948, pilt 6.
[5] Andmed on saadud Teadusliku Restaureerimise Töökojalt.

viilutippudel. Veel 19. sajandi algusest pärinevatel Tallinna maalidel ja joonistustel tõendavad nad sepise ulatuslikku harrastamist möödunud sajanditel.

18. sajandil Tallinnas ehitatud hoonetel esineb tuulelippe vaid harva. Uutel hoonetel on nad tänavapildist kadunud koos dekoratiivsete müüriankrutega. Vanalinnas kerkis 18. sajandil vaid üksikuid uusehitusi, Toompeale aga on ehitatud sajandi viimasel veerandil mitmeid klassitsistlikus stiilis hooneid. Sepise suuremad vormid ehituselemendina ei ole aga kummalgi pool rakendamist leidnud. Tallinna linnalises arengus oli 18. sajandile iseloomulik eeslinnade laienemine. Arvatavasti 1782. aasta andmete järgi [1] oli all-linnas ja eeslinnades kokku 8192 inimest, sõjaväge arvestamata. See elanikkond majutus suurel määral eeslinnades, kuid kuna Tallinn kuulus endiselt kindluslinnade hulka, võidi eeslinnades ehitada vaid väiksemaid puumaju. Nende hoonete ehitamisel ei olnud dekoratiivsel sepisel ega tuulelippudelgi erilist kandepinda, kuigi siin viimaseid mõnikord on kasutatud, nagu C. Buddeuse Tallinna admiraliteeti kujutavalt jooniselt nähtub. Tuulelippe uuendati vanalinnas peamiselt seal, kus nad varemgi olid kasutusel olnud. Üksikutel juhtudel, kus tuulelippe uuendati, on nende sepiskaunistused väga tagasihoidlikud. Niisugune väikese barokse vardakaunistusega tuulelipp (pilt 21) on aastal 1780 valmistatud Kalamaja kalmistu kellatornile. Tuulelippude jälgimine Tallinnas näitab, et nende sepiskaunistused muutusid 18. ja 19. sajandil järjest lihtsamaks ja kunstilise kujunduse poolest ebahuvitavaks.

PEALISTISED

Üheks vanimaks sepise liigiks on pealistised, mille hulka kuuluvad mitmesugused rautised, nagu dekoratiivsed plaadid, uste, akende, kirstude hinged, võtmekilbid ja uksekoputid. Kõik need dekoratiivsed sepised moodustasid 16., 17. ja 18. sajandil tähelepandava osa teiste sepistööde hulgas ja üldse hoonete kaunistamises. Ka Tallinna peensepad lõid vastavalt oludele ning võimalustele kauneid pealistisi ja suluseid majadele ja mööblile. Suurem osa nendest sepistest on kadunud, sest ümberehitamiste ja hoonete ajakohastamise puhul, samuti mööbli uuendamisel on need kõige kergemad hävima. Väike osa, mis seda liiki dekoratiivsest sepisest Tallinnas on säilinud, annab ainult ligikaudse ülevaate sellest, mis siin kunagi elanike silma rõõmustas.

[1] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 465.

16.—18. sajandil on Tallinnas osutatud suurt tähelepanu elamute uste kaunistamisele. Siin on tallinlane püüdnud aja- ja kunstivooludega kaasa sammudes kaunistada ja ajakohastada oma maja, mis sageli pärines eelnevaist sajandeist.

Vanemat tüüpi uksed koosnevad vertikaalselt asetatud laudadest,[1] mida tagaküljel hoiavad koos tavaliselt kaks puust põõna. Ühekordsetest laudadest uste ebakindlust ja ukselaudade kuivamisel tekkivaid pragusid välditi sellega, et löödi üle kogu ukse veel teine puupaneel — mõnikord horisontaalselt asetatud laudadest, enamasti aga kalasabakujuliselt. Uksed said küll tugevad, kuid nad muutusid ühtlasi kohmakaks ja raskesti käsitsetavaks.

Lihtsamad olid need uksed, mis väljastpoolt olid üle löödud horisontaalselt asetatud laudadega. Üks vanemaid horisontaallaudadest uksi säilib Toomkiriku läänepoolses otsas. Arvestades lamedadekoorilist õisplaati ja neljakandilisest rauast valmistatud rõngast (pilt 45), pärineb uks tõenäoliselt 1465. aastast, mil rekonstrueeriti kiriku kogu läänemüüri trepistik, mis seostati uue kiriku basilikaalse lahendusega.[2] Uks tõendab ühtlasi, et 1684. a. suure tulekahju puhul kiriku selles osas kõik täielikult ei hävinud. Samasuguse puukonstruktsiooniga on ka Lühikese jala värav (pilt 28). Kalasabakujuliselt on väljastpoolt üle löödud 1430. aastast pärinev Suurgildi hoone välisuks. Ka Pühavaimu kiriku uksed ja Mustpeade hoone välisuks on valmistatud sel viisil. Ilmne on, et säärast laudade kalasabamoodi asetust eelistati just selle dekoratiivsuse tõttu. Üldiselt kasutati niisuguseid, tervetest vertikaalselt asetatud laudadest uksi 16.—18. sajandil edasi seal, kus ukse tugevus oli eriti tähtis, nagu hoonete välisuksed ja väravad.

Renessansiajastu ust hakati konstrueerima põhiliselt uuel viisil. Oluline tehniline muutus seisnes selles, et uks valmistati raamiga ja sellesse liideti tavaliselt kaks tahvlit. Puu niiskusest tingitud muutusi ja pragude tekkimist vältis tahvli paisumisvõimalus raami ulatuses. Uks oli palju kergem, tema tugevus aga väiksem ja valmistamine kallim. Vanimad taolise konstruktsiooniga uksed Tallinnas on säilinud kirikute kantslitel. 17. ja 18. sajandil on raamuksi kasutatud ka elamute välisustena, mil neile on iseloomulikud mitmesugused tahveldusviisid või ka rikkalik puunikerdusdekoor.

Vanemat tüüpi uste ja väravate tugevuse suurendamiseks löödi need tihedalt üle massiivsete raudnaeltega. Esialgsest lihtsast, tugevast raudnaelast, mis oli mõeldud laudade kinnitamiseks, sai

---

[1] F. Meyer, 1888, lk. 122.

[2] Kiriku ehituskäiku käsitlevad andmed saadud V. Raamilt.

tiheda ja reeglipärase asetusviisi juures ilmekas kaunistus. Tüüpiliseks näiteks sellisest rautatud uksest on eelmainitud Toomkiriku uks 1465. aastast ja Lühikese jala värav (pilt 28). Viimane pärineb 17. sajandi algult. Nimelt töötasid puusepad 1608. aasta augustis «väikese Toompea värava» ja Rannavärava juures [1] ning linna arveraamatu järgi otsustades oli seal mitmesuguseid muidki kulutusi. Sepisnaeltega olid tollal peale Lühikese jala värava rautatud teisedki linna väravad. 1610. aastal lasti sepistada Rannavärava jaoks 300 suurt lattnaela 30 marga eest ja veel «väikese värava» jaoks naelu 10 marga eest. Kaks puuseppa lõid naelu väravasse neli ja pool päeva ning said tasu 22 marka. [2]

Lihtsatest raudnaeltest arenes aga aegsasti ilusaid õiekujuliste peadega naelu, mis omalt poolt aitasid tõsta uste dekoratiivsust. Nii on Pühavaimu kiriku uste lamedapealistele sepisnaeltele antud õie kuju, mida ilmestab sissetaotud punktdekoor (pilt 25). Nende naelapeade alt on leitud punast ja rohelist kalevit, [3] mis kaunistusvahendina omal ajal uste pidulikkust kahtlemata veelgi rõhutas. Sepisnaelte dekoori sarnasus Toomkiriku rõngaskäepideme plaadiga lubab Pühavaimu kiriku uksed dateerida 15. sajandi kolmandasse veerandisse. Sama kaunistusmotiiv kordub ühe laeka sepistel Linnamuuseumis ja Raekoja saali lääneseinas oleva seinakapi uksehingedel (pilt 43). See seinakapp on dateeritud 15. sajandi esimesse veerandisse. [4]

Huvitavaid sepisnaelu leidub teistelgi ühiskondlikel hoonetel. Juba 1430. aastal on kohrutatud õisnaelu kasutatud Suurgildi uksel. Oma dekoratiivsusega paistavad silma ka õiekujulised naelapead Mustpeade hoone välisukse kaunistusena aastast 1604. [5] Huvitavam ja vanem osa nendest naeltest koosneb ümarast sakilisest tinakattega rosetist, mis kinnitatakse keskelt kullatud laia peaga naelaga (pilt 27). Uste ja väravate rautamine suurte ja dekoratiivsete raudnaeltega oli Tallinnas seega üsna vana traditsioon ja kestis ka 16. ja 17. sajandil.

Teise väga tugeva uksetüübi moodustasid raudplaatidest uksed. Vanemad nende hulgast on valmistatud vertikaalselt asetatud laudadest ja kaetud lihtsalt pealenaelutatud raudplaatidega. Üksikutel juhtudel katavad uksepinda ainult laiemad horisontaalselt asetatud raudlatid. Järgnevalt on ukse tugevdamiseks äärtele ümberringi naelutatud kitsam või laiem raudlatt, millega uks sai ühtlasi dekoratiivse raamistuse. Hilisematel raudustel jäeti puust alus ära

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Ad 66, l. 241.
[2] TLA; F 230 — 1 — Ad 66, l. 254.
[3] Andmed E. Toolilt ja E. Raadikult.
[4] T. Böckler, Tallinna raekoda, 1964, lk. 35.
[5] S. Karling, 1943, lk. 44.

ja uks valmistati sel viisil, et raudplaadid või ristuvad raudlatid kinnitusid vastavale tavalisele rauast raamistikule (pilt 29). Plaatide ja äärelati kinnitamiseks kasutatud kõrged, ümarapealised sepanaelad mõjuvad nendel samuti dekoratiivselt, nii nagu puust ustelgi. Ühe vanema lihtsa raudplaatidest ukse näitena võib nimetada Tallinnas linnamüüristiku Bremeni torni ust.

Esialgsest lihtsast tugevast tarbeuksest arenes aja jooksul välja dekoratiivne vorm. Kõigepealt osutati edaspidises arengukäigus suuremat tähelepanu naelapeade dekoratiivsusele ja taoti need õie- või rosetikujuliseks, nagu nägime puust ustelgi. Niguliste kiriku varakambri vaskplaatidega kaetud sise- ja välisuksel on rauast sepistatud dekoratiivsed naelad, käepidemed ja välisuksel ka ääreraamistus. Osa kaunistusmotiivide sarnasus eespool mainitud Toomkiriku lääneotsas oleva ukse sepiskaunistustega (pilt 45) lubab siingi arvestada uste ja ilmselt kogu varamu ehitusajaks 15. sajandi teist poolt, mil kirik oli mõjuvõimas ja majanduslikult tugeval järjel. Haruldaselt tugevasti kindlustatud varakamber viitab Niguliste kiriku erakordsetele rikkustele, võrreldes teiste Tallinna kirikutega.

15. sajandi traditsioonide põhjal toimus raudukse edasine areng ja täiendamine dekoratiivsuse suunas. Nii on märksa rikkalikuma kujundusega 1673. aastast pärineva Clodti kabeli uks (pilt 29). Sellel raudplaatidest uksel on lisaks peale löödud ristiasetatud õhukesed raudlatid, mille ristumiskohti kaunistavad neljalehelised rosetid. Kavanduselt põhiliselt sarnane, kuid juba ilma puust aluseta on valmistatud sama kiriku Holstein-Becki kabeli rauduks 1775. aastal (pilt 30). Rikkalike rosettidega, rokokoostiilis kaunistustega uks on ühtlasi ilusamaks tööks Tallinna rauduste hulgas. Hilisemast ajast ei ole rauduste alal Tallinnas enam midagi mainimisväärset säilinud. [1] Küll aga leidub lihtsama dekooriga rauduksi teistes Eesti linnades, esmajoones 19. sajandist pärinevatel kabelitel. Nii nagu Holstein-Becki kabelil, on nende valmistamisel tarvitatud rohkesti raudplekki, milline materjal 18. sajandi teisest poolest alates leiab üha enam kasutamist dekoratiivses kunstis.

Uksehinged

Olulisemal kohal pealististe hulgas on uksehinged, mis kannavad ust ja võimaldavad sellel edasi-tagasi liikumist. Vanematel ustel, mis koosnevad vertikaalselt asetatud laudadest, kasutatakse pikki hingi, mis kinnituvad kas põõnadele või viimaste puudumi-

[1] Kopli kalmistul asunud kabelite rauduksed 18. sajandist on 1940-ndatel aastatel hävinenud.

sel ulatuvad üle kogu ukse laiuse. Et saavutada suuremat vastupidavust, hargnes viimasel juhul ukse hingeraud mõnikord oksakujuliselt mõlemale poole, mis võimaldas ukselaudu paremini koos hoida. See praktiline eesmärk omandab hiljem peamiselt dekoratiivse otstarbe. Gootikale omaseid, rikkalikult hargnevaid uksehingi pole Tallinnas säilinud. Ainsa seesuguse põhiliselt dekoratiivse vormi näitena on nimetada seinakapi uksehinged raekoja saalis (pilt 44).

Tallinna vanemate elamute vertikaallaudadest välisustel leiame seevastu lihtsamaid, harudeta pikki hingi. Need rahvusvahelise levikuga uksehinged on võrdlemisi ühetaolised: [1] sirgel osal on neil kaks kuni kolm paisutust ja nad lõpevad linnupeakujuliselt. Levinum on ülespidi keeratud, rõhutatult kõvera nokaga vorm, mõnikord keeratakse nokk ka allapoole. Taoline linnupeakujuline kõvera nokaga lõppev pikkhing on tuntud ka Eesti taluehituste ustel, [2] kuhu nad hilisemal ajal on levinud. Samuti on see tuntud Lätis [3] ja mujal. Lihtsam linnupealine vorm, mis otsa poole aheneb ja lõpeb väikese sirgenokalise linnupea kujutusega, oli käsitletaval ajastul kasutusel paralleelselt kaunimate pikkhingedega ja sobis odavuselt mitmesuguste kõrvalhoonete ustele. Tuntud ja laialt pruugitav oli see vorm üle maa kuni 1940. aastani.

Kõveranokalise linnupea kujuliselt lõppevaid uksehingi on säilinud Tallinnas peamiselt Pika ja Laia tänava elumajade ustel. Need kuuluvad enamasti 17. ja 18. sajandisse. Linnupeakujulistest uksehingedest esineb veel avali nokaga pardipead meenutav kuju. Selline uksehing Vene tänav 12 eesuksel kuulub tõenäoliselt 17. sajandisse, mil maja on ehitatud. [4] Samast ajast pärineb ka rikkalikuma kaunistusega uksehing sealsamas õuehoone välisuksel (pilt 32). Teiseks väga levinud pikkhingede vormiks Tallinnas on teravaotsalised, südamekujuliste paisutustega pikkhinged, nagu Toomkiriku kantsli uksel aastast 1686. [5] Uksehing ise on arvatavasti vanem. Kuna Toomkiriku arvetes on neil ehitusaastail otseselt uusi sepiseid vähe mainitud, siis võib arvata, et pärast tulekahju korrastati ja kasutati ära võimalikult endisi uksehingi.

Vormikujunduselt kuulub samasse rühma ka rikkalikult kohrutatud ja puntsiga taotud barokse dekooriga uksehing (joon. 4) seinakapil ühes alumise korruse ruumis Raekoja plats 18. Vana traditsiooni jätkuna esinevad seda liiki pealistised kergematel renessanss-stiilis ustel, mõnikord seinakappidel, õige sageli aga

---

[1] A. Bick, 1940, lk. 172.
[2] Ehituse ja Arhitektuuri Komitee arhiiv, L. Sepa joonis nr. 22, 1947.
[3] J. Jaunzems, 1941, lk. 178.
[4] Vt. E. Nottbeck—W. Neumann, II, 1904, lk. 125.
[5] S. Karling, 1943, lk. 264 jj.

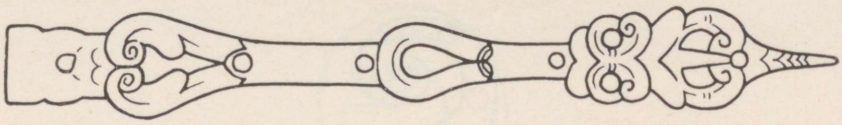

Joon. 4. Uksehing seinakapil Raekoja plats 18.

kirstudel kaane siseküljel. Nagu uste, nii ka mööbli pealististe valmistajaiks olid peensepad. Renessanss- ja barokse dekooriga, peene töötlusega pikkhingi on peensepad valmistanud mitmesugustele kirstudele ja käsitööametite laegastele.

Renessansiajastu ukse konstruktsioonist tingituna muutus uksehing lühikeseks. Laudu ühendav ülesanne kadus ära ja uksehing pidi mahtuma vaid raamile. Uksehing laienes nüüd vertikaalsuunas ja omandas iseloomuliku topelt-S kuju (pilt 35).

Üht omapärast ja huvitavat uksehinge kohtame 17. sajandi algusest pärineval [1] Pühavaimu kiriku kantsli uksel (pilt 34). Tüüpilisele kahe tahvliga renessanssukse raamile kinnitub pikkhing, mis lõpeb S-kujuliselt. Siin on tavalisele horisontaalselt kulgevale pikkhinge vormile liidetud uus vertikaalne vorm. Lisaks on topelt-S-kujulise osa keskkohale kinnitatud veel kolmeharuline leht nagu uksehinge pikenduseks. [2] Sel puhul on tegemist tüüpilise üleminekuvormiga, kus püsis eelmiste sajandite tunnetus, et uksehing pidi ulatuma pikkusesse, ja seetõttu kasutatigi raamustel mõnikord veel pikkhingi.

Topelt-S-kujulistest uksehingedest arenesid sarvekujulised hinged, mis on Tallinnas teiseks arvukamaks uksehingede rühmaks vanalinna hoonetel. Sellekujulisi hingi leidub üsna sageli Eesti maakirikutes, nagu näiteks Vigala ja Risti kirikus. Hästi dateeritavaid sokusarvhingi on maakirikute kantsliustel 17. sajandi esimesest poolest alates. Tallinnas on neid käsitletavast ajastust säilinud üsna rohkesti elamute siseustel. Vene tänav 17, Lai tänav 26 ja mujal esinevad nad nimelt kahe tahvliga ustel, mis olid kodanikemajades väga tavalised renessansi- ja barokiajastul. Nende sokusarvhingede lihtsamaks ja vanemaks vormiks tuleb pidada uksehinge Rataskaevu tänav 24 õuel, Lühikese jala nurgal (joonis 5). Siin, nagu ka Pikk tänav 71, on need kaunikujulised sokusarvhinged ilmselt moe ja uue ajastu maitse mõjul kui vananenud vorm majalt kuuri uksele tõstetud. Vanema vormiga soku-

[1] S. Karling, 1943, lk. 81.
[2] B. Hellner, 1948, lk. 130.

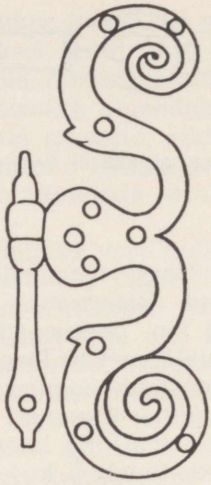

Joon. 5. Uksehing Rataskaevu tn. 24.

sarvhinged on nähtavasti Eestis levinud 17. sajandi esimestel aastakümnetel. Üheks dateeritud näiteks on Risti kiriku kantsli uksehing 1630. aastast. [1] Viimane sarnaneb uksehingega Rataskaevu tänav 24 Tallinnas ja aitab seda vormi siin dateerida. Vene tänav 17 leiame uksehinge, millele lähedane dateeritud kuju asub Koeru kiriku kantslil 1645. aastast. [2] Kuna viimati mainitud kantslid on Tallinna meistrite valmistatud, siis võib arvata, et hinged on samuti Tallinna tööd.

17.—18. sajandist pärinevad sokusarvhinged erinevad sageli ka üksikasjades ja töötluse poolest. Pühavaimu kirikus on käärkambri uksel sokusarvhinged, mille sarvede tipud hargnevad ja keerduvad spiraali. Samalaadsetel keerduvate otstega uksehingedel Toomkiriku tornis on ka külgedel teravate tippudega väljaulatuvad harukesed (pilt 37). Mõnedel hingedel on need väljaulatuvad osad taotud lehekujuliseks. Selletaolistest säilinud sokusarvhingedest Tallinnas on Pikk tänav 71 hingel puntsiga taotud akantusdekoor. See kaunistusviis oli seda tüüpi hingedel nähtavasti hilisem, kuna akantus üldse Tallinna tarbekunstis, näiteks puunikerduse alal levis alles 17. sajandi viimasel veerandil. [3] Iseloomulik on, et hili-

[1] S. Karling, 1943, lk. 128 jj.
[2] S. Karling, 1943, lk. 165.
[3] S. Karling, 1943, lk. 248 jj.

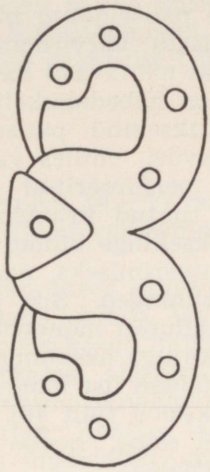

Joon. 6. Uksehing Pikk tn. 37.

sematel vormidel on sarvede otsad teravad ja harud teravnurksed [1] (pilt 37). Sokusarvhingi valmistati Tallinnas ka kogu 18. sajandi jooksul ja neid on kasutatud veel elamutes väljaspool vanalinna.

Sarvekujulised uksehinged esinevad Tallinnas lihtsustunud vormina 18. sajandist pärinevail välisustel; kirjalikes allikates mainitakse neid mõnikord «poolkuu-hingede» nime all. [2] Neid on üsna lihtsaid eksemplare, nagu Kullassepa tänav 7, ja ka kujukamaid vorme, nagu Pikk tänav 51, kus nad lõpevad tuntud linnupeamotiiviga (joonis 6). Ka leidub neid akna- ja keldriluukide hingedena. Kõikidel hilisematel sarvekujulistel uksehingedel muutub keskosa plaat tugevamaks ja laiemaks, sest temale langeb peamine kandeülesanne, sarvede tipud aga muutuvad õhukeseks ja lõpuks kaovad hoopis.

Omaette uksehinge-tüübi moodustavad nelinurkse põhikujuga hinged, mis, arvestades nende dekoratiivsete detailide iseloomu, kodunesid Tallinnas nähtavasti 17. sajandi teisel poolel. Nelinurkuksehingedel on peamiseks kaunistusviisiks perforeeritud dekoor. Ilus barokkstiilis nelinurkne uksehing (pilt 41) aastast 1681 kaunistab ust Raekoja plats 18 esimese korruse ruumis. Kohrutus-

[1] B. Hellner, 1948. lk. 135.
[2] TLA; F 191 — 1 — 181, l. 10.

dekooriga, perforeeritud ja meiseldatud pinnajoonisega uksehing on tinaga kaetud. Barokiajastu värvirõõm, mis ilmnes Tallinna puunikerduskunstis, mõjutas nähtavasti ka sepise puhul taotlema värvirikkuse ilu, ja sageli on hõbedaläikelistel uksehingedel perforeeritud dekoori alune uksepind punaseks värvitud. Sellega jäljendati ühtlasi kaunistusviisi, milles värviline riie, tavaliselt punane või sinine, asetati perforeeritud dekooriga sepiste alla. Säärane kaunistusvõte oli tuntud Prantsusmaal juba 15. ja 16. sajandil. [1] Eelkirjeldatud uksehinge kindel daatum annab Tallinnas aluse teiste taoliste dateerimiseks, nagu näiteks Rataskaevu tänav 22 välisukse nelinurkhinged. Siin esineb dekooris tuttav S-motiiv ja meenutab kujunduselt mõnevõrra ka Narva raekojast pärinevaid nelinurkse põhikujuga uksehingi 1671.—1673. aastast. [2] Kõigil mainitud hingedel täidab ust kandvat ülesannet horisontaalne raudpael pealistise keskel (pilt 40). Hilisematel sajanditel nelinurk-uksehingi enam ei esine, nende eluiga Tallinnas näib piirduvat 17. sajandi teise poolega.

Neli omapärast tinakattega ja kohrutatud kupukestega uksehinge (pilt 42) leiduvad Toomkiriku lõunaseinal asuva kinnise rõdu ustel. Siin esinev uksehingetüüp kuulub umbes aastasse 1700. [3] Nende uksehingede põhjal võib arvata, et mainitud rõdu on ehitatud hiljemalt 18. sajandi esimesel aastakümnel. Sellel kinnisel rõdul ongi hilisemaid ümberehitamise tunnuseid, ta ei ole säilinud oma esialgsel kujul. [4] Praegune trepi asetus ei võimalda enam kasutada läänepoolset ust ja nähtavasti pärinevad kinnise rõdu rokokoonikerdusedki ümberehituse ajast.

Samakujulised suuremad uksehinged säilivad veel Pikk tänav 68. Need on samuti olnud tinaga kaetud, kuid praegu tugeva õlivärvkatte all. Üldiselt on tinakattega kõik kergema vormikujundusega uksehinged, mida tavaliselt kasutati värvimata või maalinguga ustel. Ruumide sisekujunduses omasid uksehinged suurt dekoratiivset ja esteetilist osatähtsust ja nende kõrgperiood langes Tallinnas 17. sajandisse. Uksehinged kuulusid 16. ja 17. sajandil väärtusliku vallasvara hulka, mida loetleti hoolsasti kõikides hoonete inventaariumides. 18. sajandil jätkus peamiselt sokusarvhingede valmistamine ja kasutamine. Nende kõrval olid laialt levinud lihtsad sarvekujulised hinged (vt. joon. 5). Viimaste tootmine oli lihtsam ja odavam ning nende levik seetõttu massi-

---

[1] E. Frank, 1950, lk. 56.
[2] S. Karling, 1936, lk. 254.
[3] E. Andrén, 1959, lk. 19 ja pilt 9.
[4] S. Karling dateerib selle kinnise rõdu 18. sajandi keskele, kuid puunikerdusdekoori sekundaarsuse on V. Raam hiljuti kindlaks teinud.

lisem. 18. sajandi arvetest loeme korduvalt ka uksehingede eest äravõtmisest ja uuesti tagasilöömisest. Korralikult hooldatuna ja õlitatuna olid uksehinged praktiliselt hävimatud.

Uksekäepidemed

Rauast uksekäepidemeid 16.—17. sajandist on Tallinnas säilinud võrdlemisi harva. Üheks varasemaks vormiks olid rõngakujulised uksekäepidemed.

Enamasti on vanemad uksed suuremõõtmelised ja üsna rasked. Selleks et neid liigutada, avada või kinni tõmmata, kinnitati uksele rõngas, millest võis käega mugavalt kinni haarata. Selleks oli uksele eraldi kinnitatud alasitaoline raudnupp. Rõngad on tavaliselt lihtsad, kas taotud neljakandilisest rauast või siis nöörikeermekujulise dekooriga. Rõngas läbib ukse külge kinnitatud ööst, mis tavaliselt on ühendatud enam või vähem rikkalikult kaunistatud plaadiga.

Vanim dateeritav rauast rõngaskäepide asub Toomkiriku läänеosas oleval uksel, mille kaudu viis kunagi käik kiriku võlvidele. Oma neljakandilisest rauast käepidemega ja lameda õisplaadiga on see ilmselt samaaegne trepistikuga, mis on dateeritud 1465. aastaga. [1] Neljakandilisest rauast on sepistatud ka Niguliste kiriku varakambri uksekäepide. Oma töötluselt ja dekoratiivsete detailide poolest on see eelmisest mõnevõrra hilisem ja võis kuuluda 15. sajandi lõppu. Keermeline rõngaskäepide renessanssplaadikesega säilib Suurgildi vestibüülis trepiuksel aastast 1551. Tähelepanuväärivamaid rõngaskäepidemeid asub Vene tänav 14 endise mungakloostri viljaaida välisuksel, need pärinevad umbes aastatest 1546, 1553, mil siin toimusid suuremad ümberehitustööd. [2] Käepideme tagasihoidlikult kohrutatud rosettplaat (pilt 46) on ühtlasi üheks varasemaks kohrutustööks Tallinna sepises. Hilisemast ajast ei ole ustel Tallinnas rõngaskäepidemeid säilinud. 15. ja 16. sajandil olid rõngad tarvitusel ka kirstudel käepidemetena tõstmise ja kandmise otstarbeks. Need on paigutatud otstele paarikaupa nagu 16. sajandist pärineval Niguliste kiriku kirstul Linnamuuseumis. Sellist moodust kasutati veel 17. sajandil erakorraliselt suurtel ning rasketel kirstudel, nagu 1696. aastaga dateeritud raudkirstul (pilt 133). Üldiselt on rõngaskäepidemed dekoratiivse sepisena levinud kogu Euroopas ja ka vene sepistatud uksekaunistuste hulgas. [3]

---

[1] Vt. lk. 63.
[2] E. Nottbeck—W. Neumann, II, 1904, lk. 130.
[3] Н. Левинсон, 1961, lk. 18.

Kergematel raamustel tulid käsitletaval ajastul kasutusele nuppkäepidemed. Need on paigutatud elamute välisustele koos iseloomulike plaadikestega. Õiekujulised uksenupud esinesid 17. ja 18. sajandil Saksamaal [1] ja neil eeskujudel levisid need ka Tallinnas. Kuna vanematel lukkudel polnud ukse välisküljel käepidet, oli nuppkäepidemeil rakenduslik ülesanne, kuid hiljem levisid nad esmajoones dekoratiivsel otstarbel. Ilmselt on nuppkäepidemeid Tallinnas silmapaistvalt rohkesti kasutatud 18. sajandil, otsustades selle hulga järgi, mis mainitud ajajärgust tänapäevani on säilinud. Kõikidel nendel käepidemetel koondub dekoor sepisplaadile. Ajaliselt vanemaks on barokse plaadiga nuppkäepide Vana Tooma tänav 9, kuna uksel on siin veel vanem konstruktsioon. Kahepoolega uks avaneb vasakult poolt. 18. sajandil toodeti dekoratiivseid, kohrutatud ja perforeeritud ornamendiga käepidemeplaate ilmselt massiliselt. Täpselt ühesuguseid tüüpe leidub linnas üsna palju. Need taoti välja vastavates vormides ja kaeti tinaga. Nupud on taotud õie- või rosetikujuliseks.

Juba Jochim Geselli inventari hulgas leidus 1675. aastal vorm ukse käepidemetele. [2] 18. sajandil on viimaste massilist tootmist eriti harrastatud. Väga levinud oli 18. sajandi keskpaigas rokokoostiilis vorm, mis esineb uksel Pikk tänav 66 ja Linnuse tänav 5 (pilt 49 ja 53). Sellega kaasneb tavaliselt vastav rokokoostiilis koputi ukse teisel tiival (pilt 54). Üsna ilmne on, et vanade uste kunstiliselt töödeldud käepidemeid kasutati sageli uutel ustel. Kujukas näide on rokokoostiilis sepisplaadiga nuppkäepide ja koputialus silmapaistva meisterlikkusega valmistatud ampiirstiilis uksel Vene tänav 4.

Koputid

Dekoratiivsete uksepealististe hulka kuulus käsitletaval perioodil ka koputi, millel oli tähtis ülesanne teadustada külaliste tulekust. Kui varem oli seda otstarvet mõnel juhul täitnud ka rõngaskäepide, [3] siis 16., 17. ja 18. sajandil kujundatud koputi oli esmajoones puht koputi. Varasemaks koputiks oli olnud lihtsalt puuhaamer, mis rippus väljaspool ukse küljes.[4] Kindlaid andmeid rauast koputite kohta on teada juba 11. sajandist. Väga üldiseks ja tuntud koputi vormiks keskajal olid rõngaskoputid, mis olid levinud Prantsusmaal, Saksamaal, Inglismaal, Venemaal, Rootsis,

[1] H. Clouzot, 1953, lk. 247 pildid.
[2] TLA; F 230 — 1 — Bt 12-4, l. 11.
[3] H. Lüer—M. Creutz, 1904, lk. 78.
[4] E. Frank, 1950, lk. 134.

Soomes ja mujal. 16. ja 17. sajandi Euroopa kunstilises sepises esinevad koputid on vormilt väga mitmekesised, kujutades loomi, inimesi, käsi, jalgu, lohesid, rõngaid. 15. kuni 17. sajand on Euroopa maades raudkoputite õitseaeg, millest peale algab tagasiminek. Kindlasti pidid koputid toredussepistena elumajade ustel levima Tallinnaski sel ajal, kui need mujal Euroopas veel moes olid. Pealegi jätkavad raudkoputid Tallinnas varasemate pronksist valatud koputite traditsiooni, mille kauniks näiteks on Suurgildi uksekoputi 1430. aastast. Selle traditsiooni pidevuse tõendina mainitagu Pikk tänav 61 nikerdatud ust,[1] mis pärines aastaist 1530—1540 ja oli alles veel käesoleva sajandi alguseni. Uksel asunud koputi kujutas lõvipead, rõngas suus. 17. sajandi keskpaigast on Tallinnas teada ka haamrit meenutavaid raudkoputeid. Aastaist 1650—1658 pärineval nikerdatud uksel[2] säilib koputi Pikk tänav 71. Kujunduselt näitab see uut vormi ja on ühtlasi üleminekuks järgneva sajandi koputivormile. Peale elumajade välisuste on koputeid kasutatud ka väravatel, mis nähtub muuseas Niguliste kiriku arveraamatu põhjal, kus 1678. aastal on sissekanne diakon Feige hoovivärava koputi parandamise kohta.[3]

Kui kunstiväärtuslikud rauast koputid 18. sajandist on mujal haruldased,[4] siis Tallinna dekoratiivses sepises säilivad nad peamiselt just sellest ajajärgust. S-kujuline koputivorm on tuntud juba 17. sajandi sepises.[5] Tallinnas on neid säilinud 18. sajandist, mil need olid siin väga levinud. 18. sajandi koputi kujunduses paistab silma populaarne voluut ja sajandi keskelt alates eriti rikkaliku ornamendiga sepisplaat.

Terviklikke raudkoputeid Tallinna vanalinna elamute ustel leidub mitte enam kui kuus või seitse. Hulgaliselt on seevastu uste küljes alles koputi dekoratiivseid plaate. Rokokoostiilis koputi asub Toompeal Linnuse tänav 5 ja moodustab koos nuppkäepidemega tervikliku uksekaunistuse. Samasugune tüüpiline rokokoostiilis uksekaunistuse komplekt säilib ka uksel Pikk tänav 66 (pilt 49). Viimasega samavormilised koputiplaadid esinevad Lai tänav 23 ja Vene tänav 4. Koputi on neil kadunud. Need kõik tunnistavad ühe meistri tööd. Sama meistri käest on tulnud ka uksekaunistused Lossi plats 6. Siit ilmneb, kuidas üks ja sama vorm on levinud üle linna ja et väikesepise kujundamisel on 18. sajandil mindud üle põhiliselt standardtööle, toodetud mitte üksikule tellijale, vaid üldiselt müügiks. Teistest veidi erinev, ka mõõtmetelt

---

[1] S. Karling, 1943, lk. 22 jj.
[2] S. Karling, 1943, lk. 186.
[3] TLA; F 31 — 1 — 5, l. 115.
[4] H. Lüer—M. Creutz, 1904, lk. 247 jj.
[5] B. Hellner, 1948, pilt 96.

hoopis väike barokkstiilis koputi säilib Lossi plats 5. Üldiselt on koputi põhivormiks voluutidega kaunistatud S-kujuline haamer ja tavaliselt ovaalne kohrutatud ja perforeeritud ornamendiga plaat (pilt 52). Need dekoratiivsed plaadid on algselt olnud tinaga kaetud, kuid hilisemal ajal on nad mattunud mitmekordse värvikihi alla. Koputitel Pikk tänav 66 ja Lossi plats 6 on plaatide kattetina murenenud värvi all veel hästi nähtav.

Koputite valmistamine kuulus samuti peenseppade tööalasse nagu teistegi uksepealististe sepistamine. Asitõendiks on lukussepp Daniel Friedrich Sabini valmistatud barokkstiilis koputi aastast 1779 Tallinnas heeringate praakimise hoonele. [1] Maja lammutamisel 1936 on koputi toodud Tallinna Linnaarhiivi, kus see sõja ajal kaotsi on läinud. Raudkoputid olid Tallinnas üldiselt veel kasutusel 1860-ndatel aastatel, mil järk-järgult hakati neid kaaskodanike rahu huvides asendama tõmmatavate kellakestega.

Võtmekilbid

Uksepealististe uurimisel tuleb peatuda ka võtmekilpidel. Võtmekilbid on väikesed raudplaadid võtmeauguga keskel, mille kaudu juhitakse võti lukukotta. Võtmekilbid asetati luku kohale ukselaua kaitseks ja ühtlasi võtmeaugu kaunistuseks, hiljem pikendati ka käepideme toeks. Nende vormid arenesid ja muutusid aegade jooksul nii nagu võtmedki.

Võtmekilbil on võimalik üldjoontes jälgida mitte ainult dekoratiivvormide arengut, vaid ka võtmeaugu kuju muutusi, mis on seotud luku konstruktsiooni ja võtme kujuga. 16. sajandil meenutab võtmeauk enamasti A-tähe kuju, 17. sajandil saab allosas kahepoolse laiendi (pilt 56). Alates umbes aastast 1700 on võtmeauk enamasti ühepoolse laiendiga (pilt 57). Viimase kõrval püsib 18. sajandil siiski ka eelmise sajandi võtmeaugu kuju ja ilmuvad uued mitmesuguse lõikega võtmeaugud.

Võtmekilbid esinevad väga lihtsatest vormidest kuni rikkalikult väljakujundatud pealististeni. Nad olid mõnikord kohrutatud, mõnikord perforeeritud ornamendiga. Ka kasutati mõlemat kaunistusviisi koos ja lisati mõned taotud või graveeritud jooned.

Üheks vanimaks on renessansliku dekooriga võtmekilp mungakloostri viljaaida uksel (pilt 55). See spiraalmotiividega võtmekilp on sepistatud arvatavasti 1546., 1553. aasta paiku, nagu rõngaskäepidegi. [2] Arvukalt leidub renessanss- ja barokkstiilis võtmekilpe 17. sajandist pärinevatel käsitööametite laegastel, kus nad on tähelepandavaks kaunistuselemendiks. Renessanssvorme kasutati

---

[1] H. Peets, 1937, lk. 38 jj.
[2] Vt. lk. 71.

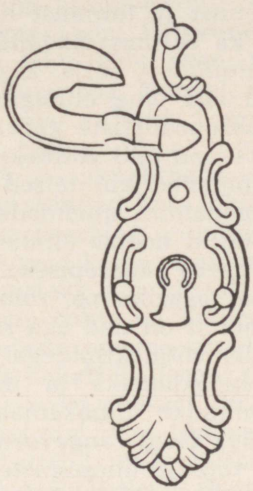

Joon. 7. Võtmekilp Toomkiriku rõduukselt.

17. sajandi keskpaigani, sajandi teisel poolel aga muutus valdavaks barokkdekoor. Rokokoostiilis võtmekilpe kohtame juba 18. sajandi keskel. Säärane võtmekilp (joonis 7) Toomkiriku lõunaseina kinnisel rõdul pärineb tõenäoliselt umbes 1750. aastast. [1] Edasi leidub neid mõnel laekal Linnamuuseumis, aga peamiselt domineerivad rokokoostiilis võtmekilbid vanalinna elamute ustel. Võtmekilbid pole küll sageli oma õiget otstarvet täitmas, vaid on vanade käsitöömeistrite töösaavutustena ja meeldivate kaunistustena 19. sajandi kokkuhoidlike majaperemeeste poolt paigutatud ustele lihtsalt ilustuseks. Niisuguseid ustele kinnitatud, praegu praktilise otstarbeta võtmekilpe leidub väga paljudel elumajadel (pilt 57).

18. sajandi lõpul muutusid ornamendivormid jälle rangeks ja sirgjooneliseks. See kajastus ka elamute ustele ilmunud klassitsistlikus stiilis kujundatud võtmekilpides, kuna aga teisi klassitsistlikke rauast uksepealistisi peaaegu ei esine. Pealegi levisid hoonete siseustel ja mööblil samal ajal messingist võtmekilbid ning teised pealistised. Juba 1787. aastal kuulutab lukusseppmeister Sabin, et müüb messingist uksehingi, käepidemeid, võtme-

[1] S. Karling, 1943, lk. 404 jj.

kilpe jne.[1] 18. sajandi peenust ja toredust harrastav elulaad tõi sajandi lõpul uue sisustuse ka Tallinna kodaniku korterisse ja tõrjus aegamööda sepise eluruumidest välja. Elamute välisustel säilitavad rauast võtmekilbid aga oma eluõiguse ja väga tihti on barokk- ja rokokoostiilis uksepealististe kõrvale ilmunud klassitsistlikud võtmekilbid. Nähtavasti olid võtmekilbid tihedama kasutamise tõttu vähem vastupidavad kui teised uste dekoratiivsed pealistised ja neid tuli sagedamini uuendada. Pealegi on nende valmistamiseks nüüd kasutatud hoopis õhukest plekki ja neid ei saa töötluselt pidada tüüpiliseks rauasepiseks. Tavaliselt esinevad need uut vormi võtmekilbid paarikaupa, rõhutades klassitsismile omast sümmeetriat. Mõõtmetelt on nad aga silmapaistvalt suuremad võrreldes rokokoostiilis võtmekilpidega. Ka muutub senine paisutatud vorm märksa lamedamaks ja pinnalisemaks. Kuiva kandilist vormi (pilt 81) muudab ilmekamaks sageli kasutatav amforavaasi kujutus (pilt 59). Neid rangevormilisi klassitsistlikke võtmekilpe leidub samuti täpselt ühesuguste vormidena ja nad viitavad täielikult masstootmisele. Võtmekilpide jälgimine näitab, et need väikesed plaadikesed illustreerivad ka omalt poolt peamisi suundi dekoratiivse sepise ajaloos. Võtmekilbid jälgivad erksalt kõiki kunstistiili muutusi ja tõendavad ühtlasi taotlust kooskõlastada kõiki arhitektuuri suurvorme ja üksikelemente. Klassitsismiga Tallinna arhitektuuris 18. sajandi viimaseil aastakümneil kaasnes ka klassitsism arhitektuuriga seotud dekoratiivse sepise väikevormides. Siirdumine masstootmisele muutis peensepise tooted aga odavamaks ja kättesaadavamaks laiematele hulkadele.

Aknahinged

Paralleelselt võlvkaarega aknaga hakkas kiviehitustel Prantsusmaal ja Itaalias levima juba 12. sajandil ka nelinurkne aken. 13. sajandi keskelt alates muutus nelinurkne aken Euroopas kiviehitustel täiesti üldiseks nähtuseks. Ka Tallinna gooti stiilis kodanikemajadele on taolised aknad iseloomulikud. Tarvidus õhu ja valguse järele oli suurenenud pidevalt koos klaasihindade alanemisega, klaasruudud aga jäid endiselt väikeseks ja kinnitati tinaraamidesse. Väikeste metallraamistuses ruutude kasutamine tingis suuremate akende puhul omakorda akna keskpiida tarvituselevõtu, mis mõnikord raiuti kivist,[2] sagedasti aga ka puust.

---

[1] Revalische Wöchentliche Nachrichten 1787, nr. 2 ja 8.

[2] V. Vaga, 1960, joonis 9; E. Nottbeck—W. Neumann, II, 1904, joonis 206.

Renessanssarhitektuuri kõrgperioodil oli Euroopas samuti väga populaarne nelinurkne aken. Hilisrenessansiga arenes Prantsusmaal juba hingedel lahti käiv aken, mis siitpeale muutus üldkasutatavaks kogu Euroopas. Nendel akendel oli tavaliselt kaks suurt puust raami, mis vajasid tugevaid raudhingi ja nurgad samuti kindlat tuge. Sellega ühenduses tekkis uus kunstilise vormiga peensepise liik — aknahinged ja nurgarauad. Kirjalikes allikais esinevad aknahinged koos aknanurgistega üldiselt aknapealististe — Fenster beschlag — nimetuse all. Tänapäeva keelepruugis nimetatakse neid kõige sagedamini aknahingedeks, aknavinkliteks, aknanurgisteks või lihtsalt nurgaraudadeks. Kaunistustega aknapealististe kohta on Tallinnas vastavate oskustööliste hulgas levinud ka mõiste «soome aknahinged».

Kirjalikes allikais hakati Tallinnas aknapealistisi mainima 16. ja 17. sajandil. Linna arveraamatust ilmneb, et Mungahoovis, s. t. Dominiiklaste kloostri alal Vene tänavas toimusid 17. sajandi algul suuremad elamuehitustööd, mille väljaminekute seas on 1601. aastal mainitud ka aknapealistisi. [1] Samal korral on makstud ka kaheksa aknahaagi eest. 1604. aastal maksti peensepp Berendtile seitsme akna pealististe eest gilditoale Suurgildi majas. [2] Marcus Kreile (Kreimile) maksti 1610. aastal raekantselei aknapealististe eest 32 marka. [3] Aknapealististe kasutamine levis nähtavasti üsna kiiresti ja 17. sajandi teisel poolel on Tallinna kodanike elamutel ilmselt juba kasutusel avatavad, hingedel liikuvad aknad. Aknahinged ja -nurgised said siis lukkude kõrval üheks tavalisemaks peenseppade tööks, mida nad valmistasid hulgaliselt. Kui peensepp Jochim Gesell 1675. aastal suri, leidus tema valmis ja pooleli tööde hulgas 18 paari aknapealistisi, millest 2 paari olid tinutatud. Üksikutel juhtudel on aga aknahingi ja -nurgiseid Tallinna juba 17. sajandil ka sisse veetud. 1682. aastal loetletakse Stokholmist tuleval kuunaril muu kauba hulgas ka 40 paari tinutatud aknaraudu. [4]

Aknahinged ja -nurgised taoti välja vastavast õhukesest raudplaadist, nendel kasutati puntsiga löödud pinnadekoori ja perforeeringut (pilt 63) või taoti vastaval alusel aknahingede otstele kohrutusdekoor (pilt 62). Mõnikord on aknapealististe reljeefdekoor vastavate vormidega välja pressitud. Et vältida roostetamist ja saavutada ilusamat värvitooni, tinutati aknapealistised üle. Tinutamine kuulus vältimatult kõikide vanemate aknapealististe töötluse juurde, nagu seda võime tegelikult näha vanade aknahingede juures. Seda tõendavad ka kirjalikud allikad. Nii on mõle-

[1] TLA; F 230 — 1 — Ad 66, l. 163.
[2] TLA; F 191 — 1 — 180, l. 55.
[3] TLA; F 230 — 1 — Ad 66, l. 256.
[4] TLA; F 230 — 1 — Ag 67, l. 18.

mas 17. sajandi lõpust pärinevas peensepa inventaariumis nimetatud tinutatud aknapealistisi. Peensepp Andreas Pluskuse inventaariumis on 1676. aastal loetletud valmistoodete hulgas 3 tinutatud aknapealistist. Aknapealististe kinnitamiseks kasutati tinakattega naelu. Veel aastal 1745 osteti linna «kämmerei» akende jaoks 100 tinutatud lukunaela. [1]

16. ja 17. sajandi aknapealistised on küllaltki haruldased. See on seletatav sellega, et aknaraamid suhteliselt ruttu määndusid ja neid tuli vahetada. Raamide uuendamisel on eriti hilisematel aegadel vanad pealistised kõrvaldatud. 17. sajandi esimesest poolest on teateid aknaraamide värvimisest roheliseks, halliks [2] ja pärlivärviliseks, mis nende vastupidavust suurendas. Ajal, mil rauatöö oli hinnas ja raud üldiselt üsna kallis, kasutati muidugi vanu aknahingi ja -nurgiseid uutele raamidele ja nii on neist osa säilinud sajandist sajandisse. 18. sajandi arved tõendavad aknahingede eest äravõtmist, korrastamist ja uuesti tagasilöömist. [3] 19. sajandil, eriti aga käesoleva sajandi viimaseil aastakümneil, on ajaloolised sepistatud aknapealistised vahetatud suuremalt jaolt uueaegse vabrikutööga, millel puudub kunstiline väärtus ja dekoratiivne tähtsus.

On üsna haruldane nähtus, võrreldes teiste linnadega, et Tallinna vanalinnas säilib Pika, Laia, Kullassepa ja Vene tänava elamutel, enamasti õuepoolsetel akendel, küllalt kauneid ajaloolisi aknapealistisi. Ühed vanemad, renessanslike kontuuridega aknapealistised asuvad Vene tänav 6 ja 18 õuepoolsetel akendel. Tõenäoliselt kuuluvad need 17. sajandi esimesse poolde. Iseloomulik on perforeeritud ja puntsiga löödud joondekoor (pilt 61).

Aknapealististe dekoratiivset ilmet rõhutavad sageli kohrutatud kupud, mõnikord rosetid. Kauni kujundusega reljeefse akantusdekooriga ja rosettidega aknapealistised Vene tänav 12 õuehoonetel pärinevad arvatavasti 1680-ndatest aastatest [4] (pilt 61). Sellesama akantusmustriga, kuid kuppudega rosettide asemel on aknapealistised, mis kaunistavad veel mõningaid Toompea lossi fassaadi põhjatiiva aknaid. Nende valmistamiseks on kasutatud eelmainitutega üht ja sama vormi, millest nad on välja taotud. Töötlus on aga hooletu. Lossi aknahinged on jäetud täiesti viimistlemata, tõenäoliselt on peetud silmas nende värviga katmist. Nähtavasti ei pandud 1770-ndail aastail, kui kubernerilossi ehitati, enam rõhku ilusa tinaläikega ja viimistletud dekooriga aknapealististele.

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Bs 20, l. 33.
[2] TLA; F 230 — 1 — Bl 18, l. 29.
[3] TLA; F 237 — 1 — 222, l. 49; TAAM; F 125 — 1 — 21, l. 5.
[4] E. Kühnert, 1926, lk. 23.

Tuvipeakujulised, rikkalikult kuppudega kaunistatud aknahinged (pilt 62) Lai tänav 9 õuepoolsetel akendel on linnas säilinute hulgas üsna ainulaadsed. Vormikujunduselt on nad ühed kõige varajasemad ja ulatuvad tagasi 17. sajandisse. [1] Neile võrdlemisi lähedase kujundusega tuvipeakujulised aknahinged esinevad endisel Kuressaare raekojal, mis on ehitatud 1670. aastal. Samasse tüüpi kuuluvad ka Narva raekoja aknahinged aastaist 1671—1673. [2] Tuntud oli taoline vorm ka Rootsis 17. sajandil. [3] Kohrutatud kuppudega tuvipeaaknahinged esinevad Tallinnas veel Pikk tänav 68 ja mujal. Mõnikord on neil kasutatud kohrutuse asemel ka perforeeritud dekoori. See tuvipeakujuline vorm lihtsustub hiljem veelgi. Lihtsustunud kujul, ilma perforeeringuta ja dekoratiivsete kuppudeta esineb seda vormi rohkesti mitmel pool Tallinnas ja teisteski Eesti ja Läti linnades. Pärit on need 18. ja 19. sajandist.

Kohrutatud barokkstiilis aknapealistisi säilib Toompea elamutel ja ka all-linnas Pika, Laia ja Rataskaevu tänava hoonetel. Juba 17. sajandi lõpust alates ja 18. sajandil harrastati raudpealististe töötlemisel Tallinnas peamiselt reljeefdekoori. Toompeal säilib 1688. aastal ehitatud Piiskopimajal [4] arvukalt barokseid reljeefse dekooriga aknahingi ja -nurgiseid (pilt 62, keskel). Reljeefse dekooriga aknapealistised on iseloomulikud ka 18. sajandile. Kuigi tagasihoidlikud väikesepised, kajastavad aknapealistised ometigi kunstiliselt alati vastava ajastu stiilitunnetust.

18. sajandi levinumaks aknapealististe tüübiks on leegikujuliste otstega aknahinged ja -nurgised (pilt 61, esimene). Neid on rohkesti kesklinna vanematel hoonetel ja ka eeslinnade puumajadel Pärnu ja Narva maantee ääres. Lihtsustunud kujul ulatuvad nad läbi 19. sajandi. Vanemad sellelaadsed aknanurgised omavad kaunistuseks kohrutatud kuppe ja on üle tinutatud, nooremate eksemplaridel ei ole tinakatet ja hilisematel kaovad ka dekoratiivsed kupud. Leegikujuliste otstega aknahingi on toodetud nähtavasti 18. ja 19. sajandil massiliselt, nende väga erinev suurus näitab nende käsitöölikku üksiktootmist. Leegikujulised aknahinged esinevad 18. ja 19. sajandi hoonetel peale Tallinna ka teistes Eesti linnades, nagu Pärnus, Paides ja Rakveres. Pealistisi üldse, nende hulgas ka aknapealistisi, ei tootnud lukussepad 18. ja 19. sajandil mitte üksnes tellijale, vaid ka turu jaoks. See ilmneb ka püüdest neid reklaamida ja ostjaskonda leida kohaliku ajalehe kuulutuste kaudu.

---

[1] B. Hellner, 1948, võrdle pealistisi laekal aastast 1607, pilt 80.
[2] S. Karling, 1936, lk. 254.
[3] E. Andren, 1945, pilt 13.
[4] R. Winkler, 1906, lk. 11.

Peale põhitüüpide leidub üksikutel majadel erikujulisi, väga suuri aknahingi. Tulbikujuliselt lõppevad, barokse süvenddekooriga aknahinged Pikk tänav 33 kuuluvad ilmselt 18. sajandi esimesel poolel sisseveetud aknapealististe hulka. Tolliraamatutes eraldatakse sageli suuri ja väikesi aknapealistisi. Kui Rootsi koloniaalajastu lõpuni toodi aknapealistisi väljastpoolt nähtavasti vaid harvadel juhtudel, siis 18. sajandil oli nende sissevedu märksa suurenenud. Veel 1720-ndatel aastatel märgitakse tolliraamatutes sissetoodava rauakauba hulgas vaid mõnd tosinat aknapealistisi. 1735. aastal toodi Stokholmist 890 aknapealistist.[1] 1748. aastal osteti sealt juba üle tuhande tinutatud aknapealistise ja Helsingist 80 tükki.[2] Mõnel aastal saabus üksikutel kordadel aknapealistisi lisaks ka Lüübekist. On tõenäoline, et need sisseveetud pealistised läksid suuremalt osalt endiste akende korrastamiseks, sest uute kivimajade ehitamine oli Tallinnas sajandi esimesel poolel Peeter I määrusega keelatud ja puuhoonetel väljaspool vanalinna on tinakattega aknapealistisi suhteliselt harva. Kesklinna jõukam majaomanike klass moodustas ka selle sepiseliigi peamise ostjaskonna. Peter Glehni poe inventaariumis loetletakse 1761. aastal kokku 208 paari tinutatud aknapealistisi,[3] mis viitab ühtlasi selle peensepiseliigi hoogsale kasutamisele ja sisseveole. Ka sajandi teisel poolel, 1770-ndail aastail jätkub tinutatud aknapealististe sissevedu samadest linnadest.[4]

Niisiis on aknapealistisi toodud väljastpoolt ja valmistatud ka kohapealsete lukusseppade poolt, kuid kindlat vahet on võrdlusmaterjali puudumise tõttu võimatu teha.

LUKUD

Juba feodaalajastu algul tundis inimene seadeldisi, mida ta kasutas oma maja ja vara kaitseks pahatahtlike inimeste eest, ja vaevalt midagi sümboliseerib rohkem omandiõigust kui lukk. Lukku iseloomustab esmajoones see, et ta on kinnitusvahend, mida võib avada selleks eraldi sobitatud võtmega. Raudplaati, millele kinnitub luku mehhanism, kutsutakse lukuplekiks. Täiesti kaetud lukkude puhul moodustab lukuplekk tavaliselt kasti, nn. lukukoja või lukukasti. Raudluku sulgurosaks on lukuplekile kinnituv ja võtmekeele kaudu lükatav riiv. Luku avamise takistamiseks võõra võtmega varustatakse lukk tõkkeseadeldisega.

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Ag 210.
[2] TLA; F 230 — 1 — Ag 224.
[3] TLA; F 230 — 1 — Bt 18. saj.
[4] TAAM; F 127 — 2 — 690, l. 23, 138.

Võtmekeelel on tõkete läbimiseks vastavad sisselõiked ehk rihvlid. Võtme ülesanne on pööramisel läbida tõkkeseadeldis ja lükata riiv ning vedru tagasi, millega lukk avaneb. Tõkete ülesanne on takistada vale võtme lukus ringikeeramist ja sellega riivi paigalt nihutamist.

Lähtudes 16.—18. sajandi lukkude kasutamisviisidest ja otstarbest ning arvestades tolleaegseid meistritöö nõudeid, võib eristada kolme liiki lukke: ukselukud, kirstulukud ja ripplukud.

Vanemates ja 16. sajandist pärinevates Tallinna kirjalikes allikates esinevad igasugused lukud ühise nimetuse all — lukk. Tegelikult peitub selle nimetuse taga väga mitmetüübilisi ja mitmesuguste vanemate ja uuemate, lihtsate ja keerukamate konstruktsioonidega lukke. Alles 17. sajandi arveraamatute kirjutajad Tallinnas märgivad mõnikord oma sissekannetes erinevaid lukutüüpe, nende nimetusi. 18. sajandi kohalike lukusseppade arvetes eristatakse peamiselt lukke ja ripplukke. Tallinna tolliraamatud ja teised kaubaarved 18. sajandist näitavad, et Amsterdamist, Lüübekist ja Stokholmist sissetoodavate lukkude hulgas eristati poltlukke, südalukke, alfabeetlukke ja mitmesuguseid ukselukke. [1]

Ukselukud

Ukselukk oli aastaks 1500 konstruktsioonilt täiesti välja kujunenud ja püsis üldiselt sellisena ka järgneval aastasajal.

Vanemat tüüpi ukselukk, mis uuritaval ajajärgul on kasutusel ja mille nimetus esineb kirjalikes allikates, on poomlukk — schlachbohm, schlagbaum Schloss. [2] Poomlukk kujunes konstruktsioonilt välja juba varasel keskajal ja seda valmistati veel 16. ja 17. sajandil. [3] See lukutüüp on tuntud esmajoones kirikuuste pakklukkude kujul, s. t. lukkudes, kus rauast mehhanism on paigutatud ühe suurema puupaku õõnsusesse. Lukk asetati ukse siseküljele, õõnsusega vastu ust. Neid lukke on nimetatud eestikeelses etnograafilises kirjanduses ka veel kodalukkudeks. [4] Üht poomluku konstruktsiooniga vana pakklukku säilitatakse ka Ajaloomuuseumis. Luku võib dateerida 15. sajandisse, millisest ajast Tallinna hoonete kõige vanemad lukud praegu pärinevadki. Kuna pakklukkudes on mehhanism suletud paku sisse, siis ei saa neid lukke avada ruumi seestpoolt. Selliseid lukke, mida võib avada

---

[1] TAAM; F 127 — 2 — 692, l. 81.
[2] TLA; F 230 — 1 — Bl 18.
[3] B. Hellner, 1948, lk. 158 jj.
[4] F. Leinbock, 1926, lk. 54. Termin kodalukk ei ole ühemõisteline, siia kuulusid ka tõmberiiviga puulukud.

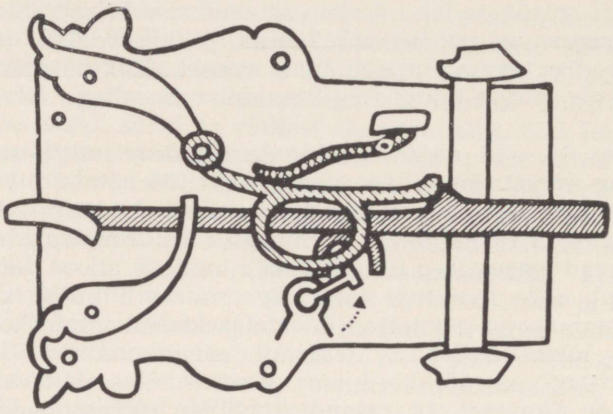

Joon. 8. Poomlukk: ////-riiv, \\\\-poom sangaga, XXXX-vedru.

ainult väljastpoolt, kasutati peamiselt kõrvalruumide ustel — pööningutel, keldritel, aitadel.

Kui vanemates tõmberiiviga puulukkudes võti eemaldab ainult takistid-karad riivi õnarusest ja teise käeliigutusega tuli tõmmata riiv eest, siis poomlukul on mitme kara asemel üks vedruga takisti, nn. poom (vt. joonis 8). Riivi küljes on 2 nukki, üht puudutab võtmekeel luku sulgemisel, teist — luku avamisel. Võtme keeramisel tõstetakse poom ja samaaegselt lükatakse riivi. 16. sajandist alates on poomlukkudel veel eriline vedru, mis rõhub poomi alla vastu riivi. Käesolevas kirjutises kasutataksegi terminit poomlukk nende lukkude kohta, kus vedru mõjutab takistit — poomi. Poom tõstetakse tavaliselt tema külge kinnitatud plaadi või sanga abil, mida liigutab võtmekeel, kui võtit ringi pööratakse.

Poomluku konstruktsiooniga on sageli veel raudlukud, millel on gooti stiilis lukuplekk ja kaunistused ning mis on kirjanduses mõnikord tuntud gooti lukkude nimetuse all. Gooti lukkude hulgas on muidugi ka teistsuguseid konstruktsioone (pilt 65). Tallinnas ulatub gooti lukkude valmistamisiga veel 16. sajandisse. Gooti lukkudel on mehhanism tavaliselt paigutatud ukselauasse tehtud süvendisse ja lukuplekk, s. t. plaat, millele kinnitub mehhanism, asetseb ukse väliskülje tasapinnal. Sel viisil monteeritud lukkudel on näha vaid lukupleki väliskülg. Enamasti trapetsikujuline, kergelt nõgusate küljelõigetega, aheneb lukuplekk tavaliselt ukse serva poole. Tüüpilisel gooti lukul on lukupleki eesmine äär keeratud üle ukse serva ja riiv läbib augu ärapööratud osas (pilt 65).

Lukupleki väliskülje kunstilisele kujundamisele osutati nende lukkude juures rohkesti tähelepanu. Reeglipäraselt asub iseloomulik kaunistus võtmeaugu ümber. Sagedaseks kasutatud motiiviks on kaarduvenitatud liilialeht (pilt 64). Võtmeaugu ümbruse kaunistamisel oli tollal muidugi ka oma praktiline siht: kaunistus kujundati nii, et kergem oleks juhtida võtit võtmeauku, [1] nagu on näha ka ühel vanal kapilukul Tallinna Linnamuuseumis (pilt 64). Dekoratiivsuse rõhutamiseks oli see lukk pealt mennikuga punaseks värvitud. Oma puhtgootipärase dekooriga pärineb lukk 15. sajandist või ka 16. sajandi algult, arvestades, et kahe võtmega avatavaid lukke varem kui 16. sajandist ei ole teada.

Juba 16. sajandil tõrjutakse need gootivormilised, tüüpilised keskaegsed lukud, mis asetsesid ukse välisküljel, ikka enam kõrvale. Neid asendasid nüüd ruumi seespool ukse peal asetsevad lukud.

15. sajandi jooksul oli toimunud lukutehnika arengus mitmesuguseid uuendusi. Tähtis muutus seisnes selles, et lukk viidi üle ukse seesmisele küljele, lukuplekiga vastu ust (pilt 66). Luku mehhanism asetses lahtiselt ruumi poole. Sellise paiknemisega lukke on kasutatud alates 15. sajandist kuni 17. sajandi lõpuni. [2] Tallinnas on neid säilinud 16. ja 17. sajandist. Ukse välisküljel jäi küll veel võtmekilp püsima, kuid peamine huvi langes töötlusel ja kujundamisel siiski luku lahtisele mehhanismile ja lukuplekile. Need lahtised lukud näitavad mõningaid uuendusi ja parandusi ning uusi variatsioone nii konstruktsioonis kui dekooris, võrreldes varasemate, eriti 15. sajandi gooti raudlukkudega. Renessansiajastust alates, mil ühiskondlike hoonete ja elamute uksed ning gildide kui ka käsitööametite laekad ja kirstud olid rikkalikuma lukukultuuri kandjaks, said just uste ning kirstude kaante siseküljed erilise tähelepanu osaliseks.

Lahtiste lukkudena esinevad mõnikord ka poomlukud. Sõltumata sellest, kas lukk on asetatud paku sisse või monteeritud plaadile, on poomluku konstruktsioon põhiliselt alati ühesugune. Üsna tüüpiline poomluku konstruktsiooniga lahtine lukk on esitatud pildil 67 ja säilitatakse Ajaloomuuseumis. Lukul on omapärase kontuuriga lukuplekk ja tagumised riivikinnitised lõpevad dekoratiivsete lehtedena lukuplekil. Töötluse laad ja dekoratiivsed voluudid lubavad dateerida luku 16. sajandisse. Lukk avatakse väljastpoolt võtmega, seestpoolt avamisel on vaja kõigepealt tõsta riivilt vastava käepideme abil poom, seejärel on võimalik riivi tagasi tõmmata. Ukse sulgemisel toimub väljastpoolt lukustamine võtmega keerates. Sellise konstruktsiooniga lukud on

[1] B. Hellner, 1948, lk. 161.
[2] H. Lüer—M. Creutz, 1904, lk. 184.

raskepärased käsitseda ja sellepärast esinevad nad suhteliselt harva nii 16. kui 17. sajandil. Et poomlukud olid 17. sajandil tegelikult veel igapäevases kasutamises, selgub nende parandamise arvetest. Näiteks 1639. aastal parandas marstalli peensepp Hinrich teiste lukkude hulgas ka üht poomlukku,[1] tegi sellele võtme ja «krambi», s. t. lukuvastuse. Samuti parandati 1640. aastal Pühavaimu kiriku hoonetes üht poomlukku.[2] Üldse olid poomlukud neil sajandeil kasutusel õige mitmesugustes variantides ja nende kõrval levisid mitmed teised lukutüübid ja segavormid.

15. sajandil leiutati ka uus moodus lukuriivile kergema liikuvuse saavutamiseks. Nimelt asetati vedru vastu riivi tagumist otsa, mis lükkas riivi ette, niipea kui võtit ei olnud tagasi keeramas või vastavat takistit ees.

16. sajandist on säärase konstruktsiooniga ukselukke leida ka Tallinnas. Suurgildi hoone vestibüülis on trepiuksel aastasse 1551 dateeritav lukk (pilt 66). See lahtise mehhanismiga lukk asetseb ruumi seespool. Tal on tüüpiline gooti lukuplekk, riivid lõpevad elegantse S-kujulise moodustisega ja riivitagused vedrud on sepistatud paksust terasest. Lukk avatakse väljastpoolt võtmega, seestpoolt avab mõlemad riivid sellekohane käepide. Luku mehhanismi üksikosade töötlusele ja kaunistamisele on silmapaistvat tähelepanu osutatud. Kohati on meiseldatud joonkaunistus, neetide vasest peadele on löödud radiaalne joondekoor. 1610. aasta juunis parandati seda lukku ja tehti talle uus võti.[3] Järjekordselt 1681. aastal tehtud võti[4] oli kasutusel kuni 1958. aastani, mil see asendati uuega.

Elastselt tagasisurutavate riividega lukuseadeldise edasine areng toimus sel teel, et riivi otsad sepistati viltuseks. Saadud kaldpind võimaldas lukustamist lihtsalt ust kinni tõugates (pilt 71). Need nn. põrklukud olid Prantsusmaal tuntud juba 15. sajandi lõpul.[5] Nime on nad saanud omadusest ukse sulgemisel kinni põrgata nii nagu tänapäeva snepperlukudki. Põhiliselt ukselukuna kuulub põrklukk aga 16. sajandisse.[6] Tallinnas olid nad tavalisimaks ukselukutüübiks 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil. Juba 1549. aasta skraa põhjal nõuti nimelt meistritööks põrklukku.[7] Iseloomulikud on 17. sajandi põrklukkudele nagu kõigile tolleaegsetele lukkudele terasest spiraalvedrud (pilt 68). Mõnikord

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Bl 18, l. 46.
[2] Sealsamas, l. 37.
[3] TLA; F 191 — 1 — 180, l. 78.
[4] TLA; F 191 — 1 — 181, l. 128.
[5] E. Frank, 1950, lk. 54.
[6] Vt. B. Hellner, 1948, lk. 157.
[7] TLA; F 230 — 1 — Ac 6.

on põrklukud varustatud ka lingiga, mis tõuseb üles lukuvastuse kaldküljega ülaääre vastu ja sulgub selle taha. Ka lingil on vedru, mis surub lingi kinnisesse asendisse. Lingiga põrklukke kasutati vaid eluruumide ustel, kuna kõrvalruumidel ja kappidel esinesid üksnes ühe või ka mitme riiviga lukud ja seestpoolt avamiseks puudus neil seadeldis. Et vajutiskäepidemega lingid Tallinnas 17. sajandil juba tarvitusel olid, selgub ka Jochim Geselli inventaariumist 1675. aastal, kus neid on märgitud.

Kui vanematel põrklukkudel oli veel gooti luku kontuur, siis 16. sajandil anti nende lukuplekile uus vorm. Lukuplekk laienes tagumises osas kas südame- või lehekujuliseks (pilt 70). Nii on renessansslukk juba hästi tuntav lukupleki iseloomulikust vormist laiendiga riivitagustele vedrudele. [1] See põrkluku kuju arvatakse olevat tekkinud Prantsusmaal ja on levinud Tallinna Lüübeki või Amsterdami kaudu, kust lukke valmiskaubana sisse toodi. Säärane luku profileering püsis Tallinnas 16. sajandi teisel poolel ja kogu 17. sajandi kestel ning konkureeris gooti lukuplekiga.

Mehhanism on 17. sajandi esimesest poolest pärinevatel ukselukkudel sageli veel täiesti nähtav. Ainult need osad, mida oli vaja õlitada, kaitsti väikeste plaatidega. Luku seda osa, kus asetsevad tõkked ja kuhu võti pistetakse, kaitsti lahtistes lukkudes ümmarguse või neljakandilise plaadiga (pilt 71). Plaat kinnitati lukuplekile kahe toe abil, mis on välja raiutud plaadiga ühest tükist. Ühe toe külge kinnituvad takistid ja võtit on võimalik nendel lukkudel keerata vaid kuni kolmveerand ringi, mil lukk avaneb. Seadeldist kutsutakse võtmekupaks ehk võtmekojaks. Plaadi külge kinnitub võtmeraag. Et anda suuremat tugevust raa kinnitamiseks, joodeti võtmekupa peale väike plaat, mis sageli kaunistati mõne joone või sälguga (pilt 73). Selline tugevdamine andis võtmekupale iseloomuliku ilme. Ka vedrudel oli sageli kaitsekate (pilt 70, 71), mida kaunistas tavaliselt puntsiga löödud süvenddekoor. Ühe riiviga lahtised põrklukud olid tavalised tarbelukud. Neid kasutati esmajoones eluruumide ustel, mispuhul neil oli ka seespool käepide (pilt 70). Vana-Posti ja Harju tänava nurgahoonelt on toodud Eestimaa Kirjandusliku Ühingu muuseumi selline lukk 1911. aastal. [2] Samalaadne ühe riiviga lukk, millel seestpoolt avamiseks on rõngasse keerduv käepide, asub Toomkiriku torni viival uksel. Samuti on niisuguse lahtise mehhanismiga lukk Lai tänav 9 keldriuksel. Osa neid lahtise mehhanismiga põrklukke, mida valmistati Tallinnas 16. sajandi teisel ja 17. sajandi esimesel poolel, on kasutusel veel tänapäevalgi.

Juba 16. sajandi lukkudel esines mõnikord kaks riivi, kuigi see

[1] B. Hellner, 1948, lk. 161.
[2] TAAM; F 135 — 11, l. 134.

konstruktsiooni tugevusele ja sulgemiskindlusele erilist mõju ei avaldanud. Kolme riiviga luku valmistamise oskust nõuti peenseppadelt 1549. aasta skraa põhjal. 1668. aasta skraas on nõue kolme riiviga luku valmistamiseks meistritööna. Sellise nõude täitmine kajastub ka tegelikus Tallinna lukumaterjalis: 17. sajandist on säilinud kaks kolme riiviga lukku. Prantsusmaal, [1] Saksamaal ja Rootsis leidub 17. ja 18. sajandi lukke, millel on 4 ja 5, vahel koguni 7 riivi. Tallinnas ei ole teada ukselukke, millel oleks rohkem kui 3 riivi. Ajaloomuuseumi lukukogus leidub kolme riiviga lahtise mehhanismiga lukk (pilt 68). Lukuplekk ulatub tagumises osas mehhanismist kaugele ja sellel eenduval osal on perforeeritud ornament peene lillmotiivilise graveeringuga. Luku iga riivi taga on õhukesest terasest spiraalvedru. Väljastpoolt on lukk avatav võtmega, kuna seespool on tal olnud keeratav käepide kolme riivi üheaegseks tagasikeeramiseks, mis praegu puudub. Luku võib dateerida 17. sajandi esimesse poolde. Silmatorkav on selle suurus — pikkus 62 cm. See on tüüpiline 17. sajandi lukk nii oma konstruktsioonilt, dekoorilt kui ka mõõtmetelt. 17. sajandi lukke iseloomustab üldiselt nende määratu suurus ja raskus. Suured ja rasked on 17. sajandi lukud Prantsusmaal, sama paistab silma ka Saksamaal ja Rootsis, samuti Tallinnas. Massiivseid ja suuri ukselukke kohtame 17. sajandi lukumaterjalis ka Novgorodis.

16. sajandil esinesid põhiliselt lahtised lukud, see tähendab, nad asetsesid täiesti ukse peal, lukuplekiga uksele kinnitatuna, ja mehhanism oli nähtaval. Juba 16. sajandi teisel poolel valmistati aga Saksamaal osaliselt või täiesti kaetud mehhanismiga nii poomkui ka põrklukke. Kuna Lüübekist ja teistest Saksamaa linnadest sageli lukke sisse toodi, siis hakati sealsete lukkude eeskujul valmistama kaetud lukke ka Tallinnas.

Osaliselt kaetud lukke hakati Tallinnas valmistama paralleelselt lahtiste lukkudega vähemalt 17. sajandi algul ja neid on sepistatud arvatavasti kogu sajandi jooksul. Neid säilib raekojas, Toomkirikus ja mujal. Toomkiriku kooripoolse käärkambri väikese seinakapi lukk pärineb arvatavasti ajast enne suurt tulekahju. Mehhanismi katval plaadil on puntsiga löödud ornament paari harva kohriskupukesega (pilt 72).

Kaks täiesti ühesugust barokse kohrutusdekooriga põrklukku (pilt 73) leiduvad ka seinakappidel raekoja saalis ja need võiksid pärineda saali viimaste suuremate sisekujundustööde ajast 1690-ndate aastate lõpul. Samuti säilitatakse osaliselt kaetud lukke Tallinna Linnamuuseumi kogudes ja linna vanemate hoonete siseustel.

---

[1] E. Frank, 1950, lk. 72.

Täiesti kaetud lukud hakkasid Tallinnas kodunema põhiliselt 17. sajandi teisel poolel. 1688. aastal on märgitud Toompea lossi arvetesse «uus kaetud lukk». [1] Nähtavasti olid kaetud lukud siis veel küllalt tähelepandavaks vormiks, et neid arvetes eraldi mainiti.

Nii põrk- kui poomlukke valmistati Tallinnas kogu 17. sajandi jooksul enam-vähem muutmatul kujul ja nad säilitasid üldjoontes ka oma endised väliskontuurid. Kaetud põrklukkude õitseaeg Tallinnas oli 17. sajandi teine pool ja osalt 18. sajand. Üleni kaetud põrklukk 17. sajandist asub Toomkiriku käärkambri uksel (pilt 74). See on tüüpiline pikliku kujuga lukk, põhiliselt renessanss-lukuplekiga, mis domineeris Tallinnas kogu 17. sajandi. Lukupleki eenduvad küljed ja tagumine osa on korrapärase perforeeritud dekooriga. Lukul on mõlemal pool ust 17. sajandile iseloomulikud käepidemed, mis vajutamisel avavad keskmise riivi. Kaks äärmist riivi avatakse kiriku poolt küljest tulles võtme abil ja ruumis sees on selleks lukul olnud eraldi riivideavaja, mis praegu on kadunud.

Niisugused vajutatava käepidemega ja põrkriiviga varustatud lukud muutusid Tallinnas populaarseks nähtavasti 17. sajandil ja neid mainitakse sageli ka arvetes. Näiteks 31. augustil 1687 on tehtud Toompea lossi saali uksele uus lukk vajutuslingiga — mit drücker. [2]

Põrkluku konstruktsiooniga on valmistatud 16. ja 17. sajandil veel nn. välisriiviga lukke, s. t. üks riiv asub lukukoja pealküljel (pilt 79). Kramp, mis sulgub põrkriivi taha lukukojas, kinnitub tegelikult välisriivi külge, mis liigub tugevate obaduste vahel. Neil lukkudel on ühest plaadist taondatud lukukoda, millele kinnitub lukumehhanism ja mille servad on tavaliselt profileeritud. See lõuna-euroopa päritoluga lukutüüp on arenenud kirstulukust ja oli keskajast alates ohtralt levinud Prantsusmaal. Tallinnas on nähtavasti olnud kasutusel esmajoones õueväravatel, kus veel tänapäeval on igapäevases kasutamises kaks selletaolist eksemplari Pikk tänav 68.

Seejärel, kui lukku hakati täiesti katma, kerkis esile lukutüüp, kus ka riiviotsad olid kaetud lukukoja poolt (pilt 77, 81). Elamute välisustel olid seda laadi kastlukud järgnevatel sajanditel peaaegu ainupruugitavateks lukkudeks.

Seesuguste Tallinnas säilinud lukkude hulgas on ebatavaliseks vormiks ukselukk, millel on eriline riivisulgur, kuigi neid lukke kindlasti on valmistatud ja kasutatud hoopis rohkem. See ühe riivi ja lingiga lukk töötab põhiliselt nagu põrklukk ning päri-

[1] TLA; F 230 — 1 — BO 13 — 1, l. 48.
[2] TLA; F 230 — 1 — BO 13/1, l. 21.

neb umbes 1700. aasta piirilt, arvestades lukupleki akantusdekoori [1] ja konstruktiivseid elemente. Lukk on hiljem ümber tehtud nii, et võtit võib asetada võtmekupasse mõlemalt poolt, nii ruumi seest- kui ka väljastpoolt. Võtmel on massiivne vars. Lukul on seadeldis, millega riivi võib panna taandseisu. Siis on võimalik ust avada ja sulgeda nii seest- kui väljastpoolt ainult lingile vajutades. Seadeldis kujutab lihtsat kandilist varba, mis ulatub alla riivi vastavasse kandilisse õnarusse ja mille väike käepide on näha ülal lukukastil lingi käepidemest vasakul (pilt 77). See on väga praktiline seadeldis, mis puudub kõigil 16. sajandi lukkudel, esineb aga 17. sajandil. [2] Luku välimisele käepidemele on taotud omapärane loomapea kujutus (pilt 78), mis meenutab vastavaid motiive 16. sajandi ja isegi varasematelt lukkudelt. Lukuplekil käändub eesmine äär üle ukse serva nagu gooti lukkudel. Tahapoole väljaulatuval lukuplekil on rikkalik perforeeritud akantusornament. Lukukasti pealmisel küljel on kohrutatud barokne plaat jätkatud ja ilmselt hilisem lisand. Konstruktiivsed elemendid näitavad luku varajast päritolu ja tema hilisemat ümbertegemist. Riiv põrkvedrudega taga ja vajutatav link olid väga levinud ka 18. sajandi lukkudel.

Ühenduses sellega, et põrklukud, samuti nagu poomlukud, valmistati kinnised, kaetuna lukukasti ehk lukukojaga, said nad ikka rohkem koondatud vormi, ilma et nende põhikonstruktsioonis enam midagi erilist oleks muutunud. See suund kontsentratsioonile hakkas ilmnema juba 17. sajandi lõpul ja viis välja lukkude neljakandilisele kujule. Neljakandiline lukk sai valitsevaks vormiks Tallinnas 18. sajandi keskel. Rõhuvas enamuses olid neljakandilised lukud kasutusel toauste lukkudena.

Neljakandilistest lukkudest on Tallinnas harva esinevaks toredusnäiteks lukk (pilt 80) kapil aastast 1756 Linnamuuseumis. See on põrklukk kahe riiviga. Lukukastil on kohrutatud põimornament, kolmest küljest väljaulatuval lukuplekil aga perforeeritud akantusdekoor. Viimasele on ilustuseks alla pandud punane kalev. Sääraseid dekoratiivseid lukke võis sel ajal leiduda jõukamate kodanike-kaupmeeste vestibüülikappidel. Kaunistusvõtet, kus punane kalev asetati perforeeritud ornamendiga sepiste alla, on kasutatud sageli vene sepistööde juures. [3] Sepiste dekoratiivsuse rõhutamisel ilmneb siin seega ühiseid jooni.

18. sajandil lisandusid lukkude kasutamisviisile mõned täiendused. 16. ja 17. sajandi lukud olid tavaliselt võtmega keeratavad ainult ühelt poolt, kuid 18. sajandil tulid kasutusele lukud kahe-

[1] Vt. S. Karling, 1943, lk. 339 jj. Tahv. XXVIII.
[2] B. Hellner, 1948, lk. 164.
[3] Н. Левинсон, 1961, lk. 18.

poolse võtmeauguga, s. t. lukud, mis on võtmega avatavad ja suletavad ka ruumist seest. Need lukud olid nii valmistatud, et võtit võis asetada lukukotta mõlemalt poolt ja massiivse varrega võtit sai keerata ringi. Võtit kasutati nii riivi kinni- kui ka lahtikeeramisel. Sirget riivi lükati võtme pööramisega üks või sageli kaks ringi. Lukkudel oli ka pikk, lukuplekile needitud putk võtme jaoks, mis kulges läbi ukse, et võtit väljastpoolt ust juhtida. Üsna sageli oli neil lisaks ka sala- ehk ööriiv, nimelt elamute välisuste lukkudel. 18. sajandi keskelt alates olid ukselukkudel sirged, niiöelda «surnud riivid», mida ainult võti nihutas edasi-tagasi. Elamute välisuste lukkudel ulatub lukukast üle riivi ja lingi otsa ning muudab lukud vormilt piklikuks. Luku piklik kuju säilis seetõttu osalt ka veel 18. sajandil. Enamasti olid need lukud ilma erilise kunstilise kujunduseta, lukukast tavaliselt dekoorita. Ainult välimisele, elamu eesuksel asuva luku tänavapoolsele lingile oli mõnikord rohkem tähelepanu pööratud. Kinga tänava majalt pärineval lukul (pilt 81) on lingikaunistuseks iseloomulik akantuseleht ja tähelepandav on ka sisselöödud ümaraleheline lill, mis meenutab eesti rahvusornamendi tikandi õit ja on tuttav ka eesti hõbesõlgedelt. Lukk pärineb arvatavasti 18. sajandi teisest poolest ja on maja ümberehitamisel 1936. aastal Eestimaa Kirjandusliku Ühingu muuseumi toodud. Sageli jääbki ainsaks kaunistuseks vajutuslingiga lukkudel 18. sajandil allapidi ulatuv akantuseleht välimisel lingil. 18. sajandi teisel poolel ilmuvad uste lukkudele klassitsistlikus stiilis võtmekilbid, mis ulatuvad ka käepideme ümber.

Lukkude mitmesuguste kaunistusviiside, nagu graveerimise, kohrutamise, perforeeritud ja puntsitud ornamendi kõrval kasutati ka lukkude tinaga katmist (pilt 94, 96). Seda kaunistusviisi on kasutatud uuritaval ajajärgul lukkude juures õige sageli.

Lukkude kinnitamiseks kasutati tinutatud naelu. Neid valmistasid lukussepad ise ja neid kutsuti lukunaelteks. Suurel hulgal on lukunaelu 18. sajandil ka sisse veetud.

Mõlemalt poolt võtmega keeratavad, s. t. kahepoolse võtmeauguga ukselukud olid 1770-ndail aastail Tallinnas ikka veel uudisnähtuseks, sest neid mainitakse mitmel pool lukusseppade arvetes. Nii tuleb küll arvata, et kahelt poolt keeratavad lukud, nn. prantsuse lukud kodunesid siin 1760-ndail ja 1770-ndail aastail. Silmatorkav on asjaolu, et nende kaunistamisele osutati järjest vähem tähelepanu, tinaga katmine oli juba täiesti kõrvale jäetud.

Peale selle tulevad 1770—1780-ndail aastail tarvitusele ka ukse raami tapitud lukud — instick, einsteck Schlösser. [1] Neid kasutati eriti kahehõlmalistel ustel ja tavalistel ruumide vaheustel. Tao-

[1] TAAM; F 127 — 2 — 690, l. 198.

liste lukkudega koos levisid messingist käepidemed, võtmekilbid ja uksehinged elamute siseustel ja mööblil. 18. sajandi teisel poolel linnakodanluse ja mõisnike jõukuse kasvades ning luksuslikumate eluviiside levides muutus populaarseks pähkli- ja mahagonipuust mööbel. Sellele mööblile ja ka poleeritud uksepindadele olid kohasemad väikesed, säravad messingist pealistised. Lukussepad hakkasid seega oma töödes 18. sajandi teisel poolel kasutama materjalina ka messingit. Raudpealistisi tehti ikka vähemal määral ja rauasepise osatähtsus hakkas pealististe ja lukkude alal mõnevõrra taanduma.

Ripplukud

Ka ripplukk ehk tabalukk oli Tallinnas 16.—18. sajandil populaarne. Suurtel raudlaegastel sellest ajajärgust on peale tugevate seespoolsete lukkude sageli ka kinnitusvahendid ripplukkude jaoks (pilt 129). Tehnilise teostuse järgi võib ripplukke jagada alaliikidesse. Väga vana ja peaaegu kogu Euroopas ja Aasias levinud rippluku liik on poltlukk (pilt 82). Poltlukk oli kasutusel juba roomlastel. Arvukalt on täiesti ühesuguseid vanemat tüüpi poltlukke leitud Kiievi ümbrusest.[1] Oletatavasti on selle lukutüübi üks arenenum standardvorm kujunenud Kiievi alal 11.—12. sajandil.[2] Ka Eestisse tuli see ilmselt idanaabritelt, venelastelt. Samuti on poltlukk Vene aladelt levinud ka Skandinaaviasse, kus ta üldiselt on kodunenud. Eriti ohtrasti on neid leitud Rootsis Lundist kanalisatsiooni kaevamisel juba möödunud sajandi lõpul. Novgorodis on just viimaste aastate arheoloogilistel kaevamistel päevavalgele tulnud hulgaliselt vanemat tüüpi poltlukke, mis pärinevad 10.—16. sajandist.[3] Tallinna muuseumidesse on talletatud poltlukke vaid üksikuid. Pildil 82 esitatud poltluku võib dateerida 16.—17. sajandisse. Keskajal oli poltlukk väga levinud lukutüüp ja veel 18. ja 19. sajandil on ta olnud mitmel pool Eesti alal kasutusel. Ebaoluliste erinevustega on ta harvadel juhtudel leidnud kasutamist kuni käesoleva sajandi alguseni.

Poltlukk — Splintschloss — koosneb kahest peamisest osast: sangaga lukukojast ja selle sisse käivast poldist, mis luku avamisel teineteisest täiesti eralduvad. Harilikel poltlukkudel on silindrikujuline lukukoda ja suruvõti, mis pistetakse sisse lukukoja ühest otsast. Võtme vars liigub paralleelselt poldiga. Polt koosneb plaadikesele kinnituvast vardast, mille külge on joodetud kaks või

[1] Б. Рыбаков, 1948, lk. 218 jj. Joonis 42.
[2] Sealsamas, lk. 222.
[3] Б. Колчин, 1959, lk. 78, 86 jj.

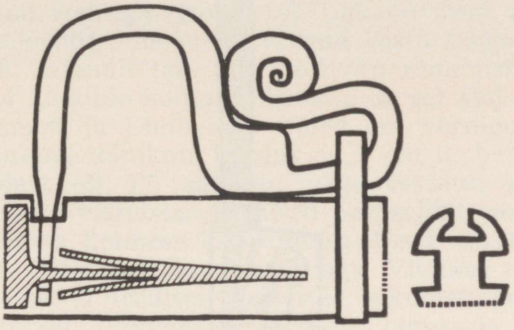

Joon. 9. Poltlukk: ////-polt vedruga.

mitu vedru (joonis 9). Sellise lahtise, vedrudega poldi abil toimubki lukustamine. Lameda varrega võtme ülesandeks on pigistada vedrud vastu varrast nii, et sulgurseadeldis võib libiseda välja. Seega on lukk avatud ja mõlemad peaosad võib teineteisest eraldada.

Kui vanematel poltlukkudel on lukusang otseselt liidetud poldiga, siis hilisematel on lukusang kinnitatud lukukoja ühele otsale. Sellise liigendsanga lahtine ots on õhukeseks taotud ja tal on augud vastavalt poldi vardale ja vedrudele, mis sulevad sanga otsa lukukojas. Üldiselt on poltlukutüübil palju erinevaid variante, niihästi välimuselt kui tehniliselt teostuselt. Tavaliselt on õhukesest raudplekist valmistatud silindrikujulisele lukukojale luku tugevdamiseks ja ka kaunistamiseks peale joodetud veidi paksemad raudribid. Poltlukul pildil 82 on õhukesele silindrikujulisele lukukojale võrdlemisi laiad ribid vasega peale joodetud, kusjuures vask on levinud jootmisel üle raua, kattes lukukoda. Võimalik on ka, et lukukoda oli kaunistamise eesmärgil vasetatud. Lukukoja kahel laiemal ribil on kaunistuseks löödud puntsiga pikipidi kaks täkkerida. Selle poltluku mehhanismis on poldiplaadile kinnitatud kaks varrast, millel kummalgi on kaks vedru, mis sanga otsas olevate vastavate aukude läbistamisel lukustavad luku.

Tavalisemate poltlukkude võtmetel on võtmekeel täisnurga all varre suhtes, kuid esineb ka poltlukke, mille võtmetel keel on nagu labidal varrega liidetud. [1] Sel juhul on lukukojal vastav lõhe võtme edasilükkamiseks. Üks niisugune võti leiti Tallinnas Dominiiklaste kloostri arheoloogilistel kaevamistel 1954. aastal.

---

[1] Б. Колчин, 1959, lk. 80.

Joon. 10. Tabalukk sissepistetava sangaga.

Poltlukke nimetatakse mitmel pool 17. sajandi arvetes ja 18. sajandil loetletakse neid mõnikord inventaariumides. Kuid kahtlemata on nad Tallinnas olnud kasutamisel 16. sajandil ja varemgi.

1672. aastal tasuti Pühavaimu kiriku rahapaku uue poltluku eest [1] ja samuti aastail 1694—1699 nimetati sama kiriku arvetes poltlukke. [2] Aastal 1679 mainiti Niguliste kiriku arvetes nelja väikest poltlukku. [3] 1687. aastal oli Suurgildi majja omandatud 2 poltlukku. [4] Nii tõendavad kirjalikud arved ja märkmed, et poltlukud on Tallinnas kasutusel üsna üldiselt veel 17.—18. sajandil. Lihtsaid poltlukke liigendsangaga on valmistatud maaseppade poolt veel suhteliselt hilja, 19. sajandilgi.

Poltlukkude liigist on eriliseks saavutuseks kruvilukud, millele on iseloomulik, et võti on õieti kruvi, mis spiraalvedrud kokku surub. Selliseid kruvivõtmeid leidub Ajaloomuuseumi kogudes 5 tükki ning nad pärinevad kõik 17. sajandist. Kruvivedruga lukke 16.—18. sajandist ei ole Tallinnas säilinud.

Poltlukkude tüüpi kuuluvad veel ripplukud, millel on võtmeauk lukukoja ühel küljel (pilt 85). Sellisel lukul on sanga mõlemad

---

[1] TLA; F 230 — 1 — Bl 20, l. 84.
[2] TLA; F 230 — 1 — Bl 29, l. 275—298.
[3] TLA; F 31 — 1 — 5, l. 124.
[4] TLA; F 191 — 1 —166, l. 3.

otsad varustatud vedruga (joonis 10). Lükandvõtme asemel kasutatakse keeramisvõtit, mis surub vedrud vastu sanga otsi, avades seega luku. 18. sajandil tarvitati poltluku nimetust arvatavasti just seda tüüpi lukkude kohta. Poltlukke on sel ajal ka sisse toodud Amsterdamist ja Lüübekist. Need on võrdlemisi väikesemõõtmelised lukud, lukukoja kõrgus on 6 cm ümber.

Ripplukkudest oli 17. sajandil väga levinud nn. tasklukk (pilt 86—89). Selle valmistamist nõuti peensepalt isegi meistritöö sooritamisel ühena kolmest lukutüübist. Need on sissepistetava sangaga lukud, neljakandilise lukukojaga. Viimane on taondatud ühest raudplaadist ja needitud alumisele, lukumehhanismi katvale plaadile, kusjuures liitekoht ümbritseb lukukoda laia lameda randina. Sellele randile antakse iseloomulik profileering või on needid seal kujundatud dekoratiivseteks nuppudeks (pilt 86). Varasematel lukkudel on lukukojal mõnikord veel gooti lukku meenutav nõgusaservaline kontuur. Vanemaks lukuseadeldiseks peetakse seda tüüpi, kus sanga üks haru, alati parempoolne, pistetakse sisse lukukoja ülaküljelt.[1] Teine sanga haru on taotud allosas laiaks ja varustatud aasa ehk krambiga. Kramp ulatub lukukoja esiküljel oleva augu kaudu lukukotta. Võtme abil lükatakse riiv läbi krambi ja seega lukustatakse lukk. Selline keeratava sangaga tasklukk leidub Niguliste kiriku 16. sajandist pärineval kirstul (pilt 123) Linnamuuseumis, ka piltidel 87, 89 esitatud lukud on sama tüüpi. Vanema konstruktsiooniga tasklukke on valmistatud veel aastal 1700, milline dateering on keeratava sangaga lukul (pilt 88) Tallinna kindlustuste kasemattide ukselt. Lukul on kaks luipu otsaga riivi ja ta sulgub põrkluku põhimõttel, kuna terasest spiraalvedrud asuvad riivide taga. Võti on vajalik ainult luku avamiseks. Võtmeauk on ühepoolse laiendiga allosas. Selline võtmeaugu kuju hakkab nähtavasti esinema 1700. aasta paiku ja jääb lukkude eritunnuseks järgnevail aastakümneil, isegi kogu 18. sajandi jooksul. Lukusanga vasakpoolsel dekoratiivsel harul on äärel kerge sälkornament. Parempoolne dekoratiivne haru lukukojal puudub, mida tõendab kaks neediauku. Teine keeratava sangaga tasklukk (pilt 89) dateeringuga 1700 on rikkaliku dekooriga. Ümber võtmeaugu on dekoratiivne plaat perforeeritud ja puntsiga taotud barokse ornamendiga. Samuti katab barokne väänis mõlemat vertikaalset dekoratiivharu lukukojal.

Tavalisemaks ja levinumaks taskluku tüübiks on aga lukud, millel sanga mõlemad otsad ulatuvad lukukotta, sisenedes ülalt (pilt 86). Lukustamine toimub võtmega, mis juhib riivi läbi sanga ühes otsas oleva augu. See auk asub tavaliselt sanga vasakus otsas. Mõnikord on sangal ka kaks ava, vastavalt kahele riivile. Nendel

[1] B. Hellner, 1948, lk. 183.

lukkudel esineb sageli võtmeauku kattev ja peitev luuk, mis sulgub lihtsa vedruga (pilt 86). Luku sanga ühele või ka mõlemale otsale on mõnikord sepistatud dekoratiivne haru, mis ulatub üle lukukoja esikülje (pilt 86, 89). Kui dekoratiivne haru on ainult sanga ühel otsal, siis on sümmeetria saavutamiseks sageli kinnitatud teine riba sanga teise otsa kohale kas neetimise või jootmise teel lukukoja äärele. Mõnikord on nad ilusa korrapärase täkkemustriga, nagu näiteks Toomkiriku Roosikrantsi kabelis asuva rahalaeka ripplukul. Mõningatel juhtudel on kaunistamiseks kasutatud ka graveeritud dekoori. Lukul pildil 86 ulatub sissepistetava sanga mõlema haru küljest dekoratiivne riba üle lukukoja ja on graveeritud väänelornamendiga, millesse põimub pikanokaline linnupea. Mainitud tasklukk pärineb ilmselt 17. sajandi esimesest poolest. See taskluku hilisem arenguvorm, millel mõlemad lukusanga otsad pistetakse lukukotta, ei toonud luku välimusse erilist muutust. Lukukoda muutus vaid sügavamaks, lukk üldiselt paksemaks (pilt 89). Kui varasematel tasklukkudel lukukoda taoti välja ühest plaadist, siis hilisematel lukkudel on see kokku joodetud üksikutest suhteliselt paksudest plaatidest. Lukukoja rant säilib, kuid on muutunud sageli hilisematel lukkudel võrdlemisi kitsaks. Vertikaalsetel dekoratiivsetel harudel oli lihtsalt kaunistav eesmärk. Vasakpoolne dekoratiivne haru kinnitub tavaliselt sangale, parempoolne lukukojale. Kaitseluuk võtmeaugu kohal suurendas luku tugevust, kindlustades seda lahtimuukimise vastu.

Kirjalikes allikais esineb taskluku nimetus Tallinnas üsna 17. sajandi algul, seda Tonnis Bussovi inventaariumis aastal 1604. [1] Sajandi teisel poolel on tasklukk samuti üsna tavaline. Suurt tasklukku mainitakse Heinrich Bröckersi inventaariumis 1668. aastal. [2] Suurele kirstule Pühavaimu kirikus on teinud 1672. aastal ühe suure taskluku meister Andreas Pluskus. [3] 1696. aastal ostetakse Pühavaimu kiriku arvete järgi Berent Kinemannilt üks suur tasklukk ja teine samal aastal peensepp Friedrich Bartelilt. [4] Aastal 1694 oli valmistatud tasklukk kapile, kus hoiti kiriku hõbedat. Aastal 1699 on makstud kahe taskluku eest ja 1700. aastal on sisse kantud «üks ilus tasklukk kiriku uksele», mille eest maksti 1 riigitaaler 44 rundstükki, ja teine rahapakule — 1 riigitaaler $33^1/_3$ rundstükki. [5]

Tasklukkude suurest populaarsusest Tallinnas kõneleb ka asjaolu, et neid on siin säilinud suhteliselt palju rohkem kui teisi ripplukke. Inventaariumides mainitakse ka 18. sajandil mõnikord

[1] TLA; F 230 — 1 — Bt 7, l. 114.
[2] TLA; F 230 — 1 — Bt 12, l. 63.
[3] TLA; F 230 — 1 — Bl 20, l. 84.
[4] TLA; F 230 — 1 — Bl 29, l. 288.
[5] TLA; F 230 — 1 — Bl 29, l. 275—300.

tasklukke. Näiteks loetletakse 1732. aastal Gronou inventaariumis «1 suur tasklukk». Skraa lisa aastast 1754 näitab, et tasklukke valmistati endiselt meistritööks, ja nii võib arvata, et tasklukud veel kogu 18. sajandi olid üldiselt tarvitusel. Kõik tasklukud on tehtud 16.—18. sajandil mustsepises ja nad paistavad silma kindla vormikujundusega. Kaunistus asetseb mõlemal sanga dekoratiivsel harul ja võtmeaugu luugil, mõnikord võtmeauku ümbritseval plaadil. Tasklukkudest on osa selliseid, millel sanga parem haru läbib lukukoja ja ilmub nähtavale ka allääres (pilt 88). Harilikult esineb see keeratava sangaga lukkudel, harva ka sissepistetava sangaga lukkudel. Enamikul hilisematel tasklukkudel on sang väga jäme ja tugev. Lukukoda on enamasti tehtud ühest plaadist — nii keeratava kui ka sissepistetava sangaga varasematel tasklukkudel.

Tasklukud on ilmselt olnud tugevad tarbeesemed, mis suutsid vastu panna lahtimurdmisele. Reeglipäraselt on nad mõõtmetelt õige suured, kõrgus koos sangaga kõigub 20—30 cm vahel, harva koguni 40 cm ümber. Üksikuid leidub ka alla 20 cm. Tasklukkude hulgas säilivad meie lukumaterjalis ka ainsad dateeringuga lukud.

Omapärane sissepistetava sanga põhimõttel konstrueeritud ripplukk on esitatud pildil 90, ta on avatav kahe võtmega ja pärineb arvatavasti 18. sajandi algupoolelt. Kõnealune lukk on kaunistatud peene töötlusega baroksete medaljonidega kummaski otsas. Luku massiivne vorm ja suurus lubavad oletada, et seda on kasutatud varakambri lukuna. Ta on Eestimaa Kirjandusliku Ühingu Muuseumi laekunud 1919. aastal. [1]

Tänapäevase rippluku eelkäija ja umbes samaaegne tasklukuga on liigendsangaga lukk. Liigendsangaga lukul on sang kinnitatud lukukoja külge ja lukustamine toimub samuti riiviga. Vanemaid selliseid lukutüüpe on kuullukk. Pildil 83 esitatud Ajaloomuuseumi lukukogus olev kuullukk võiks pärineda 16. sajandist. Kõnealune kuullukk on valmistatud kahest poolkerast, mis on joodetud vasega kitsale silindrikujulisele ribale. Selle keskriba külge kinnitub lukumehhanism. Riiv lükatakse võtmega lukustamisel sanga avasse või sälku. Võtme õõnsa varre jaoks kinnitub raag tagumise poolkera põhja, mille jaoks on lukukojal väljaspool tugevdus nupu näol. Ka 17. sajandil on kuullukud valmistatud samal viisil. Kuullukke mainitakse Andres Kenckringki inventaariumis 1602. aastal [2] 7 tükki, Tonnis Bussovi inventaariumis 1604. aastal ning ka Wolmer Mulleri poes aastal 1616. [3] Neid kasutatakse kogu 17. sajandi jooksul ja veetakse Tallinna sisse ka 18. sajandil.

---

[1] TAAM; F 135 — 11 — 134, l. 77.
[2] TLA; F 230 — 1 — Bt 7.
[3] Sealsamas.

Konstruktsiooni poolest sarnaneb kuullukuga kolmnurkne ripplukk. Liigendsangaga kolmnurksel lukul on tavaliselt võrdkülgse kolmnurga kuju. Lukukoda on suhteliselt paks. 17. sajandi algul esineb sageli inventaariumides nimetus südalukk, mille all tõenäoliselt tuleb mõista kolmnurkset ripplukku. Ka see on kolmnurkne ripplukk, mis esindab lukumeistreid peenseppade pitsatil aastast 1644.

Tallinna lukumaterjalis ainsana säilinud liigendsangaga kolmnurkne lukk (pilt 84) pärineb 17. sajandi lõpust ja on ilmselt kuulunud mõnele linna hoonele, kuna sangale on löödud ritta neli linna väikevapi kujutist. Mainitud kolmnurkset lukku on tugevdatud vertikaalse raudplaadiga esikülje keskel, tagaküljel on vastav tugevdusplaat võtmeraa kinnitamiseks. Ka mõlemale küljele on keskele samasugune raudriba joodetud. Kaunistuseks on kõigil mõned paarisjooned. Lukul on neljakandilise ristlõikega õige tugev sang, mis on sellelaadsete lukkude vanemaid tunnuseid. Kirjeldatud kolmnurkne lukk on tüüpiline valmistusviisilt ja on sellisena tuntud juba 16. sajandil. Tallinnas näivad nad eriti levinud olevat 17. sajandil, mil kirjalikud allikad neid arvukalt mainivad. Kolmnurksed lukud esinesid ka maal. Teada on neid näiteks Ruhnust. Üldiselt on kolmnurkset lukutüüpi tarvitatud väiksemate muutustega ka järgnevail sajandeil.

Tähelepandav on, et ripplukkudele ei ole siiski osutatud sellist lugupidamist nagu ukselukkudele. Harilikult polnud ripplukkudel üldse ornamenti.

Kirstulukud

Oma arengult ja kujunduselt on ukselukule väga lähedane ka kirstulukk. Keskaegsetel kirstudel on lukud tavaliselt asetatud eesseina välisküljele vastavasse süvendisse. Väljastpoolt võis näha ainult raudplaati, s. o. lukuplekki, mille külge oli kinnitatud lukumehhanism. Kaane külge kinnitusid krambid (pilt 102), mille taha ulatusid luku sulgemisel riivid. Sellised lukud esinevad 16. sajandist pärinevatel kirstudel Tallinna Linnamuuseumis ja näitavad gootivormiliste kirstulukkude esinemist ja püsimist Tallinna lukukultuuris ka 16. sajandil. Need kirstulukud on väga lihtsa vormiga ja ilmselt pole ka nende konstruktsioonile osutatud suuremat huvi. Hilisem kirstuluku konstruktsioon on selline, kus lukumehhanismis on üks või mitu haaki, mis liiguvad edasi-tagasi ja haakuvad kaane küljest allaulatuva haagi taha või lõugadetaoliselt haagi ümber.

Lõugadekujulise sulgurseadeldisega lukke (joonis 11) nimetatakse siin edaspidi lõuglukkudeks. Need lõuglukud paigutatakse

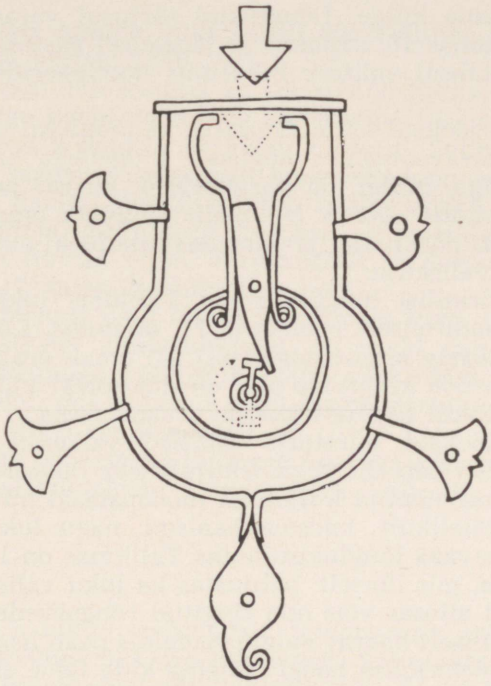

Joon. 11. Lõuglukk.

tavaliselt kirstu siseküljele ja väljastpoolt pole peale võtmeaugu midagi näha. Võtmeauku ümbritseb enam või vähem kaunistatud võtmekilp. Seespool on mehhanism vastu kirstu seina ja lukuplekk on taondatud lukukojaks ning katab mehhanismi. Lukukojal on mõnikord väljaulatuvad lehekujulised nurgad (pilt 92) või on külgmistele lukukoja servadele antud sakiline kontuur. Selliseid kaetud mehhanismiga gootivormilisi kirstulukke 16. sajandist säilib Tallinna Linnamuuseumis. Peale selle on neid ka veel muuseumi kogudes olevatel laegastel, mis kuuluvad 16. sajandisse. Nii on ilmne, et selletaolisi lukke valmistati Tallinnas üsna pikka aega ja gootika stiilitunnetus püsis lukkude osas Tallinnas õige mitmesugustes variantides.

Lõuglukk on lukutüüp, mis on levinud üle kogu Euroopa ja on omandanud üsna suure populaarsuse. Lõugluku eeliseks võrreldes varasema kirstulukuga on see, et luku võis nüüd asetada kirstu siseküljele, kus tal oli kaitstud asend. Lukk paigutati kas esikülje-

laua või ka kaane külge. Lõuglukud tõrjusid varasema kirstuluku välja Tallinnas 16. sajandil ja järgmisel aastasajal oli lõuglukk siin juba täiesti valitsev lukutüüp, domineerides ka 18. sajandil.

16. aastasaja jooksul toimus muutus ka lõugluku vormis. Nüüd asendati gooti teravaotsaline, nõgusate külgedega lukuplekk uut vormi lukuplekiga, millel on paralleelsed küljed ja iseloomulik ümmargune laiendus allosas. Nii jälgis lõuglukk oma vormiarengus väga lähedalt põrklukku ja omandas lukupleki osas 16. sajandi renessanssluku väliskuju.

Renessanssvormilisi lõuglukke on Tallinna lukkude hulgas säilinud 16. sajandi teisest poolest ja 17. sajandist. Lukk väljaulatuvate dekoratiivsete kinnitistega (pilt 93) omab eraldi sepistatud küljetüki, mis nende kinnitiste abil on lukupleki külge needitud. Mehhanism on lukul osaliselt kaetud plaadikesega.

17. sajandi jooksul muutusid endised väikesed katteplaadid mehhanismi täiesti katvaks ja samakujulisteks lukuplekiga. Katteplaat ja eraldi väljataotud küljetükk moodustasid nüüd lukukoja, mis ümbritses täielikult lukumehhanismi, nagu lukul pildil 94. Sagedamini esinevaks lõuglukutüübiks Tallinnas on lukud rõngakujulise vedruga, mis ilmselt põhjustas ka luku välisvormi, kuna lukupleki laiend allosas võis olla tingitud rõngasvedrust (pilt 93). Kui lõugadekujuliselt haarav sulgurseadeldis peab haakuma kaane küljes oleva noolekujulise haagi mõlema kida taha, siis ongi vedrul alati avatud ringi kuju. Need rõngakujulised vedrud on nii 16. ja 17. sajandi lõuglukkudel suhteliselt paksud, et saavutada suuremat vastupidavust. Kuid 17. sajandi lõuglukkudel on kasutatud ja kõikjal levinud ka terasest spiraalvedrud. Mõningal juhul, kui rõngasvedru seadeldist enam pole kasutatudki, on lõuglukk säilitanud oma populaarseks saanud renessanssvormilise kuju (pilt 94).

Kirstulukk on tavaliselt varjatud kõikide pilkude eest ja sellepärast on need lukud harilikult kujunduselt täiesti lihtsad, ilma kaunistusteta. Leidub siiski üksikuid lõuglukke, mille dekoratiivsele küljele on suuremat tähelepanu osutatud. Üheks levinumaks kaunistamisviisiks on sel juhul olnud tinaga katmine. Kui on teada, et Saksamaal ja Rootsis oli kirstulukke ka siniseks kuumutatud, siis Tallinnas pole olnud võimalik sellise kaunistusviisi jälgi kindlaks teha. Ka kirjalikes allikates puuduvad sellekohased märkmed.

Tinakattega kirstulukule pildil 94 on puntsiga löödud 17. sajandi esimesele poolele iseloomulik väänelornament. Samuti ka aastast 1717 pärineval Wrangelli perekonnale kuulunud nikerdatud vappidega kirstul Linnamuuseumis on lukuplekk ja osaliselt lukuküljed tinaga kaetud. Hõbedase läikega tinakate kaunistab

ka kaht täiesti kaetud lukku (pilt 95) Tallinna müürsepaellide tsunfti laekal aastast 1748.

Kuna kirstulukk kuulus ka meistritöö hulka, siis esineb neid mõnikord õige peene ja toreda töötlusega. Üks selline eksemplar on eelmainitud Wrangelli perekonna kirstul. Sellel lukul on täiesti ukselukuga sarnanev põrkluku konstruktsioon ja mehhanism on tal osaliselt kaetud plaadikestega, millel esineb etsingornament. Perforeeritud ja kohrutatud barokse ornamendiga lukuplekil on 17. sajandist tuntud vorm. Kujunduselt ja dekoorilt on see lukk veel täiesti 17. sajandile tüüpiline lukk.

Eriti kaunistati neid lukke, mis katsid kogu raudkirstu kaane sisekülje. Sellistel kirstulukkudel on riivid sageli luipu otstega, nii et nad töötavad põhiliselt nagu põrklukud. Nendel suurtel kirstulukkudel, mis katavad kogu kaane sisepinda 16.—18. sajandile iseloomulikel raudlaegastel, on riivid vähemalt kaane kolmel küljel. Võtme pööramisel töötavad korraga kõik riivid, sellepärast on kogu konstruktsiooni valmistamine küllaltki keeruline.

Võtmed

Võtmed ja lukud on tihedalt teineteisega seotud, praktiliselt on võtmed koguni üks osa lukkudest. Sõltumata sellest, kas nad kuulusid ukse-, kirstu- või ripplukku juurde, olid võtmed käsitletaval perioodil põhiliselt ühesugused. Nende arengut jälgides kohtame siiski üksikutele etappidele vastavat omapära.

Võtmed 16. sajandi lukkudel olid alati õõnsa varrega — putkega. Putk on sepistatud ümmarguse varda, nn. võtmevalli ümber, kusjuures liitekoht on alati messingi või vasega kokku joodetud. Keel oli enamasti valmistatud ühes tükis varrega, nimelt putke ühest laiemaks jäetud äärest välja taotud, nagu on näha suurtel võtmetel pildil 100 paremal. Mõnikord ulatuvad putke mõlemad pooled kokkujoodetult keele osas teineteise peale ja keel on siis kahekordsest raua paksusest välja löödud. Nii näiteks on töödeldud Kuradiema torni võtmed aastast 1532 (pilt 100). Esineb ka keele võtme varre külge jootmist nagu väikestel võtmetel samal pildil.

17. sajandi võtmetel on keel varre külge joodetud. Võti on endiselt putkelise varrega, kuigi on muutunud suhteliselt jämedamaks, valmistatud aga samal viisil nagu 16. sajandil. Seega on nii 16. kui 17. sajandi võtmetel alati piki putket jooteõmblus. 17. sajandi võtmetel, mõnikord ka 16. sajandi omadel, on keele alumine rant laiemaks ja tugevamaks taotud, mis on tingitud sellest, et võti pidi ületama õige tugeva vedrude vastupanu. Nõutav oli see eriti kirstulukkudel, kuid tähelepandav ka ukselukkudel. Võtmekeelel

on seetõttu alaspidi pööratud T-kujuline ristlõige. Rihvlid moodustavad risti kuju üht- või teistpidi, mistõttu mõnikord kirjalikes allikais esineb ristvõtme nimetus (pilt 100).

Võtmepära on 16. sajandil enamasti südamekujuline (pilt 100), 17. sajandi võtmetel ringi- või ovaalikujuline. 17. sajandi võtmed on hästi tuntavad võrust ehk pärjast, mis sidus ja tugevdas varre ja võtmepära liitekohta. Enamasti on see võru lihtsalt kujundatud, eriti vanematel võtmetel. Ta on välja taotud rauaribast ja siis peale joodetud. Võru on kas ümmargune või kaheksakandiliseks taotud. Võtmevars selle tugevdusvõru all on massiivne, harukorril ulatub putk võtmepärani välja. 17. sajandi lõpupoole ja eriti 18. sajandil on juba rikkaliku profileeringuga liitevõrusid. 18. sajandil jätkub mõnevõrra putkvartega võtmete valmistamine ja võtmevarre ning pära liitekoht kujundatakse nüüd sageli keraehk kuulikujulisena (pilt 101). Võtmekeel on enamasti külge joodetud ja omab mõnikord ristläbilõikes S-kuju. 18. sajandil hakatakse valmistama ka ühest tükist võtmeid, millel varreõõnsus on sisse puuritud. Selle näiteks on 18. sajandi teisest poolest pärinev võti, mille pära on huvitava rokokoo-ornamendiga (pilt 101). Võtmevarre õõnsus on sageli kolmnurkne, südame-, tähe- või ka ristikheinalehekujulise ristlõikega, nagu seda leidus Prantsusmaal juba renessansiajastul ja kordus 18. sajandi võtmetel. [1] Eriti peenelt on välja töötatud muidugi meistritööna valmistatud võtmed. Rippluku võtmetel pildil 90 on võtmepära Tallinna oludes ebatavaliselt rikkaliku kujundusega. Selle luku võtmetest on ühel putke läbilõige ristikulehe- ja teisel tähekujuline. Võtmeraag on seatud nii, et see pöördub ühes võtmega.

Seoses muudatustega lukutehnikas ja üleminekuga «seisva riiviga» ning kaks korda ringipööratava võtmega luku põhimõttele, tuli 18. sajandil kasutusele umbse varrega võti. See ovaalse päraga ühest rauatükist väljataotud umbne võti oli eeskujuks ja aluseks nii järgneval sajandil kui ka tänapäeval kasutatavatele uksevõtmetele.

Peale harilike uksevõtmete on Tallinnas säilinud mõned linnaväravate ja -tornide võtmed. Juba tavalistes rahuaja tingimustes oli vajadus linnaväravate sulgemiseks ööseks, rahututel aegadel oli aga eriti oluline, et väravate ja tornide võtmed oleksid linna valitsejate seisukohast usaldatavates kätes. Tallinna linna tornide ja väravate võtmed olid tavaliselt hoiul raehärrade käes ja neist on säilinud peale nn. Kampferbeckile kuulunud võtmekimbu [2] ka Kuradiema torni võtmed aastast 1532 ja Vene kiriku juures

---

[1] Nendel lukkudel on ka võtmeraag vastavakujuline ja konstrueeritud liikuvana, nagu lukul pildil 90.

[2] H. Peets, 1935, lk. 34.

asuva torni võtmed, millel võtmepulga pärgamentribal on aastaarvud 1600/1618. Linna väravate avamine öösel ilma bürgermeistri loata oli kõrge trahvi ähvardusel keelatud.

KIRSTUD

16.—18. sajandil mängis kirst tähtsat osa hoiupaigana ja mööblina. Kirstu kasutati riiete, majapidamistarvete ja väärtesemete hoidmiseks ning sellena oli tal tähtis koht ruumide sisustuses. Lameda kaanega kirstu on kasutatud ka istmena. Eri tüüpi kirstu kasutati reisidel vara kaasavõtmiseks. Sellistel reisikohvritel oli kumer kaas ja küljed allapoole libamisi (pilt 124), et vältida liigset niiskumist sademete puhul. Puust kirstu tugevdamiseks kasutati raudpealistisi. Sepistatud pealististega ja hülgenahaga kaetud olid tavaliselt reisikohvrid. Veel 17. sajandil oli igas kodus nii linnas kui maal mitmesuguseid kirste. Tallinna kodanike inventaariumides 17. ja 18. sajandist leidub igaühes kirst, mõnikord koguni kolm-neli tükki. Väga sageli nimetatakse nendes inventaariumides ka talukirstu — Baur Kisten, mõnikord ühes peres isegi mitut, 17. sajandil sagedamini, 18. sajandil harvem, kuna siis hakkasid ilmselt kapid neid välja tõrjuma. Talukirstude sagedane loetlemine inventaariumides näitab nende üsna laialdast kasutamist ja levikut Tallinna kodanike perekondades. Talukirstu kasutati esmajoones riiete hoiupaigaks, aga ka muul otstarbel. Raudpealististega kirstude kõrval on Tallinnas säilinud ka üleni rauast hoiu- ja kassakirste, mida nimetatakse ka raudlaegasteks.

Puukirstud

Kumerakaanelised, lihtsate raudpealististega puukirstud on ilmselt kohalik töö. Mitmeid neist säilitatakse Tallinna Linnamuuseumis ning nad pärinevad 15. ja 16. sajandist. Seda tüüpi kirstud ja kohvrid on sageli nii tihedasti raudvitstega kaetud, et nende põhimaterjali — tammepuud — on võrdlemisi vähe näha. Peale neljakandilise gootivormilise luku on neil kirstudel ka mitu krampi-obadust ripplukkude jaoks (pilt 123). Selline kirstude kindlustamise komme rohkete lukkudega oli neil aegadel mujalgi levinud. [1]

Väikesemõõtmelisi puust kirste on säilinud eriti käsitööametite ja gildide laegastena. Sageli on neil sepistatud raudvitsad, nurgad, hinged, käepidemed ja võtmekilbid. Sepistatud detailid koos luk-

[1] I. Gardner, 1922, lk. 16.

kudega annavad pidepunkte laegaste dateerimiseks. Nii kuulub luku ja vitste dekoori [1] põhjal 15. sajandi lõppu laegas pildil 102 Linnamuuseumis.

Vanimad dateeringuga laekad Tallinnas säilivad 17. sajandist. Nii on Linnamuuseumis 1640. aastast pärinev puunikerdajate laegas (pilt 113) ja 1643. aastast korduaanimeistrite laegas. Ka järgnevaist aastakümneist leidub käsitööametite dateeritud laekaid, mis kõik on varustatud kaunite sepisosadega. Profileeritud tahvlid kaanel ja külgedel, samuti osa laegaste rikkalik puunikerdus on 17. sajandile iseloomulik. Sepistatud käepidemed ja võtmekilbid on oma praktilise otstarbe kõrval ühtlasi tüüpilised kaunistused laegaste väliskujunduses. Renessansiga kaasnenud nähtuseks oli sepishingede ja -lukkude viimine laegaste siseküljele. Kuna käsitööametite laekad tähtsamate ja pidulike sündmuste puhul seisid avatuna, [2] siis osutati ka nende sisekülgede sepistele erilist tähelepanu. Kõige kaunima ja peenema töötlusega ja silmapaistva kunstilise väärtusega sepiste hulgas on Tallinna oludes laegaste hinged. Renessanss-stiilis sepishingi kasutati 17. sajandi esimesel poolel. Üheks hilisemaks laekaks, millel veel esinevad renessanssmotiivilised sepishinged, on köösnerite laegas 1660. aastast (pilt 116). Renessanssvormid püsisid sepises pikemat aega kui teistel käsitöökunsti aladel ja mingit järsku üleminekut ei toimunud. Puunikerdajate laekal 1640. aastast on nikerduses ja maalingul juba baroksed elemendid pahkmiku näol sisse tulnud, kuid sepishinged püsivad renessanss-stiilis. Need eelmainitud südamekujulisel motiivil loodud teravatipuliselt lõppevad hinged (pilt 113) on üldse ajastule väga iseloomulikud. Sama vormikujundusega hilisematel laekahingedel on perforeeritud, kohrutatud ja puntsiga taotud joondekoor. Ilusamaks näiteks on hinged 1688. aastast pärineval Tallinna magistraadi laekal (pilt 117). Niisuguse ornamentikaga hingede populaarsusest kõnelevad selle väga mitmesugused variandid. Neil hakatakse rakendama ka barokseid ehismotiive, nagu korduaanimeistrite laekal 1643. aastast ja mitmetel teistel. Kõnealuse hingederühma kõrval leidub ka erineva vormikujundusega barokseid hingi, mille juures on kasutatud kohrutust, perforeeringut ja joondekoori. Renessanssuste hingede üldise arengujoone mõjul on mõnikord kujundatud ka laekahinged lühikestena ja laiusesse kulgevatena. Kõik eelmainitud hinged on harilikult tinaga kaetud. Kaunistusviisidest olgu veel mainitud, et perforeeritud dekooriga pealististe esiletõstmiseks on mõnikord hingede alt paistev puupind punaseks värvitud, nagu Tallinna magistraadi

[1] Vt. sama ornamendiga uksehingi raekoja saalis pilt 43, 44 ja vt. ka pilte 25, 45.

[2] Vt. lk. 19.

laekal, või kaetud värvilise paberiga, nagu näiteks Oleviste kiriku kirjalaekal 17. sajandist.

Teiseks laekahingede põhirühmaks on Tallinnas olnud lamedad, omapärase kontuurjoonega siledapinnalised, graveeringuga hinged. Sellist tüüpi hingi näeme lukussepasellide laekal (pilt 114). Neil hingedel on renessanss-stiilis kaunistus puntsiga taotud, osa ornamenti on sinist värvi. Kaanel oleva sepistatud käepidemeplaadi (pilt 104) ja hingede kaunistuse renessanssmotiivide põhjal võiks laegas pärineda umbes 1653. aastast, mil lukussepad eraldusid ühisest seppade ametist. Kõnealust hingede kuju siniste ornamendimotiividega kohtame Linnamuuseumis veel mitmel laekal.

Peale Põhjasõda, kui käsitööametite tegevus taas elustus ja rajati uusi tsunfte, valmistati juurde ka uusi laekaid. Varasemaid dateeritud laekaid sellest ajast on aastaist 1734 ja 1748. Sajandi teisest poolest leidub dateeritud laekaid märksa rohkem. Peale tsunftilaegaste säilitatakse sellest perioodist Linnamuuseumis dekoratiivsete sepistega laekaid, mis on kuulunud eraisikuile. Väliskujunduses püsisid laegastel eelmise sajandi töötlemis- ja kaunistusviisid. Tihti kasutati laegaste valmistamiseks nüüd aga heledat puud ja külgede tahveldusele ei ole suuremat rõhku pandud. Nagu 1748. aastast pärineval müürsepasellide laekal võib täheldada, jätkus kohrutatud ja barokkstiilis laekahingede (pilt 95) ja teiste sepisdetailide valmistamine. Sagedamini on laegastel iseloomuliku nähtusena levinud rautatud servad, milleks kasutati perforeeritud ja kohrutatud ornamendiga plaate. Mitmeti kasutati ajastu stiilivormidega seotud ornamentikat nii käepidemeplaatidel kui ka servakaitsel ja hingedel. Üksikutel laegastel on sepiste kujundus ka rokokoostiilis (pilt 112), mis kõneleb erksast stiilivoolude jälgimisest. Viimistletud pinnajoonis puudub ja valdav kaunistuslik element on reljeefdekoor. Juba aknahingede jälgimisel ilmnes, et pealispinna joondekoor asendus baroksetel vormidel puhta reljeefse pinnaga. Eriti levisid reljeefornamendiga servakaitsed ja vitsad suurtel kohvritel (pilt 126), kuid materialina on viimastel enamasti kasutatud suhteliselt õhukest plekki, mistõttu siin võib mõnikord olla tegemist ka plekissepatööga.

Kui kohvrite dekoratiivsed raudosad asuvad kõik väliskülgedel (pilt 124), siis käsitööametite laegastel on ka sisekülje sepistele endiselt palju rõhku pandud. Reljeefdekooriga hingede kõrval on kasutatud ka lamedaid, joondekooriga, siniseks kuumutatud pindadega hingi. Selles tehnikas tugevasti poleeritud, peene töötlusega hinged on säilinud 1768. aastast pärineval köösnerisellide laekal (pilt 122). Nii võib nentida, et kõik tuntud töömeetodid, nagu kohrutamine, siniseks kuumutamine, perforeerimine ja joondekoor leidsid edasist viljelemist, kusjuures kujundatav orna-

mendimotiivistik alistus ajastu stiilitunnetusele. Uueks nähtuseks dekooris oli kõrgläikeline poleerimine.

Teiselt poolt levib 18. sajandil laegaste dekoratiivsete metallosade valmistamine messingist. Nii ei ole 1734. aastast pärineval parkalite laekal Linnamuuseumis enam üldse raudpealistisi, köösnerisellide laekal 1768. aastast on messingist valatud käepidemed. Sajandi lõpul levisid messingist pealistised üha enam. Viimane asjaolu selgus juba uksepealististe puhul ja kajastus ühtlasi peenseppade ajalehekuulutustes, kus reklaamiti messingist võtmekilpe ja muud. 19. sajandist pärinevad laekad pakuvad aga märksa erinevamat pilti oma lihtsate sepisosadega. Näiteks 1803. aastast pärinevale toolimeistrite laeka lukule oli lukussepp C. J. Strecker teinud küll dekoratiivse messingist võtmekilbi, kuid tüüpilise neljakandilise kujuga raudlukk on äärmiselt lihtne. Ka laeka hinged on täiesti dekoorita.

Üldiselt selgub käsitööametite laekaid jälgides, et raudpealististe kõrval võistlesid viimastega 18. sajandil juba edukalt ka uued materjalid ja uued tööviisid. Käsitööametite laekad ja nende sepised on kahtlemata kohalikud tööd. Vaevalt oleks mõeldav, et kohalikust käsitööst elatuv käsitööliskond oma otseseid uhkus- ja tarbeesemeid oleks ostnud väljastpoolt tulnud kauba hulgast. Märkida võib ka, et laegaste sepiste hulgas ei esine hoopiski korduvaid vorme, täpselt ühesuguseid esemeid, nagu see ilmnes 18. sajandi ukse- ja aknapealististe puhul. Laegaste sepised on kõik omaette loomingulised väiketeosed. Terve rea uute käsitööametite rajamisega 17. sajandil on seletatav see suhteliselt suur laegaste hulk, mis sellest ajast on säilinud. 18. sajandil lisandub siia arvukalt uute tsunftide laekaid. Pärast 1800. aastat Tallinnas valmistatud laegastel ei ole näha dekoratiivse sepise osas enam midagi huvitavat, sest kunstiline raud taandub ja seda korvab masstoodang vabrikutöö näol või paljudel juhtudel ka messing.

Raudlaekad

Väikesi ja suuri laekaid valmistati käsitletaval ajastul ka üleni rauast. Suured ja rasked rauast kassakirstud, mis Tallinnas on säilinud, võivad olla valmistatud kohapeal, kuid võivad ka osaliselt olla Saksamaalt toodud. 16. sajandil valmistati Saksamaal hulgaliselt raudlaekaid ja neid veeti kõikidesse naabermaadesse, isegi Prantsusmaale ja Inglismaale, kus muidu saksa sepistöödel oli vähe levikut.

Nendel rasketel raudlaegastel on alati ühesugune töötlus. Laegaste küljed ja kaas moodustuvad raudplaatidest, mis on tihedasti kaetud pealeneeditud ristuvate raudvitstega (pilt 131). Nii on laeka

töötlus õige tugev, välja arvatud põhi, mis on kõige nõrgem, kuna sellel on tavaliselt ainult kaks ristipidi vitsa või need puuduvad üldse. [1] Seega ei vasta laeka põhi tema muu osa tugevusele ja on vastuolus eriti luku harukordse vastupidavusega. Oletatavasti kasti raskust arvestades tehti põhi nõrgem. Lukk katab kaane sisepinna ja riivid ulatuvad kolmelt küljelt laeka külgede ülemise kandi taha. Lukul on sageli õige suur arv riive, sagedamini 5—9, aga ka kuni 14. Võtmeauk asetseb alati kaane keskel. Riivide taga asetsevad vedrud, mis on ülekandemehhanismi kaudu üksteisega ühenduses. Selleks et ületada nii paljude vedrude survet, peab ka võti olema õige tugev. Seda tüüpi laegastel on peale kaaneluku ka veel krambid ja obadused ripplukkude jaoks. On huvitav tähele panna, et peaaegu kõikidel nendel laegastel on esikülje keskel tavalise suurusega võtmeauk, sageli dekoratiivse võtmekilbiga (pilt 129), millel vähemalt veel 16. sajandil on kaunistuseks spiraalmotiivid. Sellist dekoormotiivi kohtasime varem müüriankrutel ning samuti ukse võtmekilpidel. Laegaste esikülje võtmeauk võtmekilbiga on ainult kaunistuseks. Algselt on säärasel võtmeaugul olnud muidugi ülesanne varjata tõelist kirstu avamisviisi. Lõhutud plaat ühel Ajaloomuuseumis säilival laekal tõendabki asjatundmatute avajate eksiteele sattumist.

Sellised raudlaekad olid kõige tavalisemad kassakirstud 16.—18. sajandil paljudes Euroopa maades ja ka Tallinnas. Neid on kasutatud mitte ainult rahalaegastena, vaid ka dokumentide ja väärtasjade hoidmiseks. Tallinna Suurgildi arvetes mainitakse kirstu kahe krambi-obadusega 1677. aastal. [2] 1716. aasta inventaariumi järgi seisis üks raudkirst dokumentidega aktsiisikambris. Ka 1738. aasta inventaariumis mainitakse raudkirstu. [3] Küllap on siin tegemist mõnega neist kirstudest, milledest kaks tükki anti 1885. aastal Eestimaa Kirjandusliku Ühingu Muuseumi ja säilivad praegu Ajaloomuuseumis (pilt 129).

Raudkirste on teada ka teistest Eesti linnadest ja mõisatest, nagu näiteks Haiba mõisa kirst 18. sajandist Ajaloomuuseumis ja Padisel Rammide perekonna omandina teadaolev kirst 17. sajandi algusest.

Sõltuvalt pearõhu asetamisest kirstude tugevusele on nende töötlus võrdlemisi rohmakas, välja arvatud dekoratiivne lukk. Kirstude väline kaunistamine on toimunud peamiselt maalimise teel. Põhivärv oli alati roheline. Neljakandilistele pindadele vitste vahel on maalitud lilli, mõnikord maastikke. Enamasti on nad hiljem lihtsalt rohelise värviga üle värvitud, mis vähemalt 17. sajan-

[1] B. Hellner, 1948, lk. 195.
[2] TLA; F 191 — 1 — 181, l. 105.
[3] TLA; F 191 — 1 — 186, l. 14—16.

dist alates näib olevat kassakirstude tüüpiline värv. Esialgseid maalingujälgi näeme paaril 16.—17. sajandist pärineval laekal Linnamuuseumis ja samas ka erakordselt suurel kirstul aastast 1696 (pilt 133) Karl XI initsiaalide ja krooniga. Viimane on ka ainus kindla dateeringuga raudkirst Tallinnas.

Üks kindlamaid võimalusi on neid kirste dateerida luku järgi. 16. sajandi kirstuluku vedrud on valmistatud paksust teraslehest ja veel sajandi esimese poole laekalukkudel on ainult üksikud kaunistavad lehemotiivid kujundatud üle lukumehhanismi üksikosade [1] (pilt 127). 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil katavad perforeeritud ornamendiga plaadid kogu lukumehhanismi ja neil on puntsiga taotud pinnajoonis (pilt 128). 17. sajandist alates on kasutatud nendel lukkudel õhukesest terasest spiraalvedrusid ja rikkaliku ornamendiga lukukatteplaatidel kajastuvad mõnevõrra motiivid võredelt ning pealististelt. Spiraalväänel ja akantuseleht olid tuntumaks motiiviks siingi kogu 17. sajandil. Väänelmustri keskele kombineeriti inimfiguur tavaliselt nii, et jalad ja kalasabataoliselt kujundatud alakeha muutusid ornamendiks (pilt 129). Mitte ainult inimese või tema pea kujutus, vaid ka mitmesugused muinasjutulised olendid olid armastatumaiks motiivideks. Uueks poolehoidu leidnud motiiviks sepises oli ilmselt ka alasti inimese poolfiguur. Graveeritud ornamentikaga renessanss-stiilis lukukatteplaati kohtame Linnamuuseumis säilinud mainitud raudlaekal (pilt 128), mille võib dateerida 16. sajandi lõppu, võib-olla ka 17. sajandi algusesse. Ajaloomuuseumis aga säilib raudlaegas, mille lukukatteplaadil on renessansiga moodi läinud alasti inimese poolfiguurid (pilt 130). Omapärase vaba kompositsiooniga on Linnamuuseumis säilitatava laeka lukukatteplaat kahe merineitsi, mõne tulbiõie ja nelgi kujutusega. Suurema tõenäolisusega kui eelmisi laekaid võib seda laegast kaunistusmotiivide põhjal arvata kohalikuks tööks. Ka mitmed teised Tallinnas säilinud laekad on kindlasti kohalikud meistritööd, kuna 18. sajandil on raudlaegas muutunud Tallinnas üheks meistritöö osaks. [2] Nimelt aastal 1754 on vastavale skraale lisatud määrus, milles on öeldud, et senise meistritöö asemel võib soovi korral valmistada ka raudlaeka ja toaluku või viimase asemel taskluku. 1776. aastal pakuti müüa suurt rauast laegast [3] mis oli valmistatud meistritööna. 1802. aastal pakkus ajalehe kaudu lukusseppmeister I. C. Bentsohn (Benzon) oma meistritööna valminud raudlaegast müüa. [4] 19. sajandil

[1] B. Hellner, 1948, lk. 196.
[2] TLA; F 230 — 1 — Ac 6, l. 420.
[3] Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1776. nr. 19.
[4] Revalische Wöchentliche Nachrichten, 1802, nr. 12.

oli lukusseppadel järjest raskem realiseerida meistritööna nõutavat raudlaegast ja selle meistritööks nõudmine tekitas vastuväiteid. Raudlaekad ei vastanud enam ajastu vajadustele.

Sepise muutumine silmapaistvaks ja laialt levinud arhitektuurielemendiks oli seotud ehitustegevuse elavnemisega Tallinnas, eriti 17. sajandi keskelt alates. Ühtlasi suurenes sepise toormaterjali — raua sissevedu, ja 18. sajandi teisel veerandil lülitus Tallinn rauakaubanduses tihedamini Vene siseturgu. Sepatöö kui ulatuslik käsitööala oli 16.—18. sajandil koondatud põhiliselt raud- ja peenseppade tsunfti kätte ja säilinud sepistööd on eeskätt tsunftimeistrite ja nende sellide tööd. Vabameistrite rakendamisega ei suudetud murda tsunftimeistrite monopoliseisundit. Dekoratiivse sepise esiletõus igapäevase tarbesepise hulgast toimus tsunftikäsitöö piirides, arenesid ja mitmekesistusid sepise kunstilised vormid.

Kohalike sepistena tulevad arvesse esmajoones tööd linna ühiskondlike hoonete ja kirikute jaoks, kuna erahoonete sepiste hulgas tuleb arvestada sisseveetud esemete suurt levikut. Tallinna sepises said laiaulatusliku viljeluse osaliseks müüriankrud ja kindlakompositsioonilised tuulelippude raudkaunistused, mis juurdusid linnapilti ja tervikuna annavad vanalinnale omapära tänapäevalgi. Mõlemad sepiseliigid kuulusid nii raud- kui peenseppade tööalasse. Nende rakendamine ja tootmine langesid ühte renessansi sissetungiga, mille tõttu nad muutusid ühtlasi uue stiili tunnuslikeks nähtusteks.

16. sajandi esimesest poolest on täpsemalt dateeritavad sepised väga haruldased. 16. sajandi lõpust ja 17. sajandi esimesest poolest, mil leidub juba rohkem kindlalt dateeritavat materjali, võib Tallinnas nentida renessanssvormide ulatuslikku levikut nii müüriankrute, tuulelippude sepiskaunistuste, ukse- ja laekahingede, võtmekilpide ja teiste raudpealististe näol. Kõrvuti sissetunginud barokiga püsis renessanss-stiil Tallinna sepises kui ühes konservatiivsemas kunstiliigis kuni 1660-ndate aastateni.

Barokkstiilis sepised on dateeritavad 1640. aastatest alates ja kõige arvukamad ja kaunimad vormid langevad 17. sajandi viimasesse kolmandikku. Barokiperioodil arenesid müüriankrud silmapaistvalt vormirikkaks, uksehingede dekoratiivne osatähtsus jõudis kulminatsiooni ja aknahingede dekoratiivsed vormid hakkasid jõudsalt levima. Eriti rikkalik oli laekahingede ja lukkude kujundus. Säilinud esemete rohkus kajastab sepisekunsti laialdast viljelemist. Renessanss ja barokk ilmusid sepises samaaegselt renessansi ja barokiga arhitektuuris, puunikerduses ja raidkunstis. Barokne stiilikäsitlus kestis sepises paiguti veel 1770-ndail aastail,

kuid juba sajandi keskpaigas tõusid esiplaanile rokokoostiilis uksepealistised, eriti koputid ja võtmekilbid. Rokokoostiilis kujundust kohtame ka puulaegaste sepistel ja raudlaegastel. Uksepealististe osas, esmajoones võtmekilpidel, näeme sepises 18. sajandi lõpukümnenditel klassitsistlike joonte sissetungi. Rokokoo- ja klassitsismiperioodi võtmekilpide ja neljakandilise kujuga lukkude puhul on tähelepandav standardvormide rohkus, mis ilmselt toob kaasa nende esemete odavamaks muutumise ja laialdasema leviku.

Võrreldes analoogilise pildimaterjali alusel Tallinna sepistöid enamiku teiste Läänemere-äärsete maade ja linnade sepistega, paistab silma, et Tallinna sepistööd on siiski üldiselt lihtsamad, dekoorilt suhteliselt tagasihoidlikud ja suuremad kompositsioonid sepistöödena puuduvad. Kaunitest üksikesemetest hoolimata on Eestimaa ja Tallinna majanduslike võimaluste piiratus paratamatult vajutanud oma lihtsustava ilme siinsetele dekoratiivsetele sepistele. Ainult kohalikus ulatuses ja teiste rakenduskunstialadega võrreldes on sepis Tallinnas silmapaistva väärtusega. Dekoratiivse kunstiliigina on sepisel ometi oma tähelepandav koht Eesti arhitektuuri ja kultuuriloolises arengus.

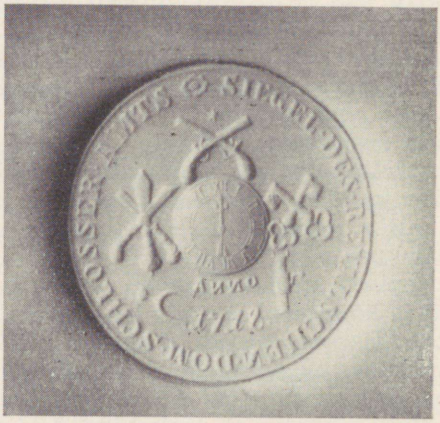

Tallinna Toompea lukusseppade tsunfti sigill aastast 1718.

Всеобщая история искусств. Том IV. Искусство XVII—XVIII веков. Москва, 1963.
Г. Гермонт. Решетки Ленинграда и его окрестностей. Москва, 1938.
Б. Б. Кафенгаус. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века.
Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. Материалы и исследования по археологии СССР — 65. Москва, 1959.
Н. Р. Левинсон. Изделия из цветного и черного металла. Русское декоративное искусство. Том II. Москва, 1963.
Н. Р. Левинсон. Кованные решетки оград середины XVIII века. Старая Москва. Москва, 1929.
Н. Р. Левинсон. Мастера художники Москвы XVII века. Государственный исторический музей. Москва, 1961.
П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, I. Москва, 1956.
П. И. Павленко. К вопросу о рынке рабочей силы для металлургических мануфактур в 20—40-х годах XVIII века. Вопросы истории, 3—1952. Москва, 1952.
Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. Москва, 1948.
Н. Н. Соболев. Чугунное литье в русской архитектуре. Москва, 1951.
J. Ahvenainen. Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Helsinki 1963.
A. Alanen. Der Aussenhandel und die Schiffahrt Finnlands im 18. Jahrhundert. Helsinki 1957.
E. Andren. Mälsåker. Ett Tessinslott vid Mälaren. Stockholm 1945.
E. Andren. Reinhold Rademachers smedjor. Carl Gustafs Stad, Reinhold Rademachers manufakturverk och Eskilstuna. Eskilstuna 1959.
A. Berziņa. Zeļļu un mācekļu stāvoklis Rīgas cunftu amatniecibā XIV un XV gs. Latvijas PSR zinātņu akademijas vēstis nr. 4 — 1957, Rīga 1957.
A. Berziņa. Rīgas cunftu amatnieku zeļļi un mācekļi XVI gs. un XVII gs. sākumā. Vēstures problemas II. Rīga 1958.
A. B. Bick. Artistic Metalwork. Milvaukee 1940.
Ch. Blindheim. Smedgraven fra Bygland i Morgedal. Viking. Oslo 1963.
E. Blumfeldt. Statistilisi lisandeid Tallinna kaubaliikluse ja meresõidu ajaloole a. a. 1609—1629. Ajalooline Ajakiri 1935. Tartu 1936.
A. Brüning. Die Schmiedekunst bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Bearbeitet von A. Rohde. Leipzig 1922.
F. G. Bunge. Die Quellen des Revaler Stadtrechts I., II. Bd. Dorpat 1844—1847.
T. Böckler. Tallinna raekoda. Tallinn 1964.
H. Clouzot. Le Fer Forge. Paris 1953.
Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn 1965.
Eesti NSV ajalugu I, Tallinn 1955.
E. B. Frank. Old French Ironwork, Cambridge 1950.
J. Gahlnbäck. Zinn und Zinngiesser in Liv-, Est- und Kurland. Lübeck 1929.
C. J. Gardberg. Med murslev och timmerbila. Särtryck ur «Med byggare i 800 år». Helsingfors 1957.
I. St. Gardner. Ironwork. London 1922.

E. F. Heckscher. Svenska ekonomiska historia från Gustav Vasa I. Stockholm 1935.
E. F. Heckscher. An Economic History of Sweden. Cambridge, Massachusetts, 1954.
B. Hellner. Vasatidens järnsmide i Vadstena slott. Fataburen. Stockholm 1936.
B. Hellner. Järnsmidet i Vasatidens dekorativa konst. Stockholm 1948.
A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, II. Bd. Riga 1777.
J. Jaunzems. Brīvdabas mūzeja. Latvijas PSR ITK valsta vesturiska mūzeja. Rīga 1941.
P. Johansen. Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses. Ajalooline Ajakiri 1934. Tartu 1935.
S. Karling. Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. Dorpat 1943.
S. Karling. Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Stockholm 1936.
S. Karling. Zur Baugeschichte der Domkirche zu Tallinn. Tartu 1937.
Th. Krauth—F. S. Meyer. Das Schlosserbuch. Leipzig 1891.
K. Kumlien. Sverige och Hanseaterna. Lund 1953.
E. Kühnert. Das Dominikanerkloster zu Reval. Beiträge zur Kunde Estlands. XII. Bd. Reval 1926.
F. Leinbock. Puulukud. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat II. Tartu 1926.
H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn 1961.
O. Liiv. Eestlus Tallinnas Rootsi aja lõpul. Ajalooline Ajakiri, Tallinn 1936.
F. Lindberg. Hantverkarna i medeltid och äldre vasatid. Stockholm 1947.
S. Lundkvist. Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534—1557. Uppsala 1960.
H. Lüer—M. Creutz. Geschichte der Metallkunst, Stuttgart 1904.
A. Margus. Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV. Kanuti Gildi arhiiv. Tallinn 1938.
F. S. Meyer. Handbuch der Schmiedekunst. Leipzig 1888.
G. Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Helsingfors 1938.
V. Niitemaa. Die undeutsche Frage in der Politik der Livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki 1949.
V. Niitemaa. Der Binnenhandel in der Politik der Livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki 1952.
E. Nottbeck—W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. I, II. Reval 1904.
E. Pabst. Alter Schragen der Brüderschaft der Schmiedegesellen zu Reval. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. I. Reval 1873.
H. Peets—R. Kenkman. Tallinn. Ajalooline ja Kunstiajalooline juht. Tallinnas 1934.
H. Peets. Mõnda Tallinna heeringate praakimise hoone minevikust. Vana Tallinn II. Tallinn 1937.
H. Peets. Tallinna raekoda. Tallinn 1935.
H. Peets. Vanu Tallinna reklaam- ja tsunftisilte. Vana Tallinn II, Tallinn 1938.
H. Phleps. Schmiedekunst. Leipzig 1949.
Rauatöö. Tallinn 1910.
V. Reiman. Eesti sepis. Tartu 1902.
Das Revaler Bürgerbuch 1409—1624. Hersg. von O. Greiffenhagen. Reval 1932.

Das Revaler Bürgerbuch 1624—1690 nebst Fortsetzung bis 1710. Hersg. von G. Adelheim. Reval 1933.
Das Revaler Bürgerbuch 1710—1786. Hersg. von G. Adelheim. Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XIX. Reval 1934.
Revalische Wöchentliche Nachrichten. 1776, 1782, 1784, 1787, 1791, 1792, 1793, 1802.
W. Stieda und C. Mettig. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga 1896.
E. Söderlund. Stockholms hantverkarklass 1720—1772. Stockholm 1943.
L. Tiik. Tallinna gildidest ja nende kinnistuist. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 70. Tartu 1958.
A. Tuulse. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu 1942.
V. Vaga. Tallinna keskaegne elamu. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 87. Tartu 1960.
E. Viollet-le-Duc. Dictionnaire raissonné l'architecture Francaise du XIe au XVIe siecle. Paris 1882.
R. Winkler. Der Brand des Doms zu Reval im Jahre 1684. Reval 1906.
R. Wissel. Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit I, II. Berlin 1929.

Tallinna Linna Arhiiv (TLA)

Fond 230,	Aa 35, 64, 164, 170	Stadtbücher.
	Ac 5, 6, 7, 35	Schragen.
	Ad 32, 66, 75, 76	Städtische Finanzen.
	Ag 67, 99, 108, 118, 126, 135, 160, 163, 183, 187, 190, 196, 199, 210, 224 . .	Schiffs-Steuerlisten. Kämmerei-
	Ba 35	rechnungen.
	Bf 34	Gilden und Gewerke.
	Bl 18, 20, 29, 30	Revaler Kirchen.
	Bs 5, 20	Ratswillküren.
	Bt 7, 8, 9, 12	Inventarien des 16 u 17 s.
	BO 13	Beisteuer der Stadt.

Fond 31 St. Nikolaikirche.
Fond 87 Revaler Schwarzenhäupter Brüderschaft.
Fond 165 Revaler Amtsgericht.
Fond 190 St. Kanuti Gilde.
Fond 191 Gross- oder Kaufmanns Gilde.
Fond 229 Allgemeine Stadtkasse.
Fond 237 Revaler Ritter und Domkirche.

Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi Arhiiv (TAAM)
Fond 125 Revaler Ritter und Domkirche.
Fond 127 Handelshaus Mayer in Reval.
Fond 135 Estländische Literärische Gesellschaft.
Fond 193 Kollektsioon — käsitööametid.

Tsiteerimise näide: F 230 — 1 — Ad 32
F 230 — märgib fondi, 1 — nimestikku, Ad 32 — säilitusühikut, l. — lehte.

ISIKUNIMEDE REGISTER

(Sepad ja peensepad)

Arens, David, õpipoiss — 18
Balke, Herman, peensepp — 30
Bartel, Friedrich, peensepp — 94
Behncke, David, peensepp — 29
Bent (Berendt), peensepp — 28, 29, 77
Bentsohn, Johann Carl, peensepp — 106
Bloschus (Pluskus), Andreas, peensepp — 39
Christian, lossi peensepp — 28
Dörffer, Samuel, noasepp — 13
Erich Oloffson, peensepp — 29
Erick, peensepp — 13
Fagerström, Erick, sell — 24
Gericke, Peter, sepp — 41
Gesell, Jochim, peensepp — 17, 29, 39, 40, 41, 45, 61, 72, 77, 85
Gorries, lossi peensepp — 28
Grabener, Antoni Paul, peensepp — 17
Gross, Claus, sepp — 16
Hinrich, peensepp marstallis — 84
Hoeneman (Schoenemann), Lorentz, peensepp — 28
Horn, Carl, õpipoiss — 18
Hutop, Christian, sepp — 38, 40, 41
Jakob, sepajänes — 32
Jansohn (Jansen), Wilhelm, ankrusepp — 12
Jürgen, sepp marstallis — 52
Kayser, Michael, sepp — 21
Kiel (Kiehl), Berent, sepp — 15, 56
Kielström, sell — 18, 21
Kinemann, Berent, lossi peensepp — 28, 94
Kok, Simon, peensepp — 15
Krey (Kreim), Marcus, peensepp — 29, 77
Köhler, Friedrich, peensepp — 29
Kühnlentz, Johann Friedrich, püssisepp — 18
Kühnlentz, Melchior, graveerija — 18
Lambion, Johann Georg, peensepp — 40
Lindroth, Peter, peensepp — 14
Lintz, Jürgen, sepp-vabameister — 27
Madties, sepp marstallis — 15
Marten, Herman, peensepp — 28
Mats, peensepp — 13, 15
Mats Tholesepp — 15
Matthias Michelsohn, sepp — 15
Müller, Friedrich, peensepp — 60
Nickell, peensepp — 13
Petersohn, sepajänes — 32
Pfau, Friedrich, peensepp — 18
Ploschkus, Johann Gottfried, peensepp — 17
Pluskus (Bloschus), Andreas, peensepp — 16, 17, 24, 39, 40, 41, 45, 78, 94

Raick, Reino, peensepp — 15
Roeger, Mats, peensepp — 15
Sabin (Sabinn), David Friedrich, peensepp — 17, 18, 21, 29, 74, 75
Schindler, Christian, sepp — 52
Schmidt, Lohrentz, sepajänes — 32
Sewerin, lossi peensepp — 28
Simon Matsson, sell — 24
Strecker, Carl Johann, peensepp — 104
Suter, Jürgen, sepp — 11
Sütt, Friedrich, sellide herbergi vanem — 22
Tip, Hans, peensepp — 28, 29
Titzke, Christopher, sepp — 52
Tonnies, «üks sepp» — 15
Westerberg, Jonas, sepp — 28
Wilhelm, sepp — 59
Wilhelm Jansohn, sepp, ankrusepp — 12
Velthusen, Herman, sepp — 30

КОВАНЫЕ ИЗДЕЛИЯ В ТАЛЛИНСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ XVI—XVIII ВЕКОВ

Настоящее исследование представляет собой обзор архитектурных кованых изделий, созданных в Таллине в основном в XVI—XVIII веках, т. е. в период расцвета ренессанса, барокко и отчасти классицизма. В рассматриваемый период использованию кованых изделий в качестве художественного элемента уделялось в Таллине больше внимания, чем когда бы то ни было раньше или позднее. Изготовление кованых изделий постепенно становилось все более выдающимся художественным видом ремесленного производства. Кузнецы были в ту пору, как и все ремесленники, созидателями и художественных ценностей.

Таллинские кузнецы составляли уже в начале периода феодализма один из наиболее крупных ремесленных цехов, поскольку в нем объединялись все ремесленники, имевшие дело с обработкой металла. Старейший в Таллине, и вообще в Эстонии, устав кузнечного цеха был утвержден городским магистратом в 1415 году. Более подробный перечень членов этого цеха мы находим в уставе 1459 и 1549 годов. В 1653 году из кузнечного цеха выделились слесари. После разделения в цех кузнецов стали входить ремесленники, которые выполняли различные кузнечные работы, подковывали лошадей и изготовляли колющее и режущее оружие. Этот цех стал теперь называться цехом кузнецов и оружейников. Разделение труда между кузнечным и слесарным цехами было установлено специальным соглашением в 1692 году.

В состав слесарного цеха входили еще мастера по изготовлению и ремонту огнестрельного оружия, ножей, болтов и винтов, а также часовщики. Общим методом труда всех этих ремесленников была тщательная обработка изготовляемых предметов холодным способом на верстаке с применением напильника в качестве главного инструмента. В XVII веке образцовым изделием (так наз. шедевром), которое нужно было изготовить для получения звания мастера слесарного цеха, были замки трех видов. С 1754 года в некоторых случаях требовалось изготовить еще и замок для металлического ларца. В XVIII веке слесарный цех был создан также на Вышгороде, но работал там зачастую всего один мастер.

Благодаря сохранившимся инвентарным описям XVII и XVIII веков у нас имеется представление об оборудовании, которым располагали мастерские кузнецов и слесарей. Картину

дополняет и старинная кузница, сохранившаяся до наших дней на улице Олевимяги. В XVII веке кузницы были вытеснены из центра города на его окраину и стали располагаться между окружной стеной и городским валом.

Железо для нужд таллинских кузнецов ввозилось первоначально из Швеции, а начиная с XVIII века во все увеличивавшихся количествах — из России. Здесь сказывалась та же тенденция, которая была характерна для торговли всей территории Эстонии, в частности Таллина, в XVIII столетии, — тенденция более тесного включения во внутренний рынок России.

Таллинские кузнецы владели всеми методами труда, известными в тот период, и при обработке и украшении металлических изделий использовали лужение, чеканку, перфорацию, чеканку пуансонами, травление, воронение и пр.

Главными специалистами по изготовлению декоративных кованых изделий следует считать слесарей. Ими сделаны все кованые украшения, встречающиеся в жилых домах; они же являлись и творцами малых форм художественных кованых изделий, украшавших общественные здания. В то же время стенные анкера и орнаментированные стержни флюгеров изготовлены кузнецами. Но в связи с тем, что на большинстве этих предметов нет знаков мастеров, а данные сохранившихся источников неполные, установить имена изготовителей удается лишь в редких случаях.

Среди художественных кованых изделий, сохранившихся в Таллине, особенно характерными являются стенные анкера, украшенные богатым орнаментом, и флюгера, обладающие строго определенной композицией. Первоначально стенные анкера имели сугубо практическое назначение — они служили для укрепления стен. Однако в эпоху ренессанса эти скромные анкера в форме латинского «Н» развились в пышные, богато орнаментированные элементы украшения. А во второй половине XVII столетия ряды анкеров на фасадах зданий стали уже часто используемым декоративным приемом. Характерными для Таллина XVI—XVII веков являются украшенные богатой ковкой, типичные для эпохи ренессанса флюгера на стержнях из круглого железа, также украшенных художественной ковкой. Уже в XVI веке на таллинских зданиях часто встречаются также оконные решетки, состоявшие из переплетенных в форме квадратов металлических стержней; места переплетения иногда украшались кольцами. Старейшие двери, сохранившиеся в Таллине с конца XV и начала XVII веков, обиты как простыми, так иногда и декоративными коваными гвоздями. Самые древние двери, сбитые из вертикальных досок, снабжены продольными петлями, концы которых большей частью украшены

орнаментом в виде птичьей головы. С наступлением эпохи ренессанса появились рамные двери, снабженные петлями в виде козлиных рогов. Самые интересные экземпляры таких петель относятся к XVII и первой половине XVIII века. Во второй половине XVII столетия петли в виде козлиных рогов преобразовались в красивые, характерные только для этого периода, четырехугольные петли.

Наиболее древние оконные петли относятся, вероятнее всего, к концу XVI или началу XVII века. В XVII столетии широко распространились угольники и петли для окон в виде голубиной головки или языков пламени, украшенные богатой чеканкой. Изготовление оконных петель с чеканными украшениями продолжалось и в XVIII веке.

Кроме дверных молотков (клопферов) в форме кольца, относящихся к XV и XVI векам, для дверей таллинских жилых домов характерны также дверные молотки и ручки в форме шара, прикрепленные к украшенной чеканкой пластине. Большинство из них относится к XVIII столетию.

Небольшие замковые щитки на внешней стороне дверей представлены во всех стилях; большинство сохранившихся относится к эпохам барокко и рококо.

Самыми старыми замками в Таллине являются замки для дверей и ларцев эпохи готики. Начиная со второй половины XVI века, по мере проникновения в Эстонию ренессанса, замки стали прикреплять к внутренней стороне дверей и ларцев. Распространяются характерные для эпохи ренессанса замки пружинного типа, в большинстве с одним запором. Изготовление таких замков продолжается в течение всего XVII и XVIII веков. Большинство замков XVII века большие и тяжелые. Замки XVIII века имеют четырехугольную форму, они просты, обычно без украшений, запираются с двух сторон. Сохранился целый ряд висячих замков различной формы. Наиболее распространенным висячим замком в Таллине был замок в виде кармана. Образцы таких замков сохранились с XVI и XVII веков; некоторые из них имеют украшения. Развитие замков шло в основном по линии усовершенствования их конструкции, а украшения зависели от господствовавшего в то время художественного стиля.

Типичными предметами обихода в XVI—XVIII вв. были металлические ларцы, служившие надежными хранилищами для ценных вещей. Внутренняя поверхность их крышек была покрыта замочным механизмом, который в XVI веке украшался единичными листами, а начиная с конца XVI и в XVII столетии покрывался пластинами и гравированным орнаментом.

Кованые изделия XV и первой половины XVI века редко поддаются более точной датировке. Больше сохранилось их с конца XVI, а также XVII и XVIII веков. В XVIII столетии наблюдается переход к массовому производству замков и прочих металлических дверных изделий, что ведет к появлению множества стандартных форм. Вместо кованых изделий появляются литые железные, а подчас и латунные предметы.

С конца XVI и первой половины XVIII столетия в таллинских кованых изделиях можно отметить распространение форм, характерных для эпохи ренессанса. Это относится как к стенным анкерам, флюгерам, дверным и ларцевым петлям, замковым щиткам, так и к другим металлическим украшениям. Кованые изделия в стиле барокко появляются в большом количестве в XVII веке, а самые красивые формы их относятся к последней трети этого столетия. Особенно пышные формы обрели стенные анкера, кульминации достигла декоративная роль дверных петель, широко распространились декоративные формы оконных петель. Много внимания уделялось украшению петель и замков для ларцев. Эти традиции сохранились и в первой половине XVIII столетия. В середине XVIII века на первый план выдвинулись дверные украшения в стиле рококо, особенно в части оформления дверных молотков и замковых щитков. Украшения в стиле рококо встречаются также на кованых изделиях, покрывающих деревянные ларцы, и на металлических ларцах. В последние десятилетия XVIII века дверные украшения, в первую очередь замковые щитки, подвергаются некоторому влиянию классицизма, однако влияние этого течения ограничивается этими малыми формами кованых изделий. К началу XIX века кованые изделия теряют свою декоративную функцию в таллинской архитектуре.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

1. Здание со стенными анкерами по ул. Пикк, 30.
2. Здание со стенными анкерами по ул. Лай, 29.
3. Стенной анкер на южной стене Домского собора.
4. Стенной анкер на здании по ул. Лай, 19.
5. Стенной анкер на здании Ратушной аптеки.
6. Стенной анкер на здании по ул. Рахвакохту, 1.
7. Стенной анкер на здании амбара, ул. Айда, 1.
8. Стенной анкер на часовне св. Антония.
9. Стенной анкер на часовне Клодта, 1673 г.
10. Стенной анкер на здании по ул. Толли, 1, XVII в.
11. Стенные анкера на здании по ул. Лабораторияуми, 14, 1687 г.
12. Стенной анкер на жилом здании во дворе бывшего мужского монастыря, ул. Вене, 12.
13. Решетка в церкви Нигулисте (св. Николая), 1475 г.
14. Решетка в Домском соборе.
15. Оконная решетка на здании амбара, ул. Айда, 1, XVII в.
16. Кованые детали водосточного желоба на здании Ратуши, 1627 г.
17. Флюгер на крыше дома по ул. Пикк, 71.
18. Флюгер на крыше Ратуши, 1627 г.
19. Флюгер на крыше дома по ул. Пикк, 15.
20. Флюгер по ул. Кохту, 6, 1666 г.
21. Флюгер на колокольне кладбища Каламая, 1780 г .
22. Вывеска дома подмастерьев-сапожников, XVIII в.
23. Балкон с деталями в стиле рококо, ул. Уус, 10, 1791 г.
24. Дверь церкви Пюхавайму, XV—XVI вв.
25. Декоративные кованые гвозди с двери церкви Пюхавайму.
26. Дверь здания братства Черноголовых, 1604 г.
27. Декоративный кованый гвоздь с двери здания братства Черноголовых.
28. Ворота на ул. Люхике Ялг, 1608—1610 гг.
29. Дверь часовни Клодта в церкви Нигулисте (св. Николая), 1673 г.
30. Дверь часовни Гольштейн-Бека в церкви Нигулисте (св. Николая), 1775 г.
31. Дверная петля с южного входа Домского собора.
32. Дверная петля, ул. Вене, 12.
33. Дверная петля с двери кафедры Домского собора.
34. Дверная петля с двери кафедры церкви Пюхавайму, 1610—1615 гг.
35. Дверная петля, ул. Пикк, 7, XVI в.
36. Дверная петля двери церкви Пюхавайму.
37. Дверная петля с двери башни Домского собора, XVII в.
38. Дверная петля, ул. Пикк, 71.
39. Дверная петля, ул. Сядэ, 17.
40. Дверная петля, ул. Ратаскаэву, 22.
41. Дверная петля с двери жилого дома на Ратушной площади, 18, 1681 г.
42. Дверная петля на закрытой галерее Домского собора, прим. с 1700 г.
43. Петля дверец стенного шкафа в зале Ратуши.
44. Петля дверец стенного шкафа в зале Ратуши.
45. Дверная ручка в виде кольца на двери башни Домского собора, 1465 г.

46. Дверная ручка в виде кольца с хлебного амбара бывшего мужского монастыря, ул. Вене, 14, XVI в.
47. Дверная ручка в виде шара, площадь Рааматукогу, 3.
48. Дверная ручка в виде шара на здании по ул. Вана-Тоома, 9.
49. Дверь здания по ул. Пикк, 66.
50. Дверной молоток на здании по ул. Пикк, 71.
51. Дверной молоток в Историческом музее.
52. Декоративная пластина дверного молотка на здании по улице Вана-Тоома, 9.
53. Дверной молоток на здании по ул. Пикк, 66.
54. Дверная ручка в виде шара, ул. Линнузе, 5.
55. Замковый щиток на двери хлебного амбара мужского монастыря, ул. Вене, 14, XVI в.
56. Замковый щиток, ул. Кинга, 7.
57. Замковый щиток, ул. Пикк, 66.
58. Замковый щиток, Лоссиплатс (Дворцовая площадь), 4.
59. Замковый щиток, ул. Люхике Ялг, 6.
60. Окно с коваными петлями, ул. Пикк, 33.
61. Оконные петли, ул. Уус, 7, ул. Вене, 6, ул. Вене, 12, XVII—XVIII вв.
62. Оконные петли, ул. Лай, 9, площадь Рааматукогу, 3, ул. Каллаку, 5, XVII—XVIII вв.
63. Оконные петли в виде голубиной головки, ул. Кохту, 4, ул. Лай, 13, ул. Пикк, 66, Ратушная площадь, 18.
64. Замок от шкафа с щитком в готическом стиле, наружная сторона.
65. Замок от шкафа с щитком в готическом стиле, внутренняя сторона.
66. Замок с двумя запорами в вестибюле здания Большой гильдии, 1551 г.
67. Замок с петлей в Историческом музее, XVI—XVII вв.
68. Дверной замок с тремя запорами, Исторический музей, XVII в.
69. Дверной замок с тремя запорами, Исторический музей, деталь.
70. Пружинный замок со двери здания, находившегося на углу улиц Харью и Вана-Пости.
71. Пружинный замок в дверцах стенного шкафа зала Ратуши.
72. Пружинный замок в дверцах стенного шкафа Домского собора.
73. Пружинный замок в дверцах стенного шкафа зала Ратуши.
74. Дверной замок в Домском соборе, XVII в.
75. Пластина того же замка, очищенная от краски.
76. Ручка того же замка.
77. Замок с украшениями в стиле барокко, прим. 1700 г.
78. Ручка того же замка.
79. Замок с наружным запором.
80. Замок шкафа, 1756 г.
81. Замок от наружной двери, XVIII в.
82. Замок в виде болта, Исторический музей.
83. Шаровой замок, XVI—XVII вв.
84. Треугольный замок с малым гербом города на дужке, XVII в.
85. Висячий замок, XVI—XVII вв.
86. Замок в виде кармана, XVI—XVII вв.
87. Замок в виде кармана, XVII в.
88. Замок в виде кармана с датировкой «Anno 1700».
89. Замок в виде кармана с датировкой «Anno 1700».
90. Висячий замок с двумя ключами, 1-я половина XVIII в.
91. Коробка и ключ от замка к ларцу.
92. Замок от сундука, XVI в.
93. Замок от сундука, XVI в.
94. Замок от сундука, 1-я половина XVII в.

95. Замок от сундука подмастерьев-каменщиков, 1748 г.
96. Замок от сундука, 1717 г.
97. Деталь замка от сундука, 1717 г.
98. Деталь замка от сундука, 1717 г.
99. Деталь замка от сундука, 1717 г.
100. Ключи от двери в башню «Курадиэма», 1532 г., и ключи с крестцами, XVI в.
101. Ключи с XVII в. и ключ от ларца в стиле рококо, XVIII в.
102. Ларец с XV в., Городской музей.
103. Ларец для драгоценностей с росписью, XVII в.
104. Ручка от ларца подмастерьев-слесарей, 1653 г.
105. Замковый щиток от ларца цеха слесарей, 1653 г.
106. Замковый щиток от ларца для писем из церкви Олевисте.
107. Замковый щиток от ларца, XVII в.
108. Ларец Таллинского магистрата, 1688 г.
109. Кованая ручка на ларце цеха портных, 1667 г., вид сбоку.
110. Кованая ручка на ларце для серебра Канутской гильдии, 1667 г., вид сбоку.
111. Кованая ручка на ларце подмастерьев-каменщиков, 1748 г., вид сбоку.
112. Кованая ручка от ларца с коваными украшениями в стиле рококо.
113. Внутренняя сторона крышки ларца цеха резчиков по дереву, 1640 г., Городской музей.
114. Внутренняя сторона крышки ларца подмастерьев-слесарей, 1653 г., Городской музей.
115. Внутренняя сторона крышки ларца цеха шорников, 1697 г., Городской музей.
116. Петля от ларца цеха скорняков, 1660 г., Городской музей.
117. Петля от ларца Таллинского магистрата, 1688 г., Городской музей.
118. Петля от ларца с коваными украшениями в стиле барокко, Городской музей.
119. Петля от ларца цеха гончаров, 1708 г., Городской музей.
120. Петля от ларца подмастерьев-каменщиков, 1748 г.
121. Петля от ларца с коваными украшениями в стиле рококо, XVII в.
122. Петля от ларца подмастерьев-скорняков, 1768 г.
123. «Ларец для подаяний» церкви Нигулисте, XVI в.
124. Чемодан XVII в.
125. Кованое украшение на крышке чемодана.
126. Чемодан с датировкой — 1787 г.
127. Замок с пятью запорами на внутренней стороне крышки железного ларца, XVI в.
128. Замок на внутренней стороне крышки железного ларца, XVI в.
129. Железный ларец Большой гильдии.
130. Замок на внутренней стороне крышки железного ларца.
131. Большой железный ларец с датировкой «Anno 1696».
132. Железный ларец с росписью.
133. Железный ларец с коваными украшениями в стиле рококо, Городской музей.

РИСУНКИ В ТЕКСТЕ

1. Стенной анкер, выкованный из одного куска.
2. Стенной анкер с клином, просовываемым через проушину.

3. Стенной анкер в виде буквы Т (или в виде лука).
4. Дверная петля от стенного шкафа, Ратушная площадь, 18.
5. Дверная петля, ул. Ратаскаэву, 24.
6. Дверная петля, ул. Пикк, 37.
7. Замковый щиток с двери галереи Домского собора.
8. Замок с петлей.
9. Замок в виде болта.
10. Висячий замок со вставной ручкой.
11. Замок в виде пасти.

DEKORATIVE SCHMIEDEARBEIT IN DER ARCHITEKTUR TALLINNS

Die Untersuchung gibt eine Übersicht über die architektonische Schmiedearbeit hauptsächlich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, d. h. im Zeitalter des Renaissance-, Barock- und teilweise klassizistischen Stils. In den genannten Perioden wurde in Tallinn der architektonischen Schmiedearbeit eine weit größere Bedeutung zugemessen als in allen früheren und späteren Jahrhunderten.

Die Schmiedearbeit entwickelte sich anhand ihrer kunstvollen Formgestaltung zu einer der bedeutendsten Handwerksbranchen. Ein Schmied war zu jener Zeit, wie jeder Handwerker, gleichzeitig freischaffender Künstler.

Die Schmiede bildeten in Tallinn schon am Anfang der Feudalzeit eines der größten Handwerkerämter, da sich die verschiedensten Metallbearbeiter hier versammelt hatten. Der älteste vom Rat (wie auch in ganz Estland) bestätigte Schragen des Schmiedeamts in Tallinn stammt aus dem Jahre 1415.

Die zum Schmiedeamt gehörenden Metallbearbeiter werden in den Schragen von 1459 und 1549 genauer aufgezählt.

Im Jahre 1653 sondern sich die Kleinschmiede bzw. Schlosser, wie man sie von dieser Zeit an abwechselnd nennt, von dem Schmiedeamt ab.

Das Amt der Schmiede bestand nach der vollzogenen Trennung aus Schmieden, die größere Arbeiten verrichteten, Pferde beschlugen und gleichfalls Schlag- und Stoßwaffen herstellten.

Jetzt hieß das Amt: Amt der Huf- und Waffenschmiede.

Die Arbeitsteilung zwischen den Huf- und Waffenschmieden und Kleinschmieden wurde durch ein entsprechendes Abkommen vom Jahre 1692 festgelegt.

Zusammen mit den Schlossern gehörten zum gleichen Amt noch die Büchsen-, Uhr-, Messer- und Windemacher.

Alle diese Handwerker benutzten das gleiche Arbeitsverfahren: die sorgfältige, kalte Nachbearbeitung der Gegenstände, wobei die Feile das wichtigste Werkzeug war.

Als Meisterarbeit eines Schlossers galt im 17. Jahrhundert die Herstellung von Schlössern dreier Art; daher auch die Umbenennung vom Kleinschmied zum Schlosser.

Vom Jahre 1754 an verlangte man manchmal als Meisterarbeit die Herstellung eines Schlosses für einen eisernen Kasten.

Im 18. Jahrhundert wurde sogar auf dem Domberg ein Schlosseramt gegründet, wo aber oft nur ein Meister tätig war.

Die aus dem 17. und 18. Jahrhundert erhalten gebliebenen Inventarien der Schmiede und Schlosser geben uns eine Vorstellung von der Ausstattung einer Schmiede aus jener Zeit; die alte Schmiedewerkstatt auf dem Olevimägi vervollständigt das Bild.

Im 17. Jahrhundert wurden die Schmiedewerkstätten aus der Stadtmitte auf den Landstrich zwischen der Stadtmauer und dem Wall versetzt.

Das Eisen für die Schmiedearbeiten in den Werkstätten wurde in den früheren Jahrhunderten aus Schweden geliefert, doch schon vom 18. Jahrhundert an wurde Eisen in größeren Mengen aus Rußland eingeführt.

Die Eiseneinfuhr nach Estland im 18. Jahrhundert verrät die allgemeine Richtung des hiesigen Handelswesens, wobei auch Tallinn sich dem russischen Innenmarkt immer näher anschließt.

Was die Arbeitsmethoden jener Zeit anbetrifft, so waren sie alle den Tallinner Schmieden geläufig. Beim Verzieren eiserner Gegenstände wandten sie Verzinnung, Treiben, Durchbrechung, Punzieren, Ätzung, Brünieren u. a. Verfahren an.

Die bedeutendsten Meister der dekorativen Schmiedearbeit waren hauptsächlich die Kleinschmiede. Ihr Arbeitsbereich umschloß alle Schmiedearbeiten an Wohnhäusern, desgleichen waren sie an der künstlerischen Gestaltung öffentlicher Bauten als Meister kleiner Schmiedearbeiten tätig. Kleinschmiede kommen auch als Hersteller von Mauerankern und Wetterfahnenstangen in Betracht. Doch leider gelingt es nur in den seltensten Fällen, den Hersteller der Arbeiten zu bestimmen, da die Gegenstände keine Meistermarken tragen und diesbezügliche Quellen recht spärlich erhalten geblieben sind.

Die Eigenart der Tallinner Schmiedearbeiten bilden die formenreichen Maueranker und vor allem die Wetterfahnen mit ihrer ausgeprägten künstlerischen Komposition. Die den praktischen Zwecken der Festigung von Gebäudemauern dienenden Maueranker entwickelten sich in der Baukunst der Renaissancezeit von einfachen buchstabenartigen Ankern zu Verzierungen mit reichlicher Formengestaltung. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts dienen die Ankerreihen an den Gebäudefassaden zugleich als dekorativer Schmuck. Charakteristisch für das Tallinn des 16. und 17. Jahrhunderts sind die Wetterfahnen mit ihren reichlichen Stangenverzierungen. Im 16. Jahrhundert verliehen der Gestaltung der Häuserfassaden ihr Gepräge auch die Fenstergitter, die meist aus Vierkanteisen in Durchschiebungsarbeit entstanden. Manchmal wurden die Stabdurchkreuzungen auf den Kreuzungsstellen mit Ringen verziert. Die ältesten, mit einfachen oder auch mit dekorativen Schmiedenägeln beschlagenen Türen in Tallinn stammen aus dem Ende des 15. und Anfang des 17. Jahr-

hunderts. Ältere Türen aus senkrechten Brettern haben lange Zungenbänder, an den Enden meistens vogelkopfförmig gestaltet.

In der Renaissancezeit kamen bockhornförmige Türangeln in Gebrauch. Ihre schönsten Formen stammen aus dem 17. und aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts verwandelten sich die Bockhornbeschläge in schöne, nur für diese Zeit charakteristische viereckige Türgehänge. Die ältesten Fensterbeschläge stammen zweifellos aus dem Ende des 16. oder Anfang des 17. Jahrhunderts. Im 17. Jahrhundert sind Fensterbeschläge, die die Form eines Taubenkopfes oder einer gezüngelter Flamme aufweisen, sehr verbreitet. Sie sind reichlich getrieben und mit Zinnbelag verziert.

Die Herstellung der Fensterbeschläge mit getriebenen Verzierungen wurde auch im 18. Jahrhundert fortgesetzt.

Außer den im 15. und 16. Jahrhundert üblichen Türringen sind für die Türen der Wohnhäuser in Tallinn Klopfer und Knaufdrucker mit getriebenem Beschlag charakteristisch. Sie stammen vorwiegend aus dem 18. Jahrhundert. Die kleinen Schlüsselschilde an der Außenseite der Türen machen alle Stilentwicklungsperioden durch, von ihnen gehören die meisten in die Barock- und Rokokozeit.

Zu den ältesten Schlössern gehören die gotischen Türen- und Truhenschlösser.

Von der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts an, gleichzeitig mit dem Eindringen der Renaissancekunst werden die Schlösser an der inneren Seite der Türen und Truhen angebracht. Ihr Mechanismus ist öfters aufgedeckt und von der Innenseite völlig sichtbar. Verwendung findet auch der Schnappschloss der Renaissance, meist mit nur einem Riegelverschluß. Die Herstellung solcher Schlösser wird auch im 17. und 18. Jahrhundert fortgesetzt. Grundsätzlich sind die Schlösser des 17. Jahrhunderts groß und schwer. Das Schloß des 18. Jahrhunderts ist seiner Form nach ein viereckiges Kastenschloß, meist schmucklos und von beiden Seiten aufschließbar.

Zu den ältesten Formen des Hängeschlosses gehören das Splintschloß, das Kugelschloß und das dreieckige Schloß. Zu den meistverbreiteten Hängeschlössern in Tallinn gehört das taschenförmige Schloß. Die Taschenschlösser stammen aus dem 16. und 17. Jahrhundert; manche haben sogar Verzierungen.

Was die Entwicklung der Schlösser anbetrifft, so äußert sie sich vor allem in der Weiterentwicklung ihrer Konstruktion, die Verzierung aber unterstand den Forderungen des Kunststils der damaligen Zeit.

Die eisernen Kisten der erwähnten Perioden dienten als sichere Aufbewahrungsstellen. Die Innenseite des Kistendeckels nahm der

Schloßmechanismus ein, den im 16. Jahrhundert nur einzelne Metallblätter schmückten; jedoch schon am Ende des besagten Jahrhunderts wie auch im 17. Jahrhundert wird der Schloßmechanismus mit Platten bedeckt, die mit gravierten Ornamenten versehen sind.

Genauer datierbare Schmiedearbeiten in Tallinn aus dem 15. und aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts sind selten.

In bedeutend größerer Anzahl sind Schmiedearbeiten aus dem Ende des 16. Jahrhunderts und aus dem 17. und 18. Jahrhundert erhalten geblieben. Im 18. Jahrhundert vollzieht sich aber in der Herstellung der Schlösser wie auch in anderen Schmiedearbeiten der Übergang zur Massenproduktion und eine beträchtliche Anzahl von Standartformen treten auf. Die Schmiedearbeiten werden allmählich durch Gußeisen, des öfteren auch durch Messing ersetzt.

Vom Ende des 16. Jahrhunderts und von der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts an kann man bei den Schmiedearbeiten eine umfangreiche Verbreitung von Renaissanceformen beobachten, insbesondere bei der Herstellung von Mauerankern, Wetterfahnen, Tür- und Truhenangeln, Schlüsselschilden und anderen Eisenbeschlägen. Am zahlreichsten finden wir Schmiedearbeiten im Barockstil; ihre schönsten Formen fallen in das letzte Drittel des 17. Jahrhunderts. Einen großen Formenreichtum zeigten die Maueranker; die schmückende Bedeutung der Türgehänge erreichte ihren Höhepunkt; dekorative Formen der Fensterbeschläge verbreiteten sich stark. Besonders reichlich war die Verzierung von Truhenbeschlägen und Schlössern; diese Traditionen wurden bis zur ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts fortgesetzt.

In der Mitte des 18. Jahrhunderts rückten Türverzierungen, besonders Türklopfer und Schlüsselschilde im Rokokostil in den Vordergrund. Künstlerische Gestaltung im Rokokostil finden wir auch bei den Schmiedearbeiten an Holz- und Eisenkisten. In den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts macht sich bei den Verzierungen über Türen, besonders aber bei Schlüsselschilden das Eindringen klassizistischer Tendenzen bemerkbar, sie beschränken sich jedoch auf Kleinformen der Schmiedearbeit.

Zu Anfang des 19. Jahrhunderts verliert die Schmiedearbeit in der Architektur Tallinns ihre dekorative Bedeutung.

1. Gebäude mit Mauerankern, Pikkstraße 30
2. Gebäude mit Mauerankern, Laistraße 29
3. Maueranker an der Südwand der Domkirche
4. Maueranker, Laistraße 19
5. Maueranker an der Ratsapotheke
6. Maueranker, Rahvakohtustraße 1
7. Maueranker am Speicher, Aidastraße 1
8. Maueranker an der Antoniuskapelle
9. Maueranker an der Clodtschen Kapelle in der Nikolaikirche aus dem Jahre 1673
10. Maueranker, Tollistraße 1, 17. Jahrhundert
11. Maueranker, Laboratoriumstraße 14, aus dem Jahre 1687
12. Maueranker am Wohnhaus auf dem Hof des ehemaligen Mönchsklosters, Venestraße 12
13. Gitter in der Nikolaikirche, aus dem Jahre 1475
14. Gitter in der Domkirche
15. Fenstergitter am Speicher Aidastraße 1, 17. Jahrhundert
16. Wasserspeier am Rathaus, aus dem Jahre 1627
17. Wetterfahne, Pikkstraße 71
18. Wetterfahne auf dem Rathaus, aus dem Jahre 1627
19. Wetterfahne, Pikkstraße 15
20. Wetterfahne, Kohtustraße 6, aus dem Jahre 1666
21. Wetterfahne auf dem Glockenturm des Friedhofs von Kalamaja aus dem Jahre 1780
22. Schild des Heims der Schuhmacher-Gesellen, 18. Jahrhundert
23. Balkon mit Rokokoverzierungen, Uusstraße 10, aus dem Jahre 1791
24. Portal der Heiligengeistkirche, 15.—16. Jahrhundert
25. Geschmiedeter Nagel vom Portal der Heiligengeistkirche
26. Portal des Hauses der Schwarzhäupterbrüderschaft aus dem Jahre 1604
27. Geschmiedeter Nagel vom Portal des Hauses der Schwarzhäupterbrüderschaft
28. Tor am Kurzen Domberg, aus dem Jahre 1608—1610
29. Tür der Clodtschen Kapelle in der Nikolaikirche aus dem Jahre 1673
30. Tür der Holstein-Beckschen Kapelle in der Nikolaikirche aus dem Jahre 1775
31. Türgehänge am südlichen Portal der Domkirche
32. Türgehänge, Venestraße 12
33. Türgehänge der Kanzeltür in der Domkirche
34. Türgehänge der Kanzeltür in der Heiligengeistkirche
35. Türgehänge, Pikkstraße 7, 16. Jahrhundert
36. Türgehänge in der Heiligengeistkirche
37. Türgehänge im Turm der Domkirche, 17. Jahrhundert
38. Türgehänge, Pikkstraße 71
39. Türgehänge, Sädestraße 17
40. Türgehänge, Rataskaevustraße 22
41. Türgehänge im Wohnhaus Rathausplatz 18 aus dem Jahre 1681
42. Türgehänge einer geschlossenen Galerie in der Domkirche, etwa aus dem Jahre 1700
43. Türgehänge am Wandschrank im Rathaussaal

44. Türgehänge am Wandschrank im Rathaussaal
45. Türring an der Turmtür der Domkirche aus dem Jahre 1465
46. Türring an der Tür des Kornspeichers des ehemaligen Mönchsklosters Venestraße 14, 16. Jahrhundert
47. Türknauf, Raamatukogu-Platz 3
48. Türknauf, Vana-Toomastraße 9
49. Tür, Pikkstraße 66
50. Klopfer, Pikkstraße 71
51. Klopferhammer im Historischen Museum
52. Klopfer, Vana-Toomastraße 9
53. Klopfer, Pikkstraße 66
54. Türknauf, Linnusestraße 5
55. Schlüsselschild am Kornspeicher des Mönchsklosters Venestraße 14, 16. Jahrhundert
56. Schlüsselschild, Kingastraße 7
57. Schlüsselschild, Pikkstraße 66
58. Schlüsselschild, Lossiplatz 4
59. Schlüsselschild, Lühike jalg 6
60. Fenster mit geschmiedeten Angeln, Pikkstraße 33
61. Fensterbeschlag, Uusstraße 7, Venestraße 6, Venestraße 12, 17.—18. Jahrhundert
62. Fensterbeschlag, Laistraße 9, Raamatukogu-Platz 3, Kallakustraße 5, 17.—18. Jahrhundert
63. Taubenkopfförmige Fensterbeschläge, Kohtustraße 4, Laistraße 13, Pikkstraße 66 und Rathausplatz 18
64. Schrankschloß im gotischen Stil mit V-förmiger Verzierung, Außenseite
65. Schrankschloß im gotischen Stil mit Beschlag, Innenseite
66. Schloß mit zwei Riegeln in der Vorhalle der Großen Gilde aus dem Jahre 1551
67. Schloß im Historischen Museum, 16.—17. Jahrhundert
68. Türschloß mit drei Riegeln im Historischen Museum, 17. Jahrhundert
69. Türschloß mit drei Riegeln, im Historischen Museum, Detail
70. Schnappschloß vom zerstörten Haus an der Ecke der Harju- und Alten-Poststraße
71. Schnappschloß am Wandschrank im Rathaussaal
72. Schnappschloß am Wandschrank in der Domkirche
73. Schnappschloß am Wandschrank im Rathaussaal
74. Türschloß in der Domkirche, 17. Jahrhundert
75. Platte desselben Schlosses von Farbe gereinigt
76. Handgriff desselben Schlosses
77. Schloß mit Barockdekor etwa aus dem Jahre 1700
78. Handgriff desselben Schlosses
79. Schloß mit Außenriegel
80. Schrankschloß aus dem Jahre 1756
81. Schloß an einer Außentür, 18. Jahrhundert
82. Splintschloß im Historischen Museum
83. Kugelschloß, 16.—17. Jahrhundert
84. Dreieckiges Schloß mit kleinem Stadtwappen auf dem Bügel, 17. Jahrhundert
85. Hängeschloß, 16.—17. Jahrhundert
86. Taschenschloß, 17. Jahrhundert
87. Taschenschloß, 16.—17. Jahrhundert
88. Taschenschloß, datiert «Anno 1700»
89. Taschenschloß, datiert «Anno 1700»

90. Hängeschloß mit zwei Schlüsseln, erste Hälfte des 18. Jahrhunderts
91. Kapelleneingerichte mit Schlüssel
92. Truhenschloß, 16. Jahrhundert
93. Truhenschloß, 16. Jahrhundert
94. Truhenschloß, erste Hälfte des 17. Jahrhunderts
95. Schloß der Maurergesellenlade aus dem Jahre 1748
96. Truhenschloß aus dem Jahre 1717
97. Truhenschloß aus dem Jahre 1717, Detail
98. Truhenschloß aus dem Jahre 1717, Detail
99. Truhenschloß aus dem Jahre 1717, Detail
100. Schlüssel vom «Teufelsmutterturm» aus dem Jahre 1532 und kreuzförmiger Schlüssel aus dem 16. Jahrhundert
101. Schlüssel, 17. Jahrhundert, und Ladenschloß im Rokokostil, 18. Jahrhundert
102. Lade im Stadtmuseum, 15. Jahrhundert
103. Schmuckkästchen, bemalt, 17. Jahrhundert
104. Handgriff der Schlossergesellenlade aus dem Jahre 1653
105. Schlüssellochbeschlag an der Lade des Drechsleramtes aus dem Jahre 1653
106. Schlüsselschild der Brieflade der Olaikirche
107. Schlüsselschild einer Lade aus dem 17. Jahrhundert
108. Lade des Tallinner Magistrats aus dem Jahre 1688
109. Geschmiedeter Handgriff an der Lade des Schneideramts aus dem Jahre 1667
110. Geschmiedeter Handgriff an der Silberlade der Kanutengilde aus dem Jahre 1667
111. Geschmiedeter Handgriff an der Maurergesellenlade aus dem Jahre 1748
112. Geschmiedeter Handgriff an einer Lade mit Rokokodekor
113. Innenseite des Deckels der Holzschnitzerlade aus dem Jahre 1640 im Stadtmuseum
114. Innenseite des Deckels der Schlossergesellenlade aus dem Jahre 1653 im Stadtmuseum
115. Innenseite des Deckels der Stattlermeisterlade aus dem Jahre 1697 im Stadtmuseum
116. Ladenangel an der Kürschnerlade aus dem Jahre 1660 im Stadtmuseum
117. Ladenangel an der Magistratslade aus dem Jahre 1688 im Stadtmuseum
118. Ladenangel an einer Lade mit Barockbeschlag im Stadtmuseum
119. Ladenangel an der Töpferlade aus dem Jahre 1708 im Stadtmuseum
120. Ladenangel an der Maurergesellenlade aus dem Jahre 1748
121. Ladenangel an einer Lade mit Rokokodekor, 18. Jahrhundert
122. Ladenangel an der Kürschnerlade aus dem Jahre 1768
123. Die «Armentruhe» der Nikolaikirche, 16. Jahrhundert
124. Koffer, 17. Jahrhundert
125. Schmiedeverzierung am Kofferdeckel
126. Koffer, datiert 1787
127. Schloß mit 5 Riegeln an der Innenseite des Deckels eines eisernen Kastens, 16. Jahrhundert
128. Schloß an der Innenseite des Deckels eines eisernen Kastens, 16. Jahrhundert
129. Eiserne Kiste der Großen Gilde
130. Schloß an der Innenseite des Deckels einer eisernen Kiste
131. Große eiserne Kiste, datiert «Anno 1696»
132. Bemalte eiserne Kiste
133. Eiserne Kiste mit Rokokodekor im Stadtmuseum

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

1. Maueranker, aus einem Stück geschmiedet
2. Maueranker mit Öse und durchsteckbarem Ankerkeil
3. T- oder armbrustförmiger Maueranker
4. Türangel am Wandschrank, Rathausplatz 18
5. Türangel, Rataskaevustraße 24
6. Türangel, Pikkstraße 37
7. Schlüsselschild an der Balkontür der Domkirche
8. Schlagbaumschloß
9. Splintschloß mit Bolzenfeder
10. Vorhängeschloß mit durchsteckbarem Bügel
11. Rachenschloß

ILLUSTRATSIOONID
ИЛЛЮСТРАЦИИ
ILLUSTRATIONEN

1. Müüriankrutega hoone Pikk tn. 30

2. Müüriankrutega hoone Lai tn. 29

3. Müüriankur Toomkiriku lõunaseinal

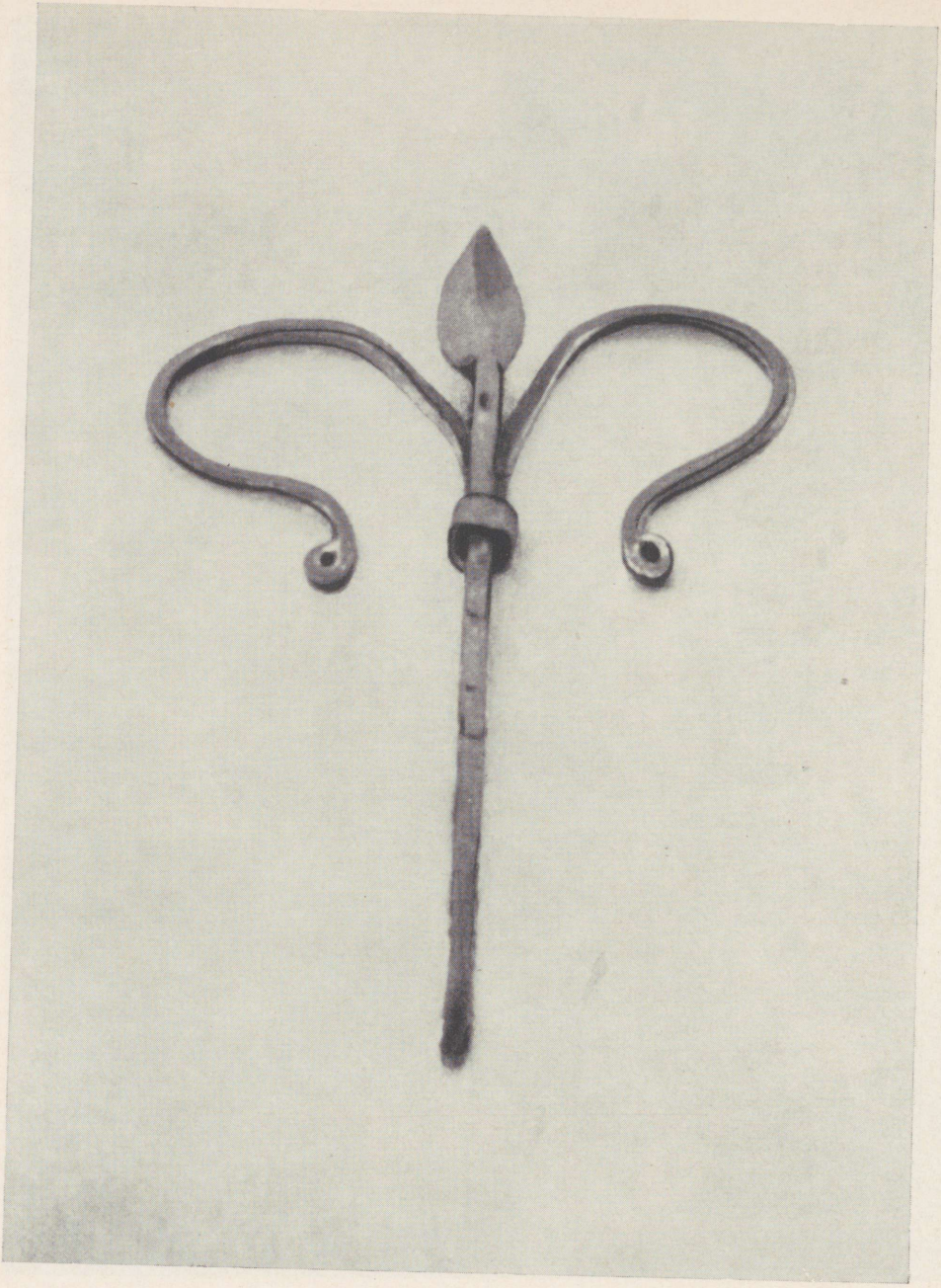

4. Müüriankur Lai tn. 19

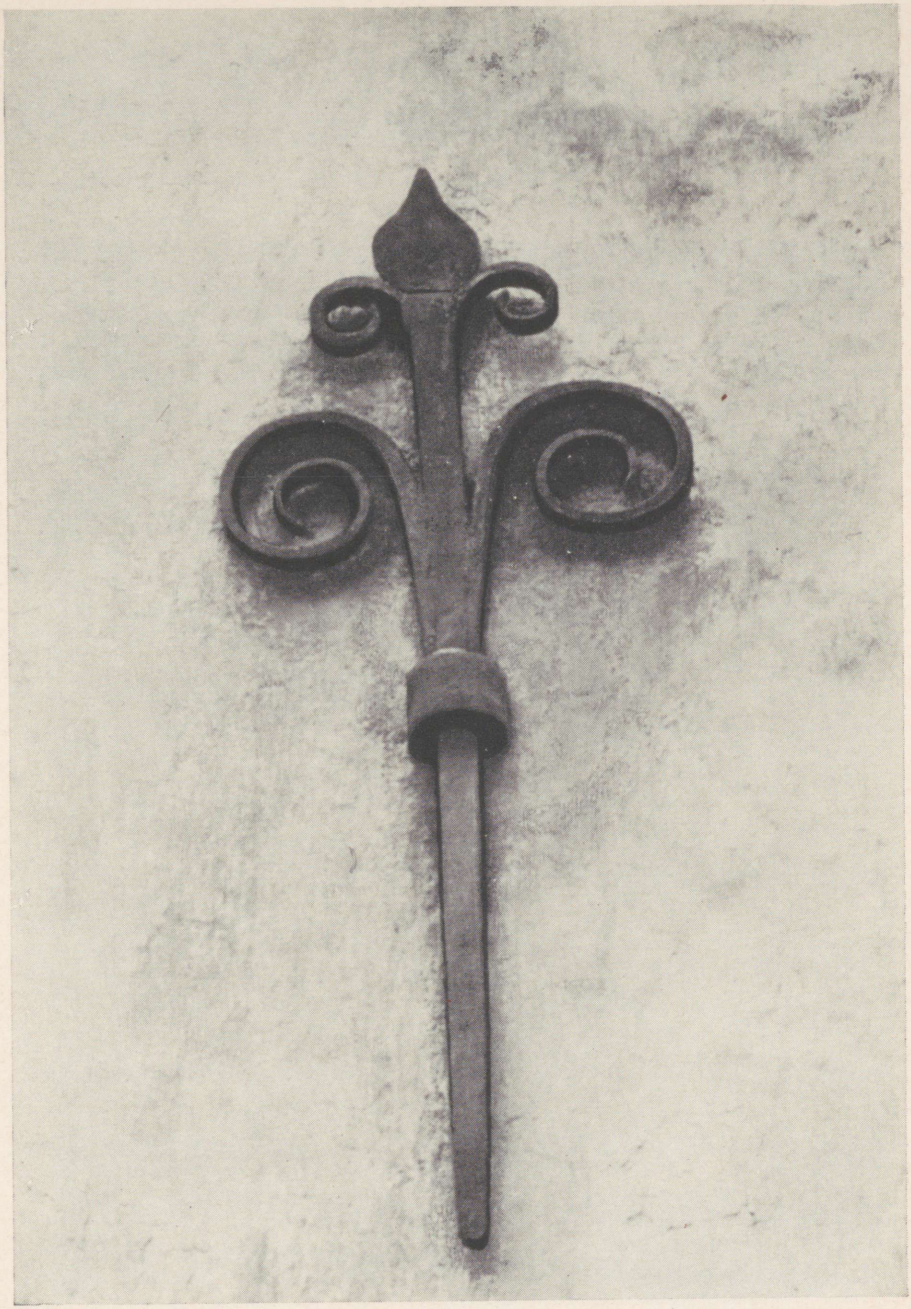

5. Müüriankur Raeapteegi hoonel

6. Müüriankur Rahvakohtu tn. 1

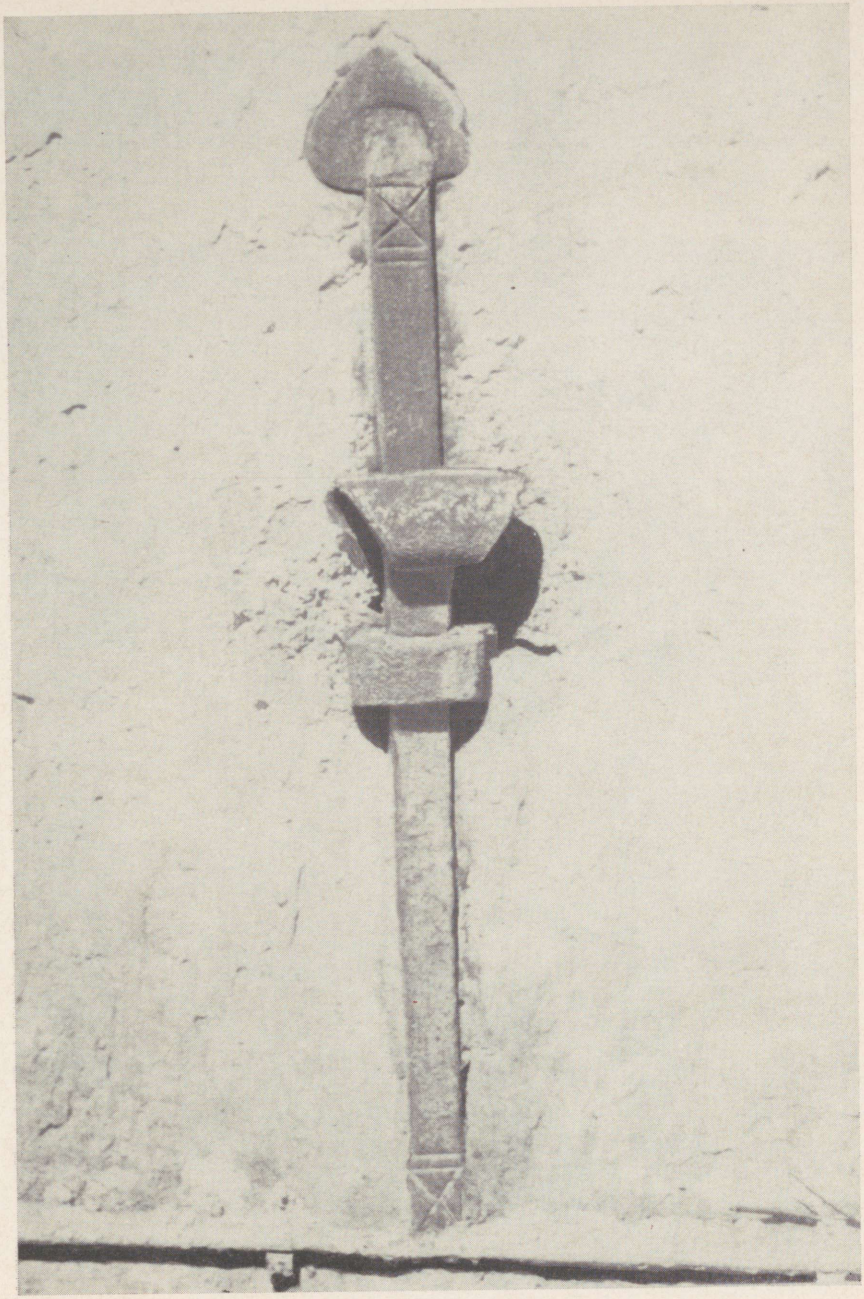

7. Müüriankur aidal Aida tn. 1

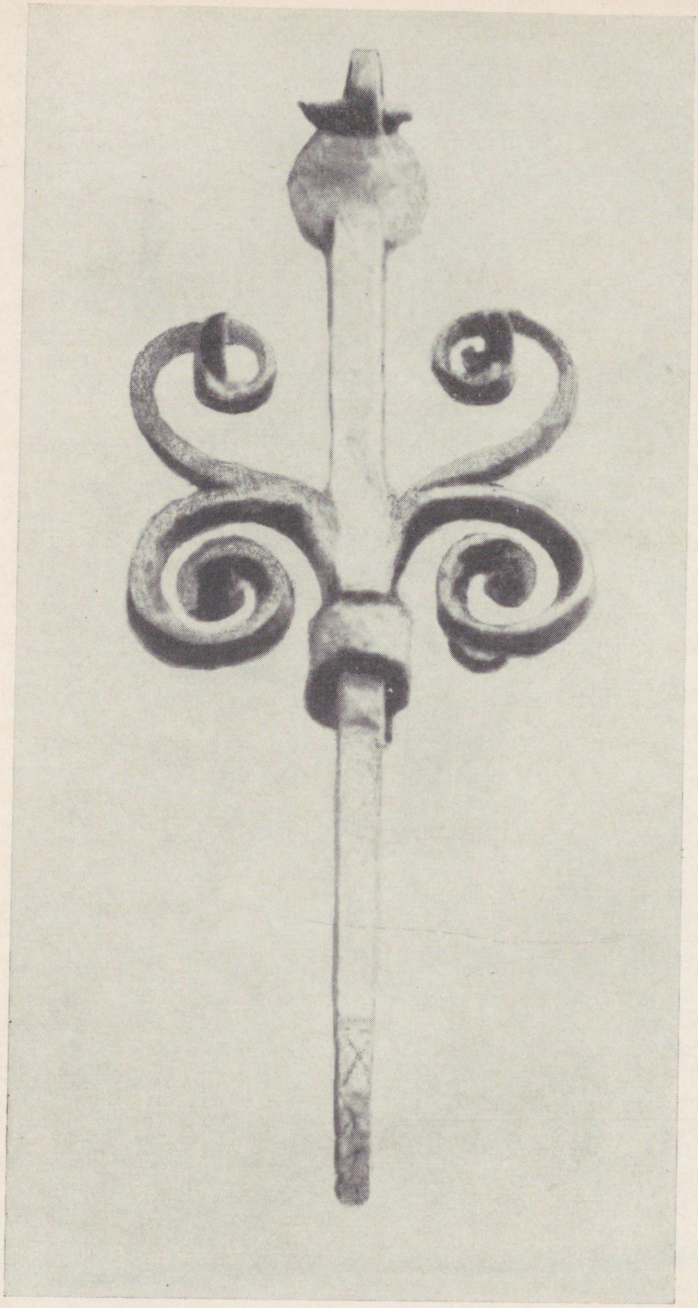

8. Müüriankur Antoniuse kabelil

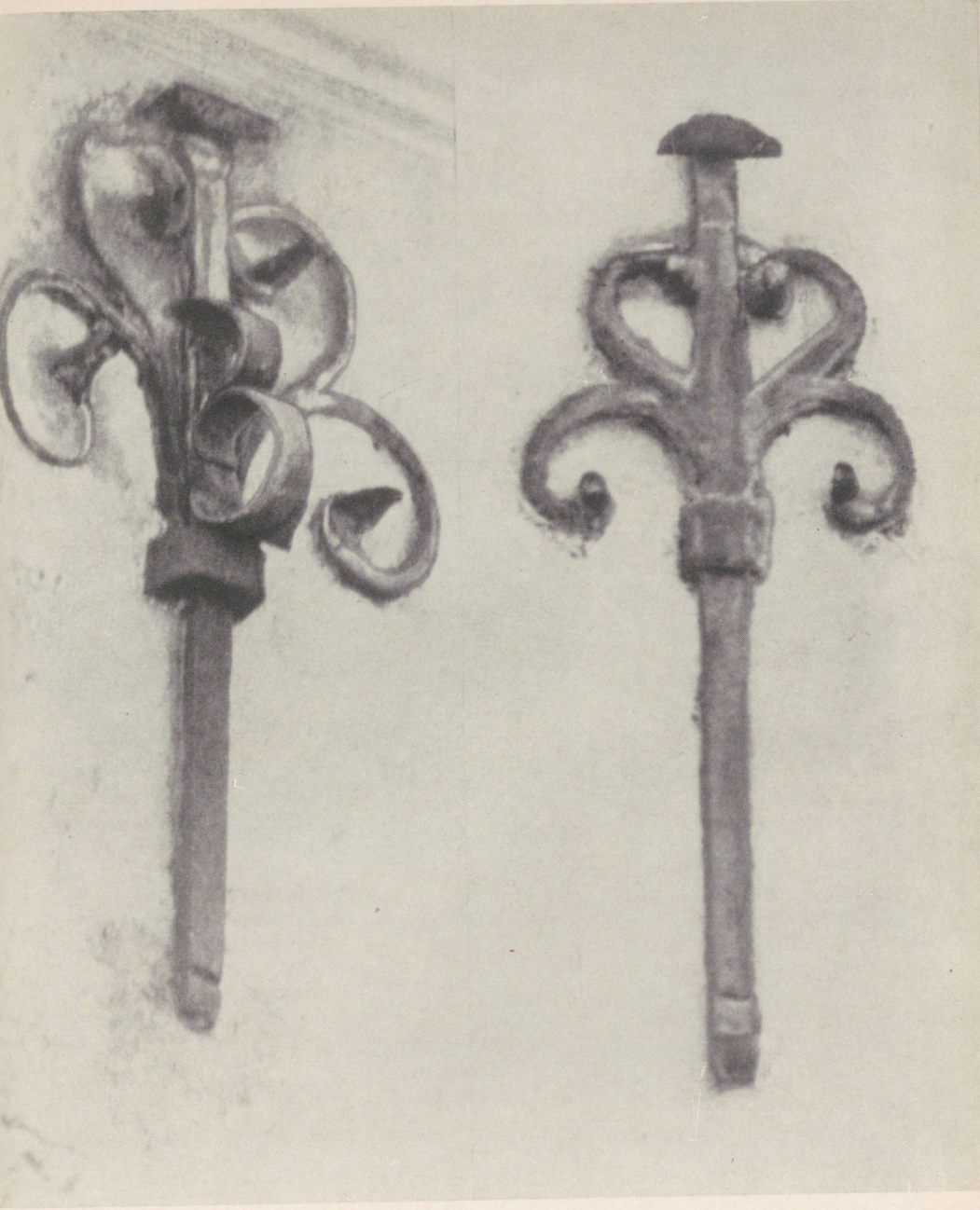

9. Müüriankur Clodti kabelil, 1673. a. 10. Müüriankur Tolli tn. 1, 17. saj.

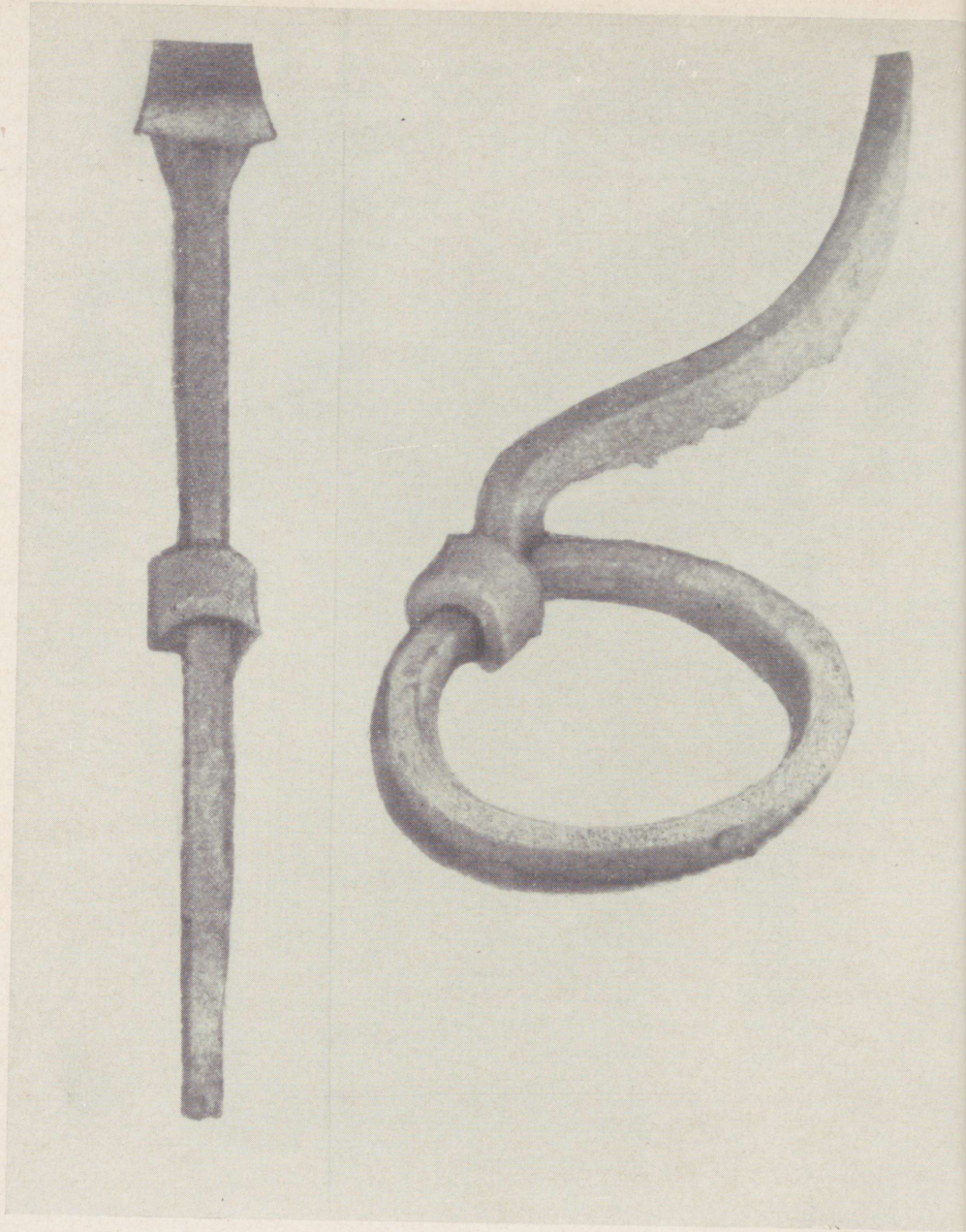

11. Müüriankrud Laboratooriumi tn. 14, 1687. a.

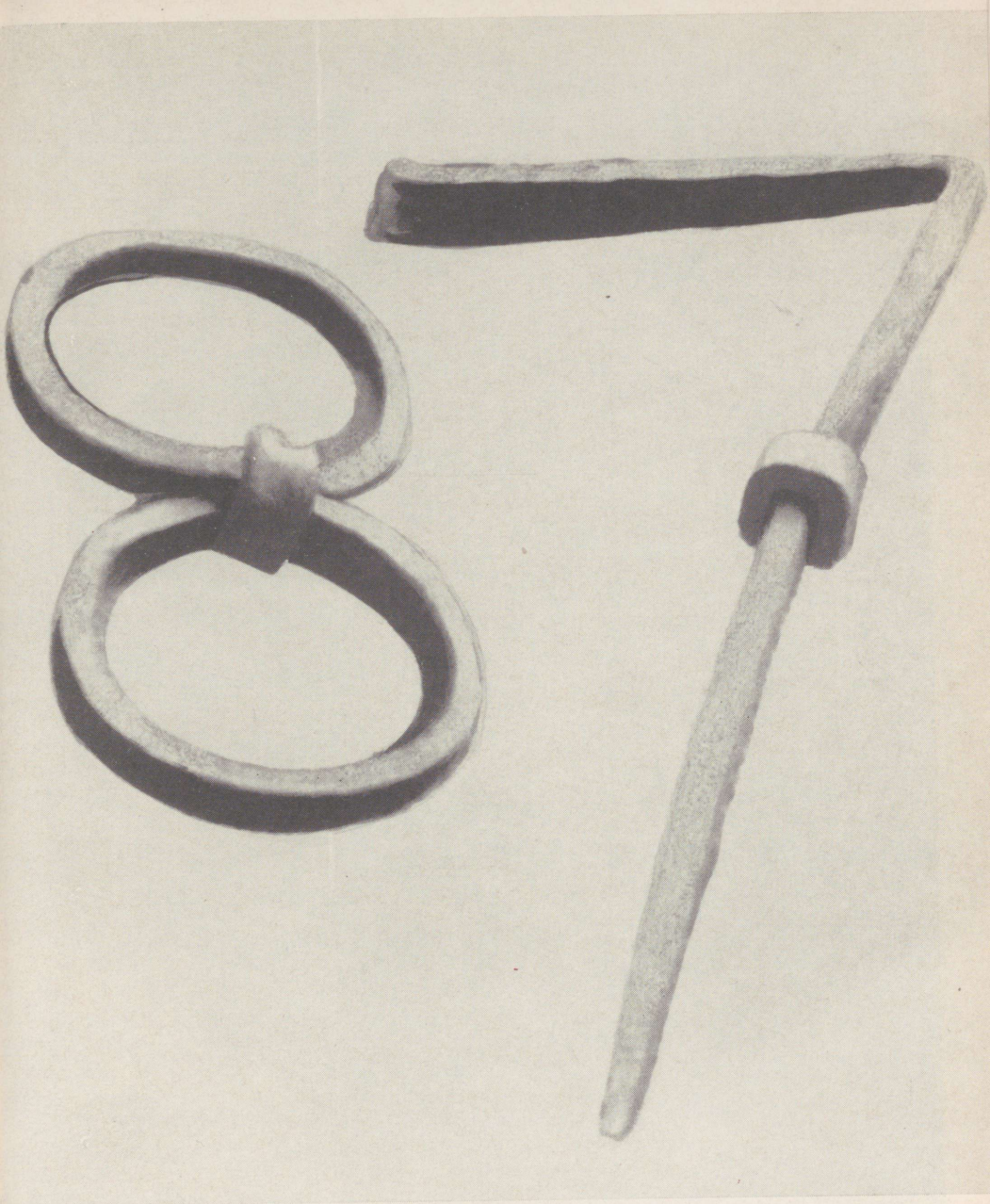

12. Müüriankur elamul endise mungakloostri õuel Vene tn. 12

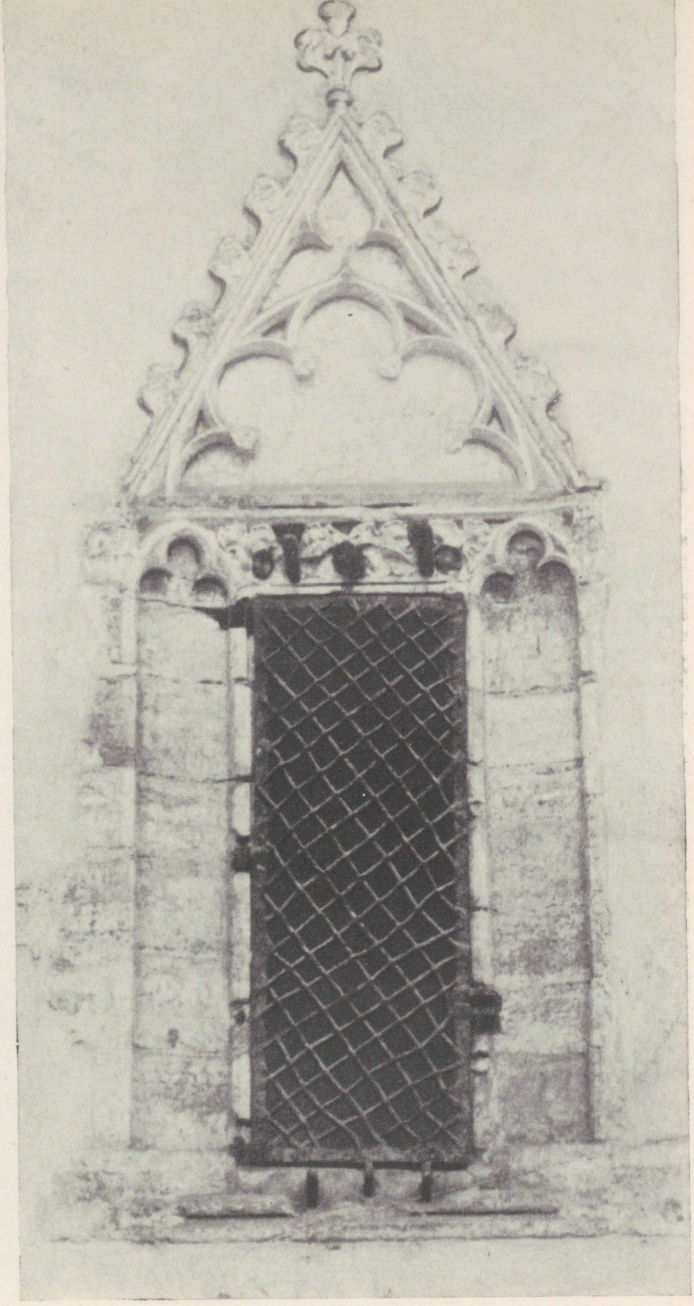

13. Võre Niguliste kirikus, 1475. a.

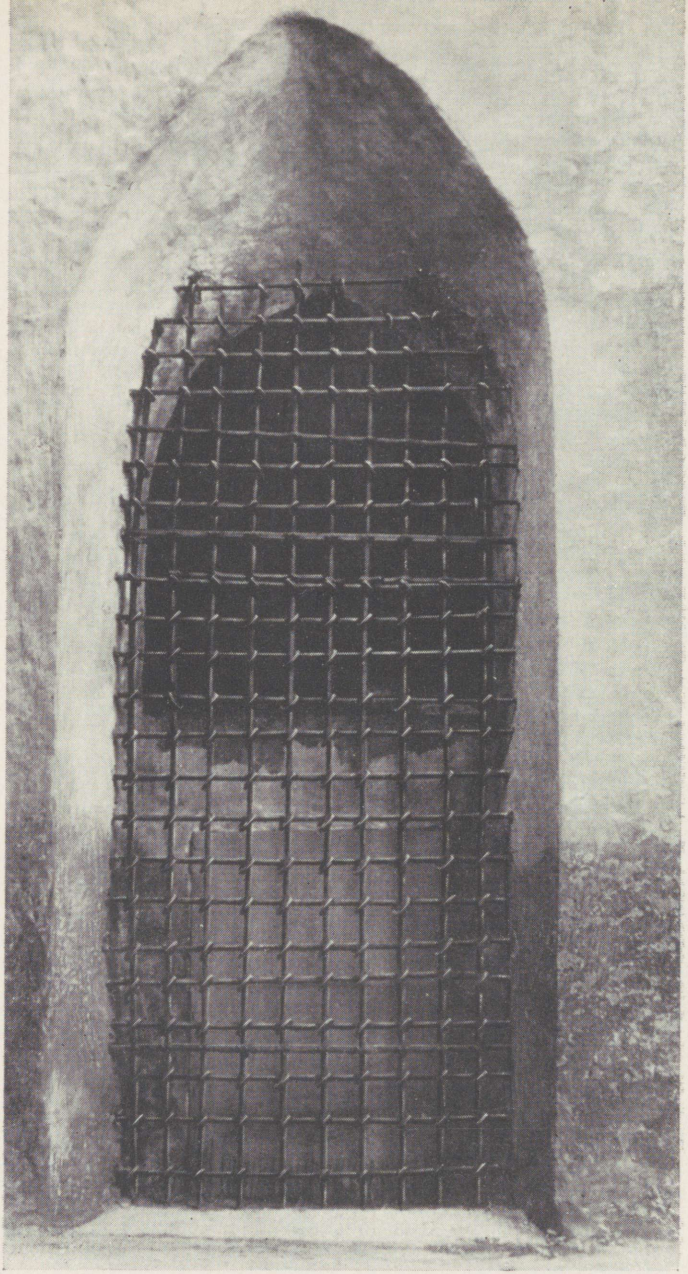

14. Võre Toomkirikul

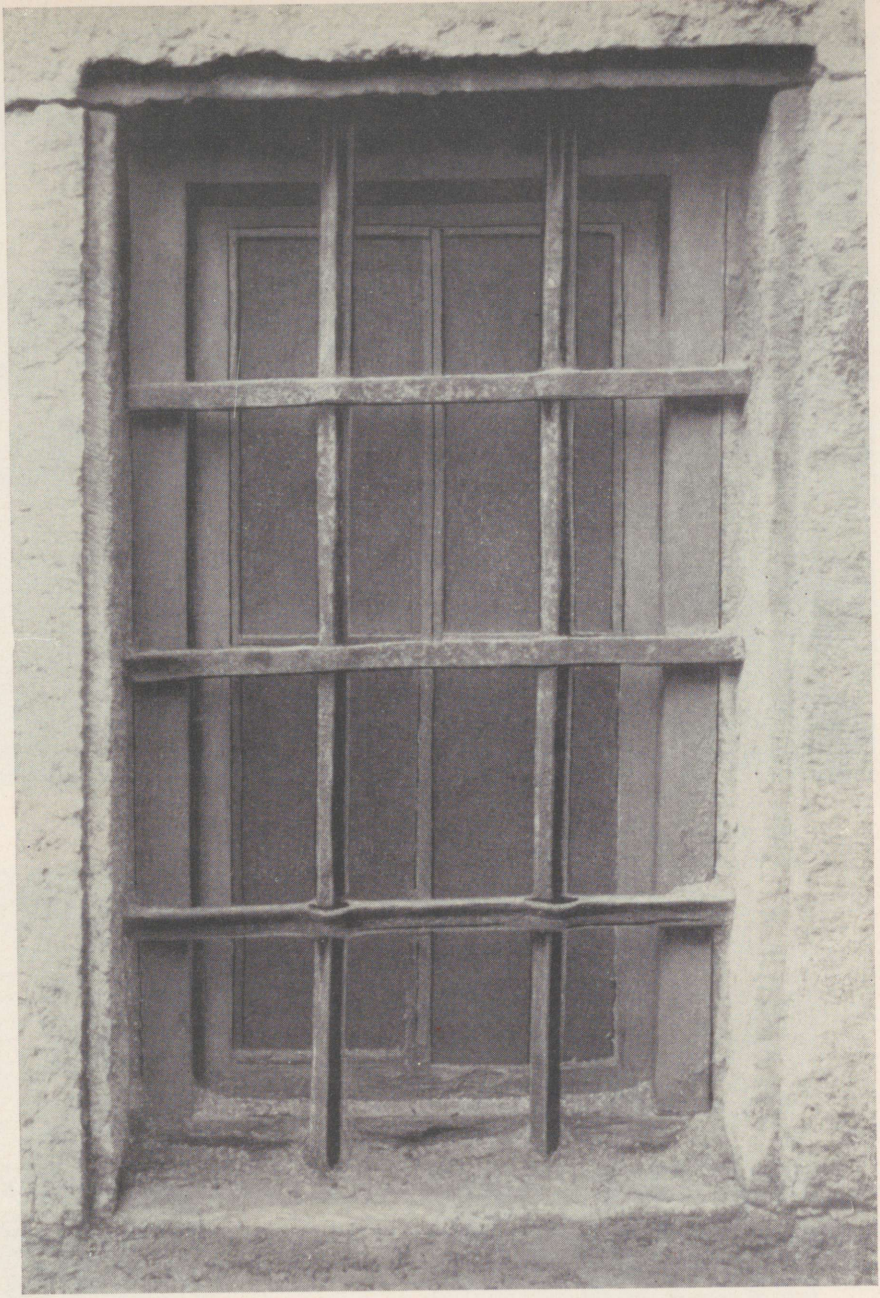

15. Aknavõre aidal Aida tn. 1, 17. saj.

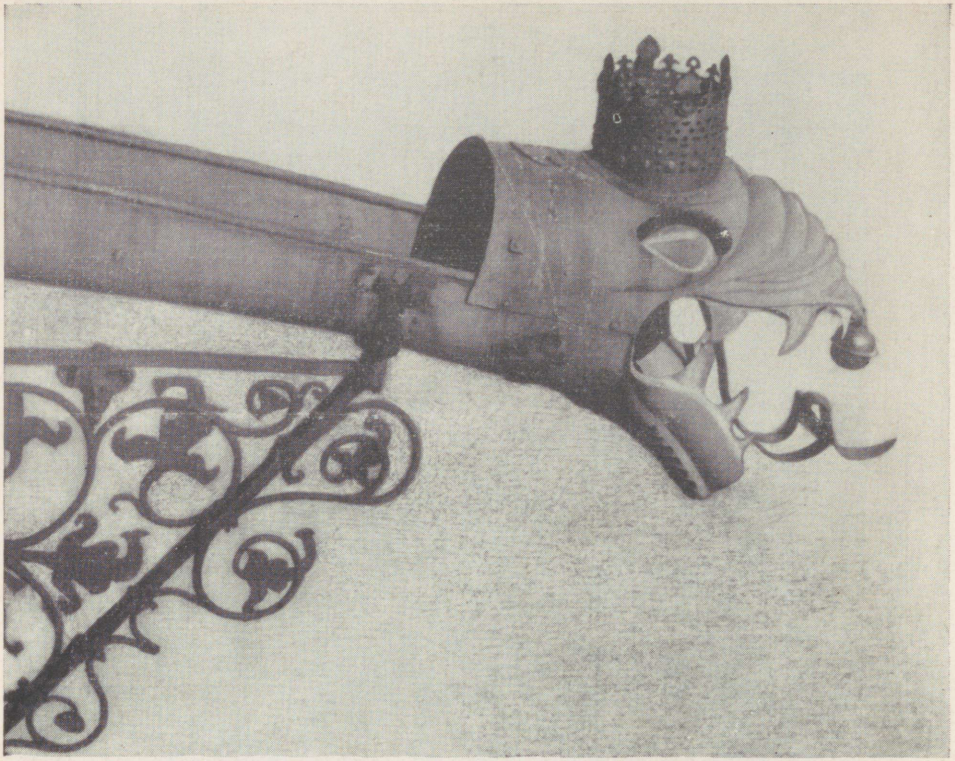

16. Raekoja veesüliti sepistoendaja, 1627. a.

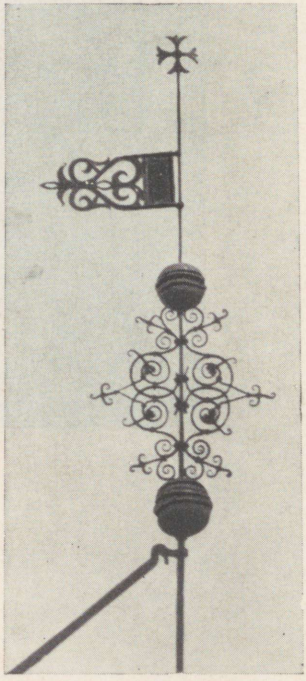

17. Tuulelipp Pikk tn. 71

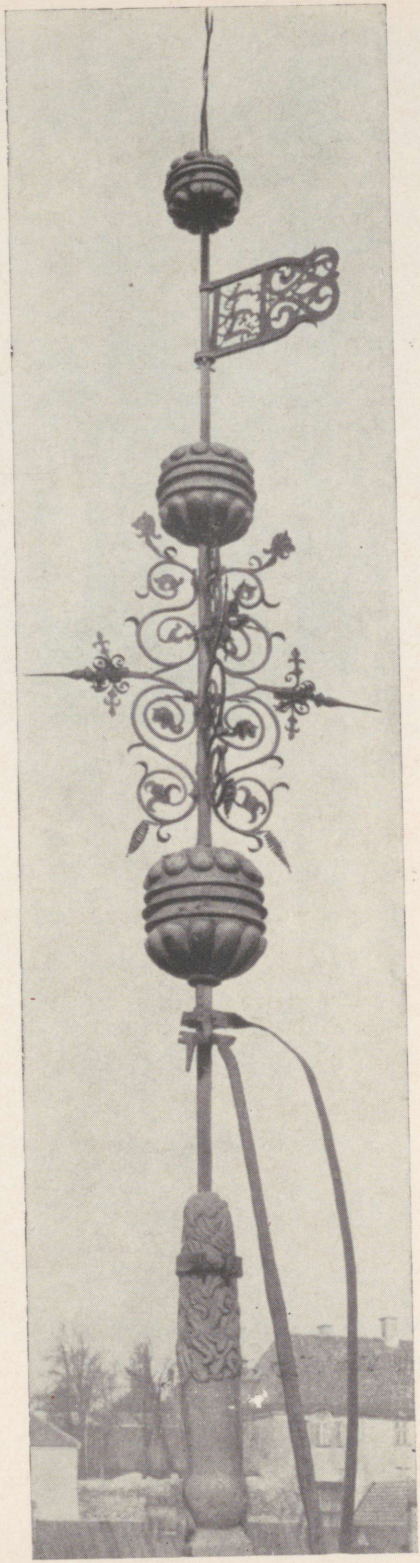

18. Tuulelipp raekojal, 1627. a.

19. Tuulelipp Pikk tn. 15

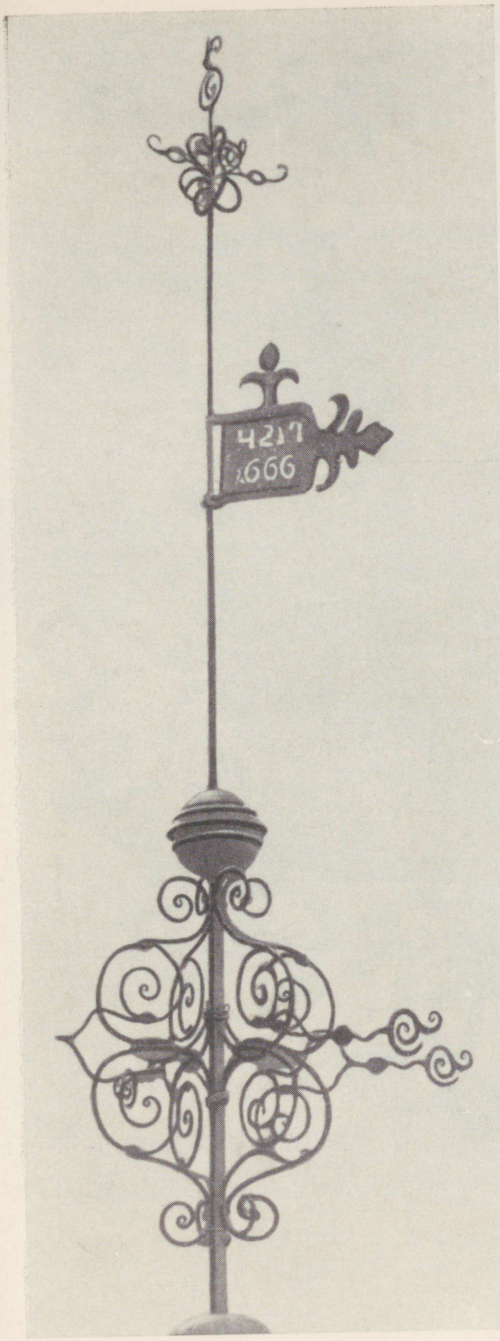

20. Tuulelipp Kohtu tn. 6, 1666. a.

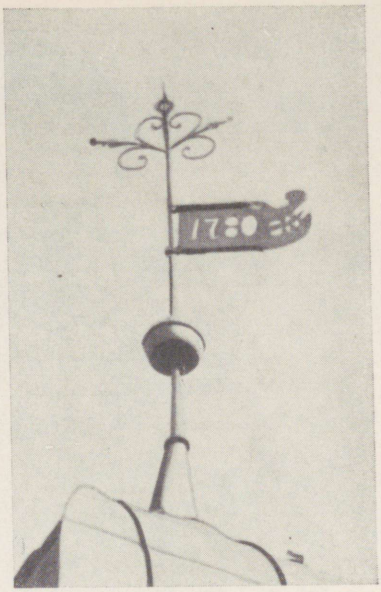

21. Tuulelipp Kalamaja kalmistu kellatornil, 1780. a.

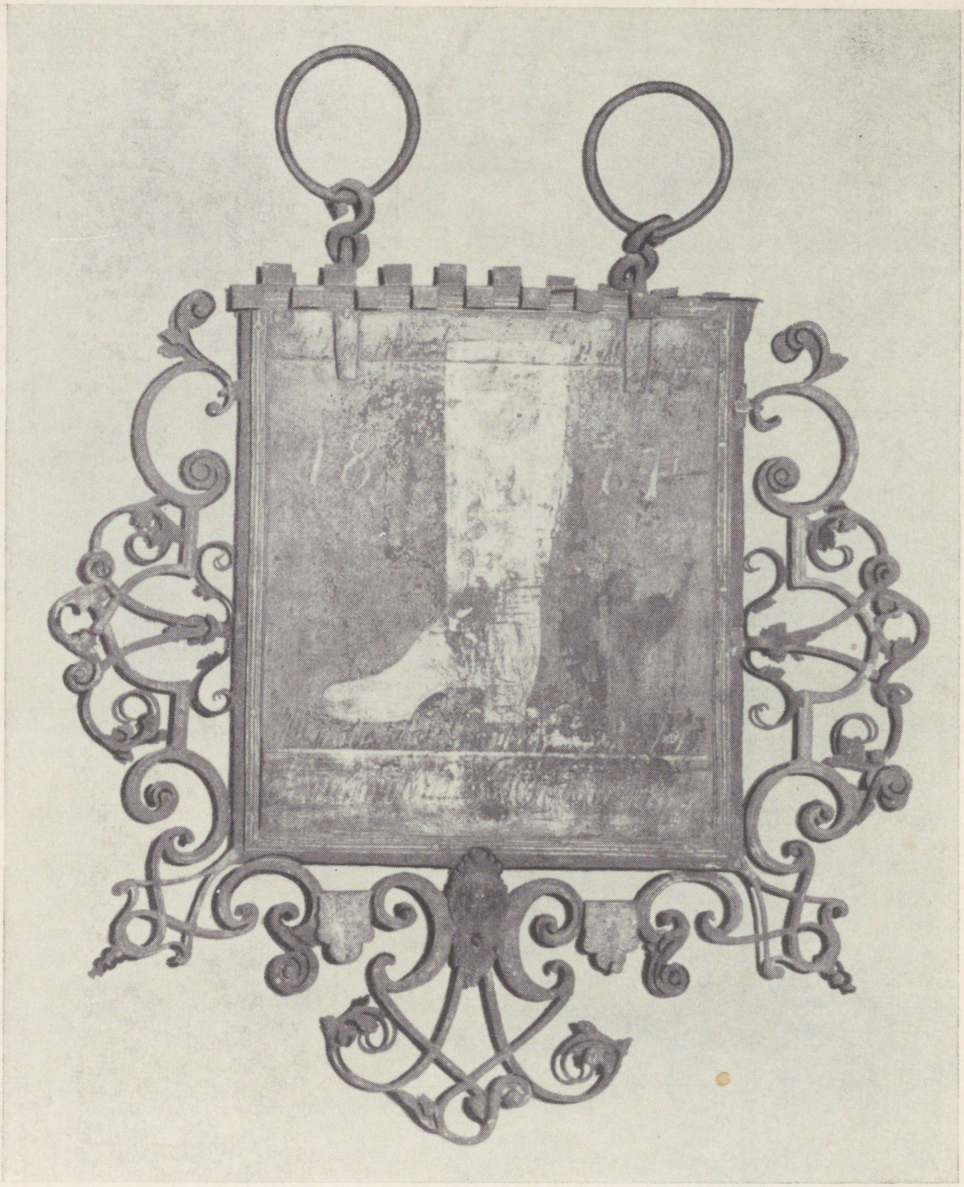

22. Kingsepasellide kodu silt, 18. saj.

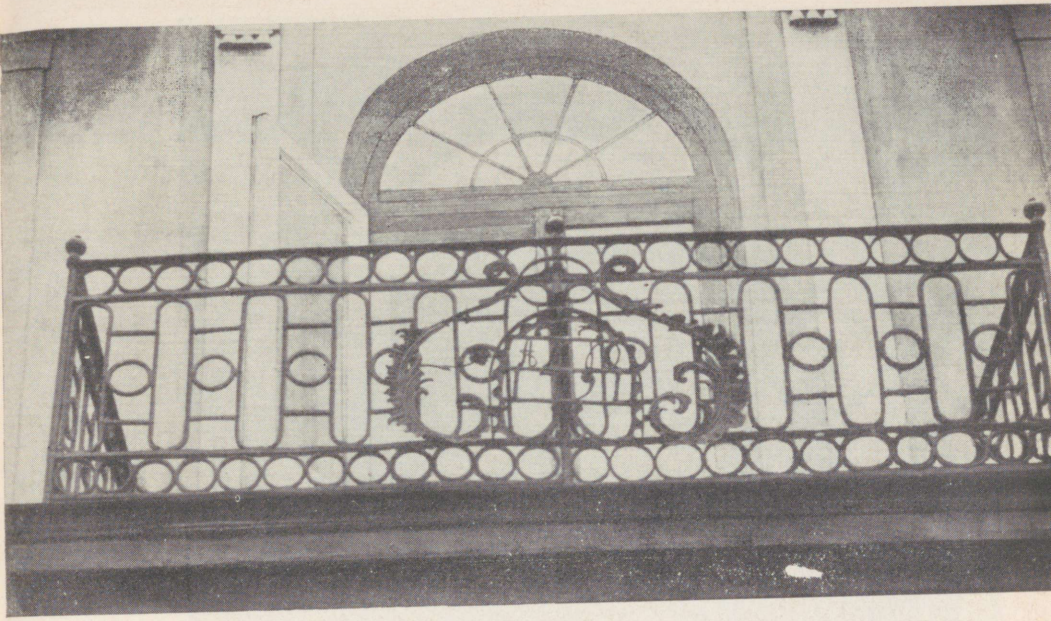

23. Rõdu rokokoodetailiga Uus tn. 10, 1791. a.

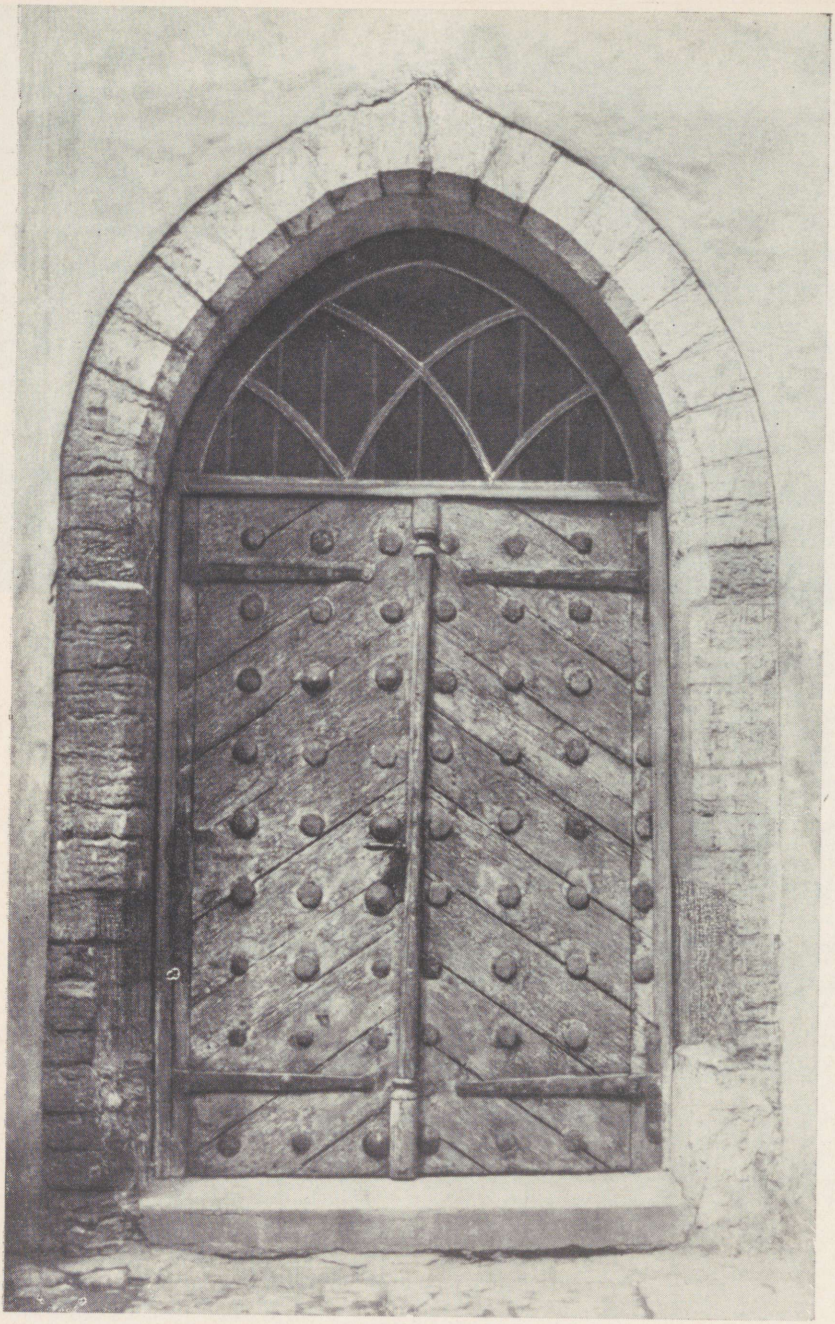

24. Pühavaimu kiriku uks, 15.—16. saj.

25. Sepisnaelad Pühavaimu kiriku ukselt

26. Mustpeade hoone uks, 1604. a.

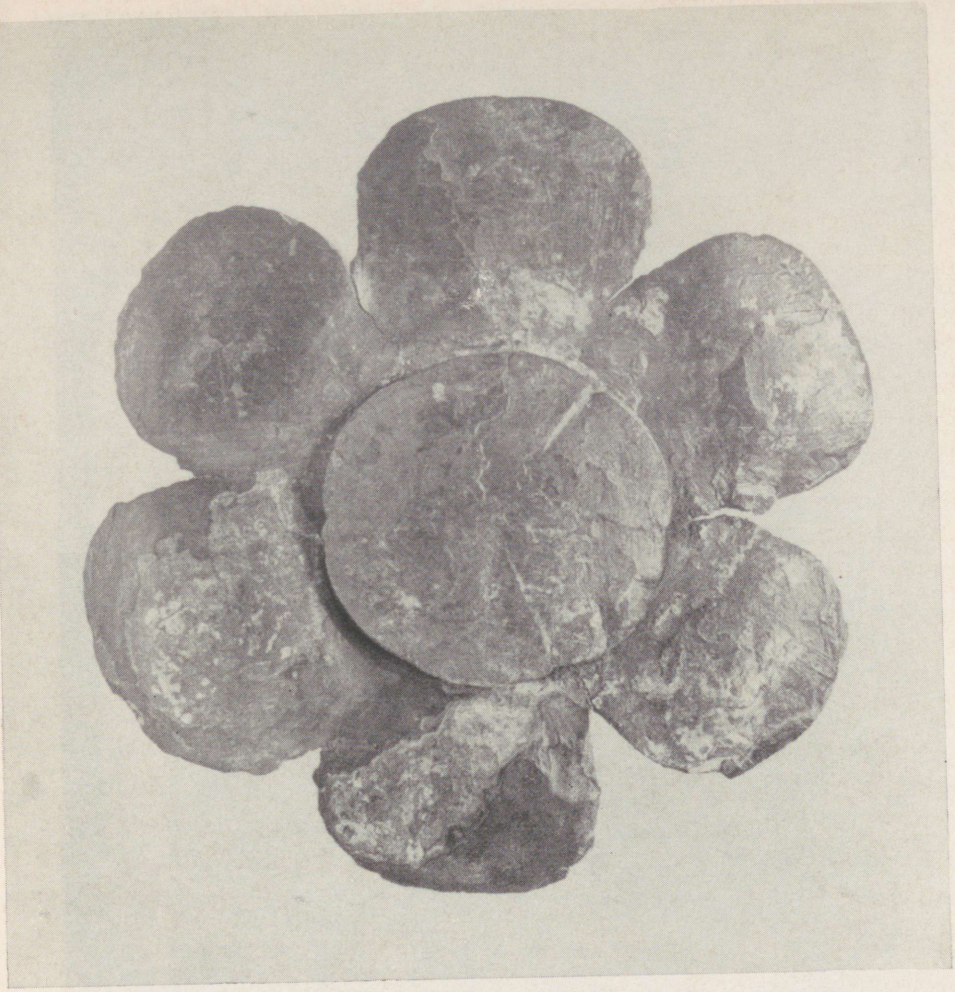

27. Sepisnael Mustpeade hoone ukselt

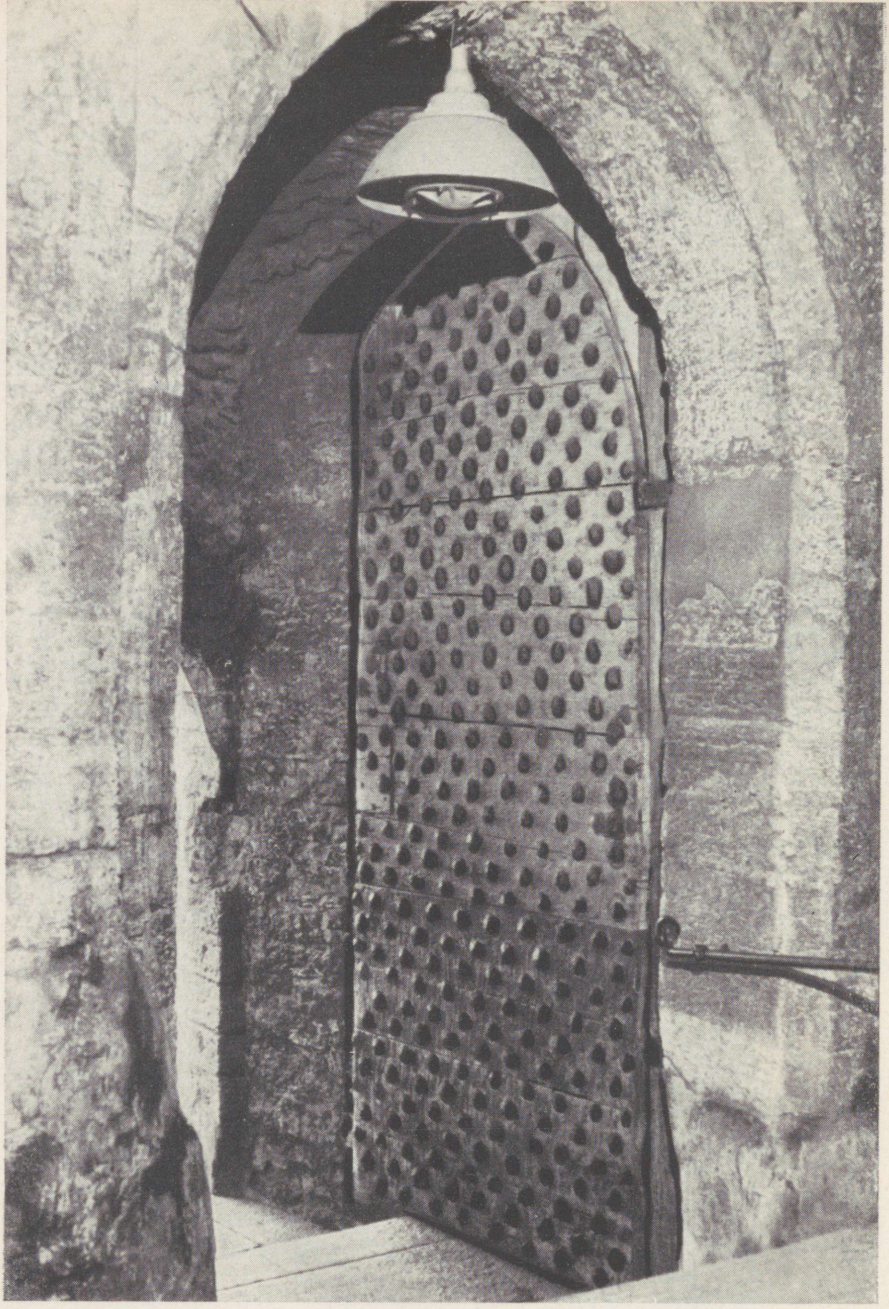

28. Lühikese jala värav, 1608.—1610. a.

29. Niguliste kiriku Clodti kabeli uks, 1673. a.

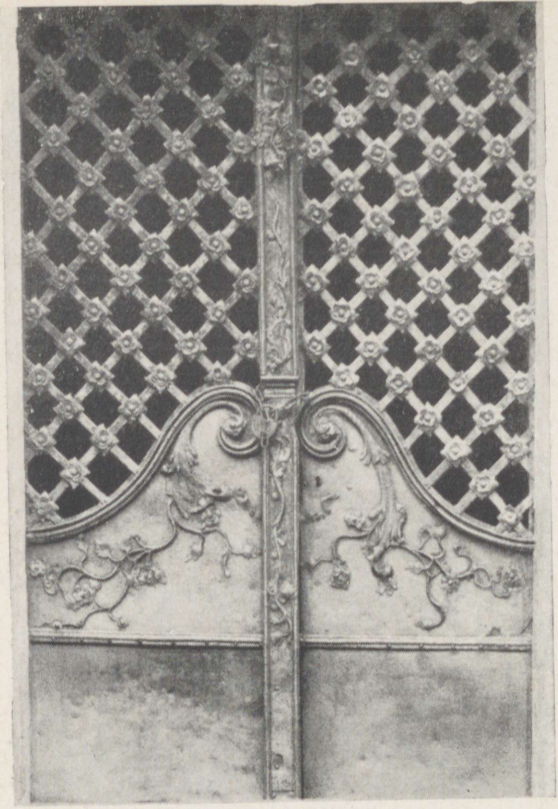

30. Niguliste kiriku Holstein-Becki kabeli uks, 1775. a.

31. Uksehing Toomkiriku lõunaseina uksel

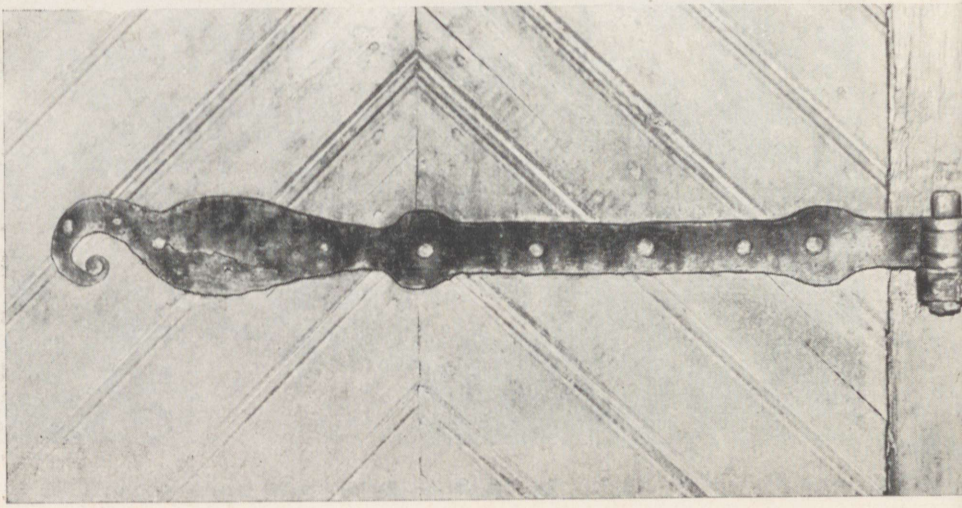

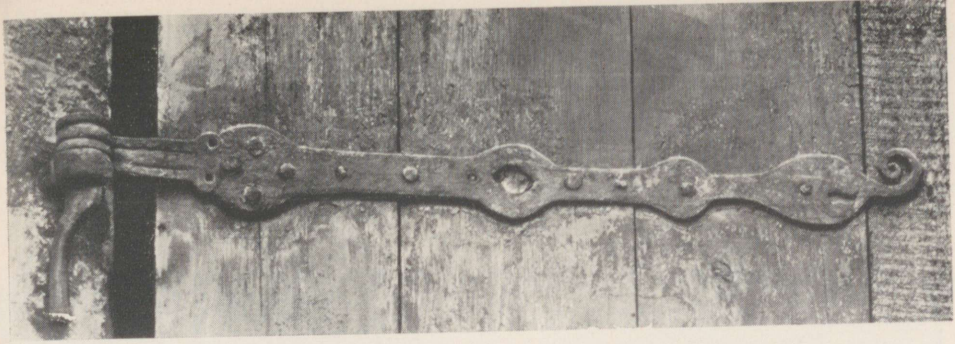

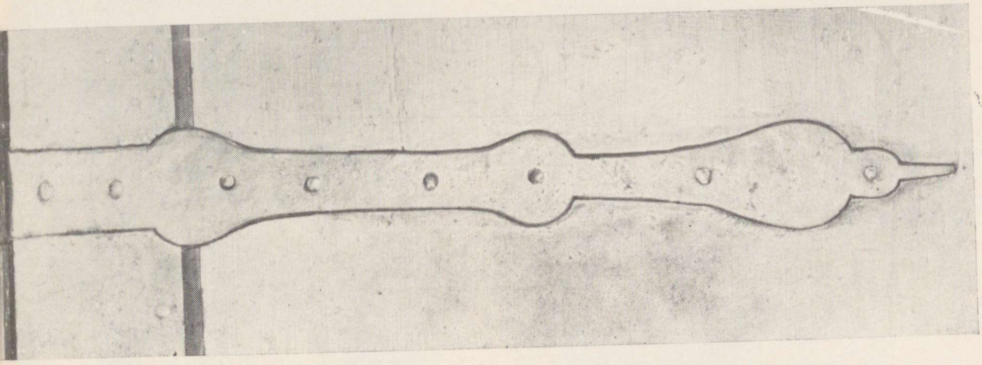

32. Uksehing Vene tn. 12
33. Uksehing Toomkiriku kàntsliuksel

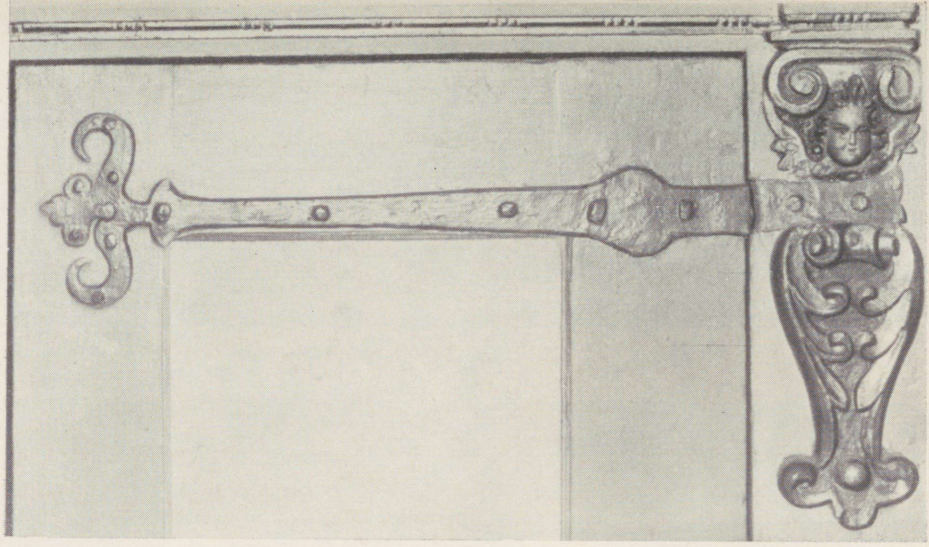

34. Uksehing Pühavaimu kiriku kantsliuksel, 1610.—1615. a.

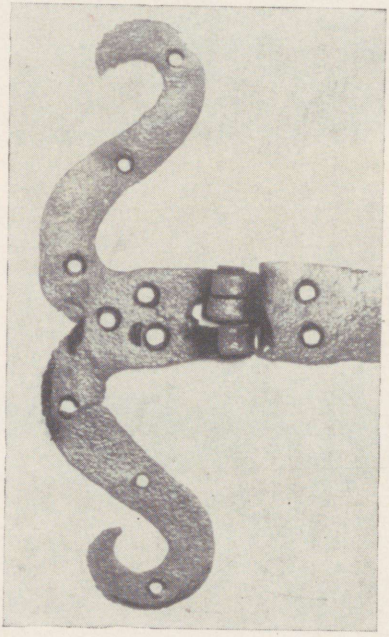

35. Uksehing Pikk tn. 7, 16. saj.

36. Uksehing Pühavaimu kiriku ukselt

37. Uksehing Toomkiriku torni ukselt, 17. saj.

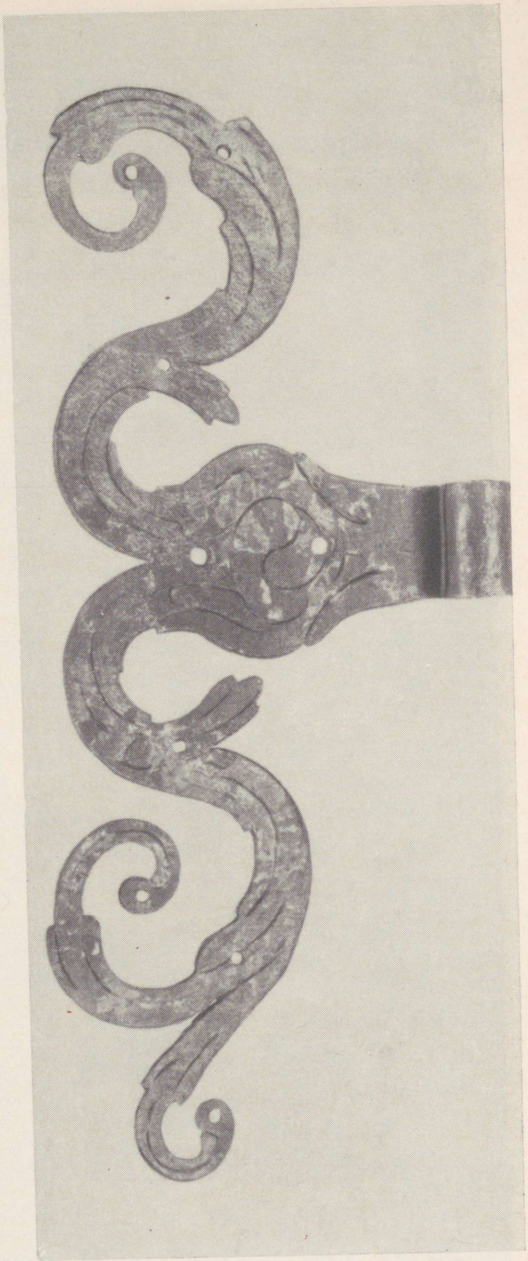

38. Uksehing Pikk tn. 71

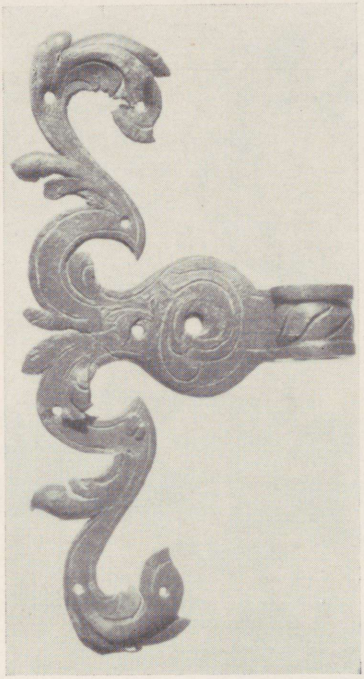

39. Uksehing Säde tn. 17

40. Uksehing Rataskaevu tn. 22

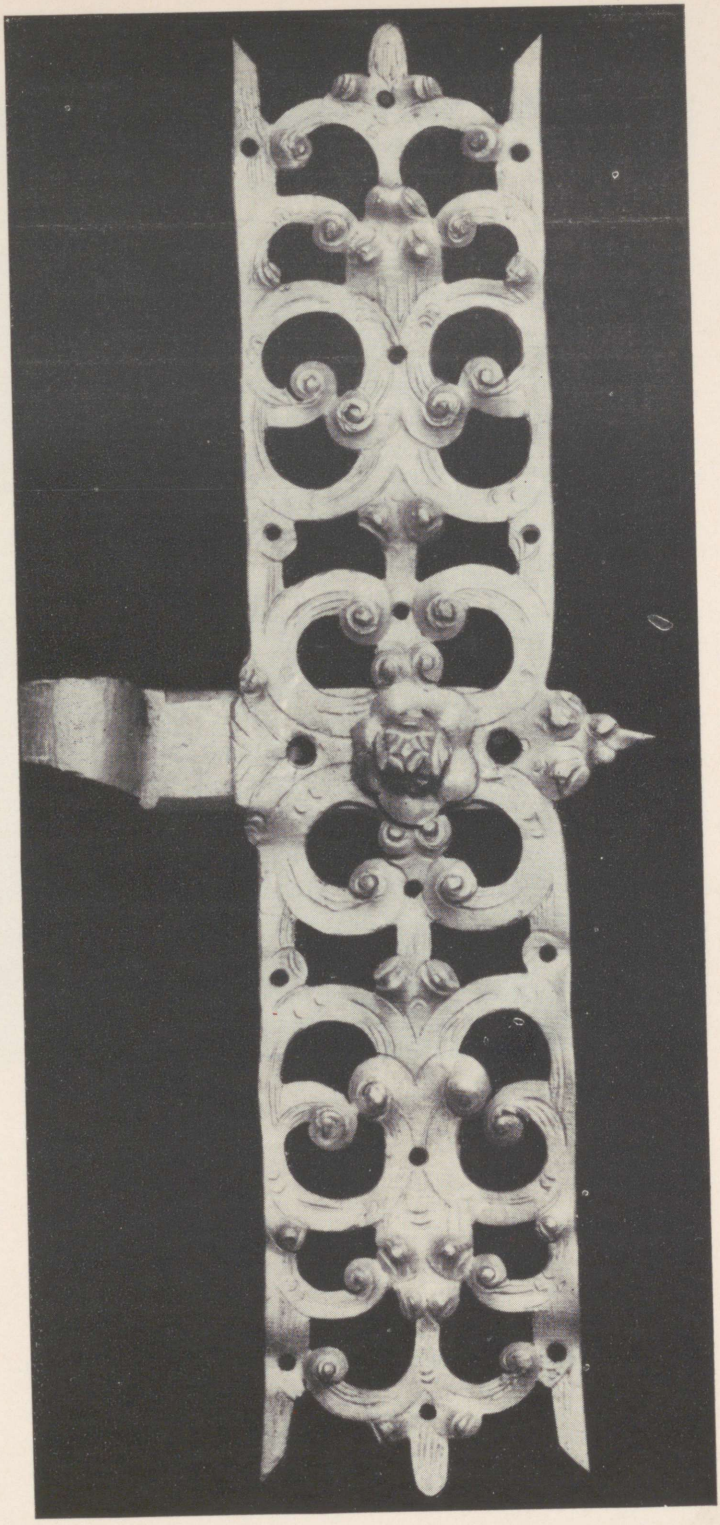

41. Uksehing elamus Raekoja plats 18, 1681. a.

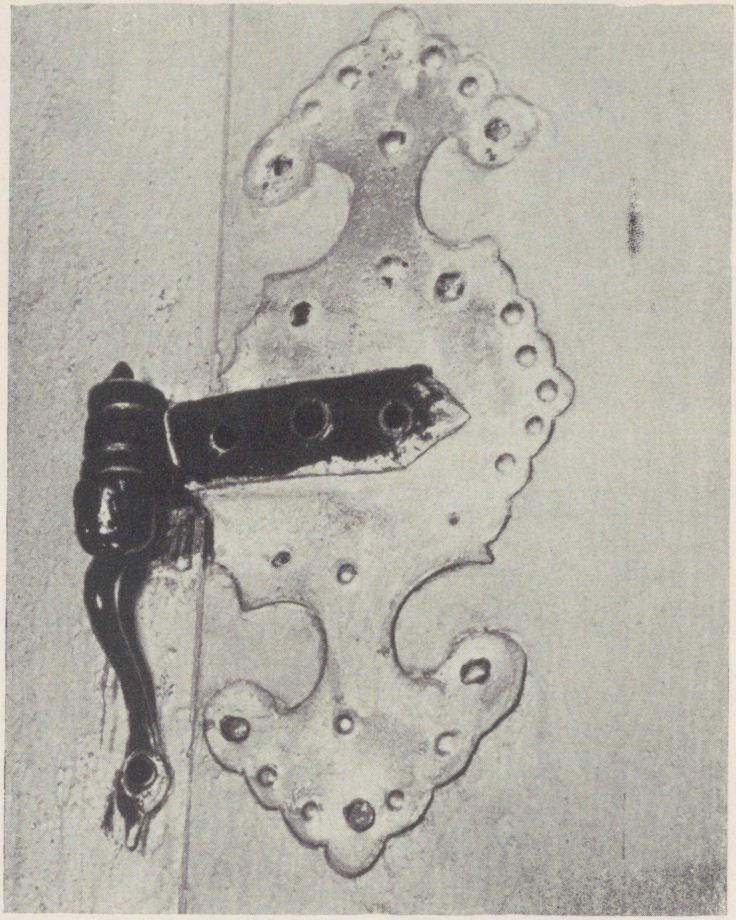

42. Uksehing Toomkiriku kinnisel rõdul, umb. 1700. a.

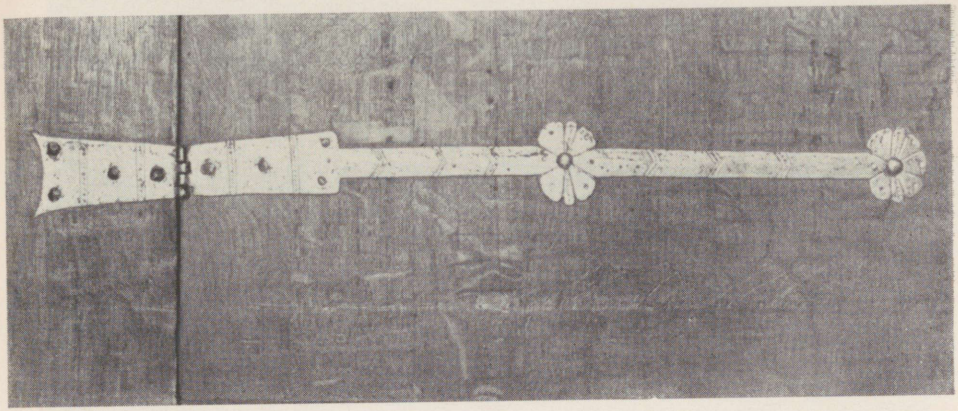

43. Uksehing seinakapil raekoja saalis

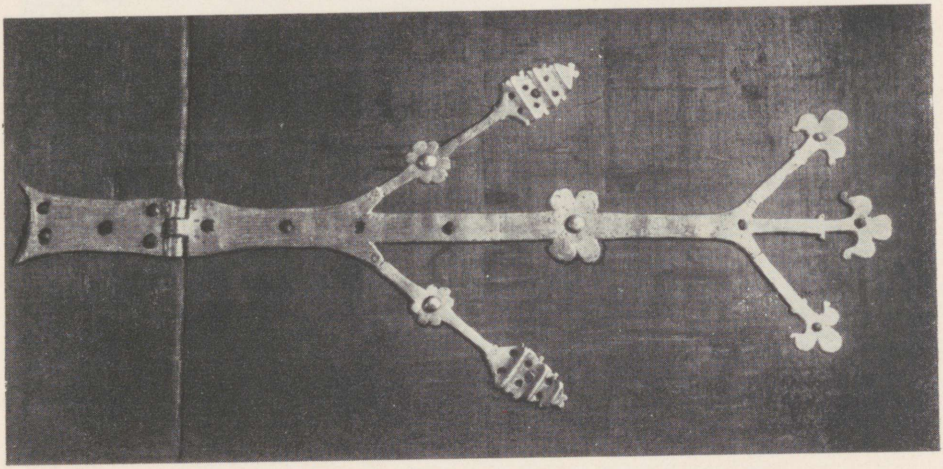

44. Uksehing seinakapil raekoja saalis

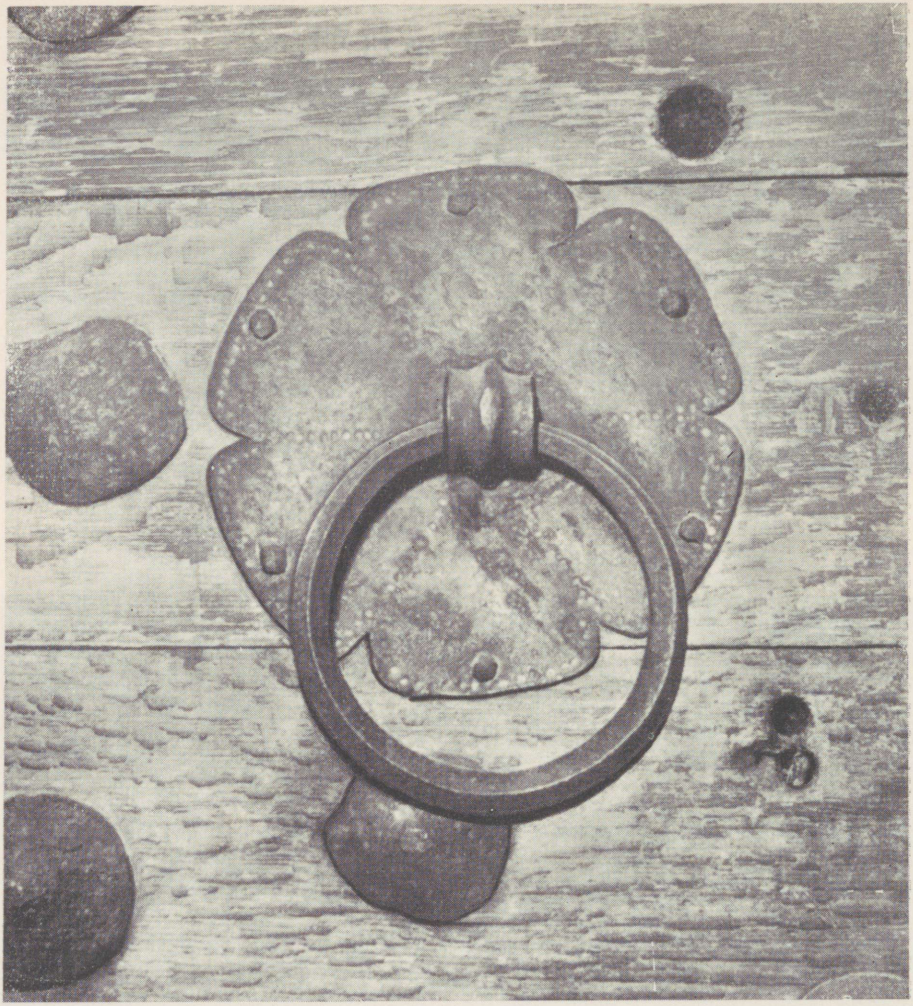

45. Rõngaskäepide Toomkiriku torniuksel, 1465. a.

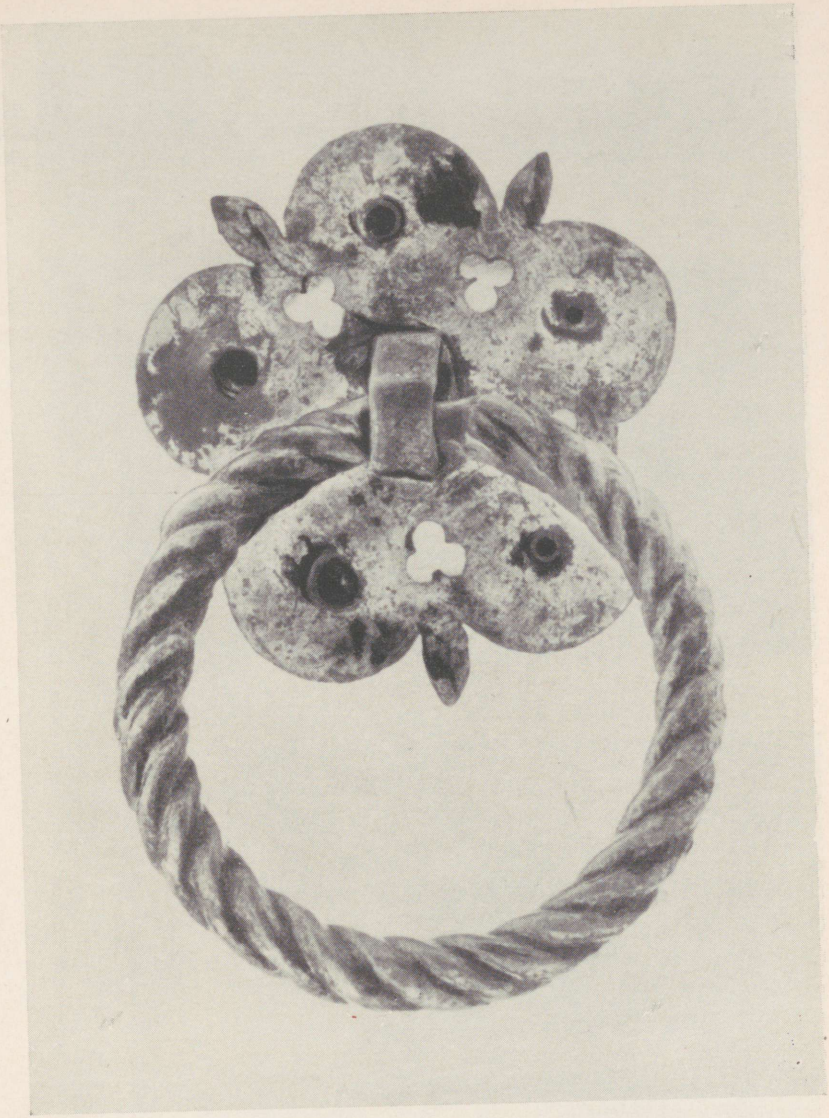

46. Rõngaskäepide endise mungakloostri viljaaida uksel Vene tn. 14, 16. saj.

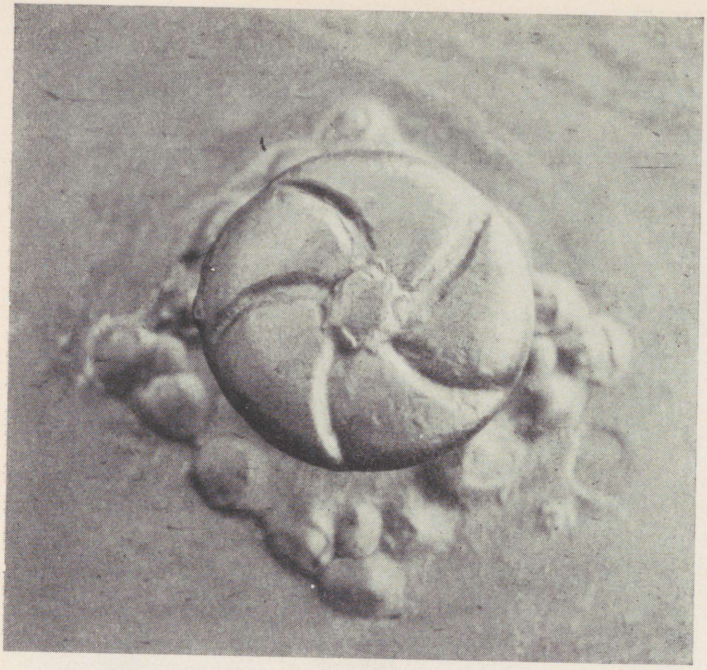

47. Nuppkäepide uksel Raamatukogu plats 3

48. Nuppkäepide uksel Vana-Tooma tn. 9

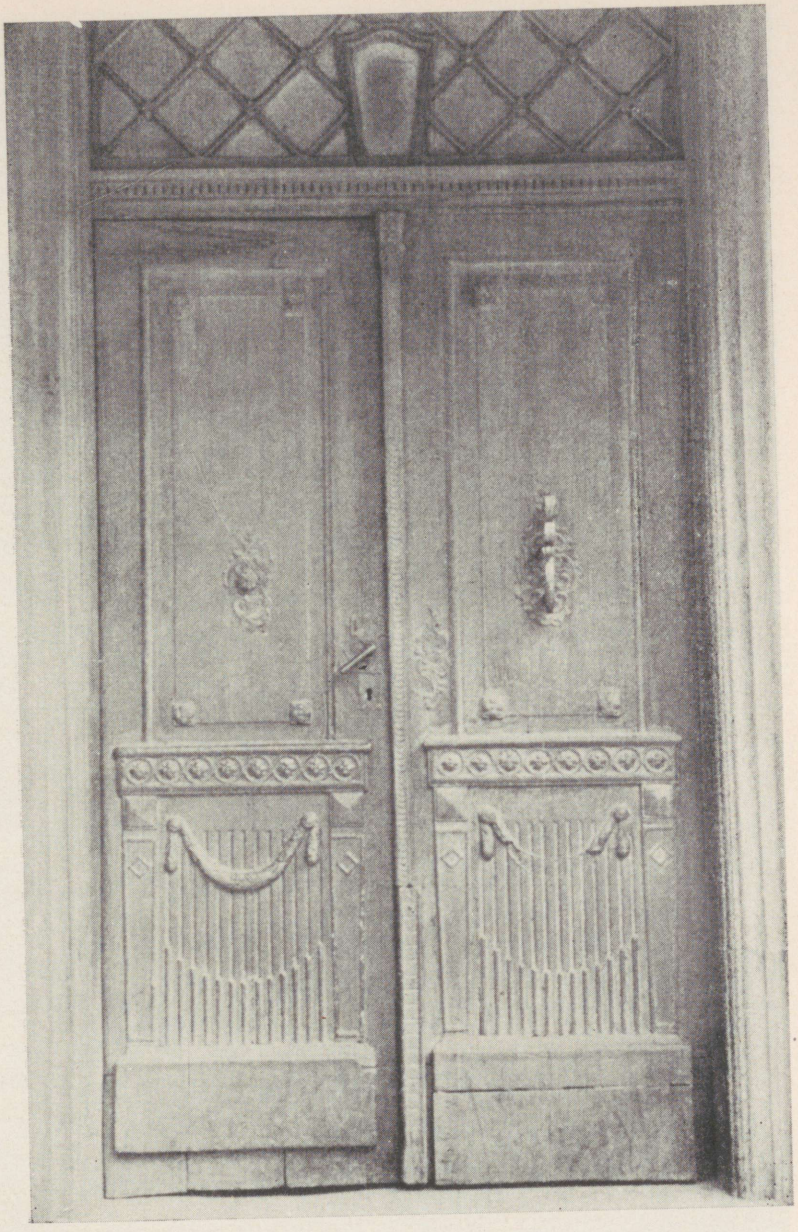

49. Uks Pikk tn. 66

50. Uksekoputi Pikk tn. 71

51. Uksekoputi haamer Ajaloomuuseumis

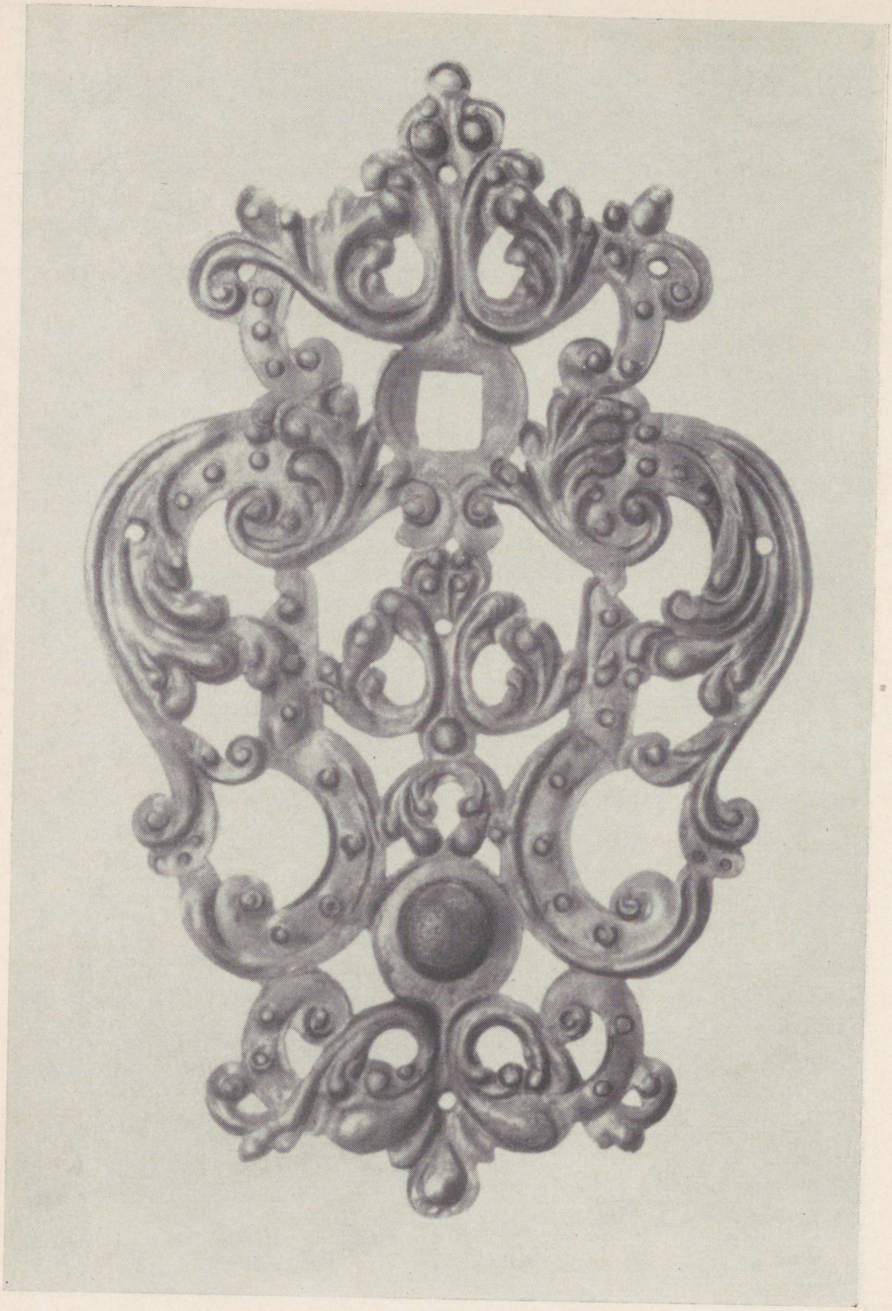

52. Koputi plaat Vana-Tooma tn. 9

53. Nuppkäepide Linnuse tn. 5

54. Koputi Pikk tn. 66

55. Võtmekilp mungakloostri viljaaida uksel Vene tn. 14, 16. saj.

56. Võtmekilp Kinga tn. 7

57. Võtmekilp Pikk tn. 66

58. Võtmekilp Lossiplats 4

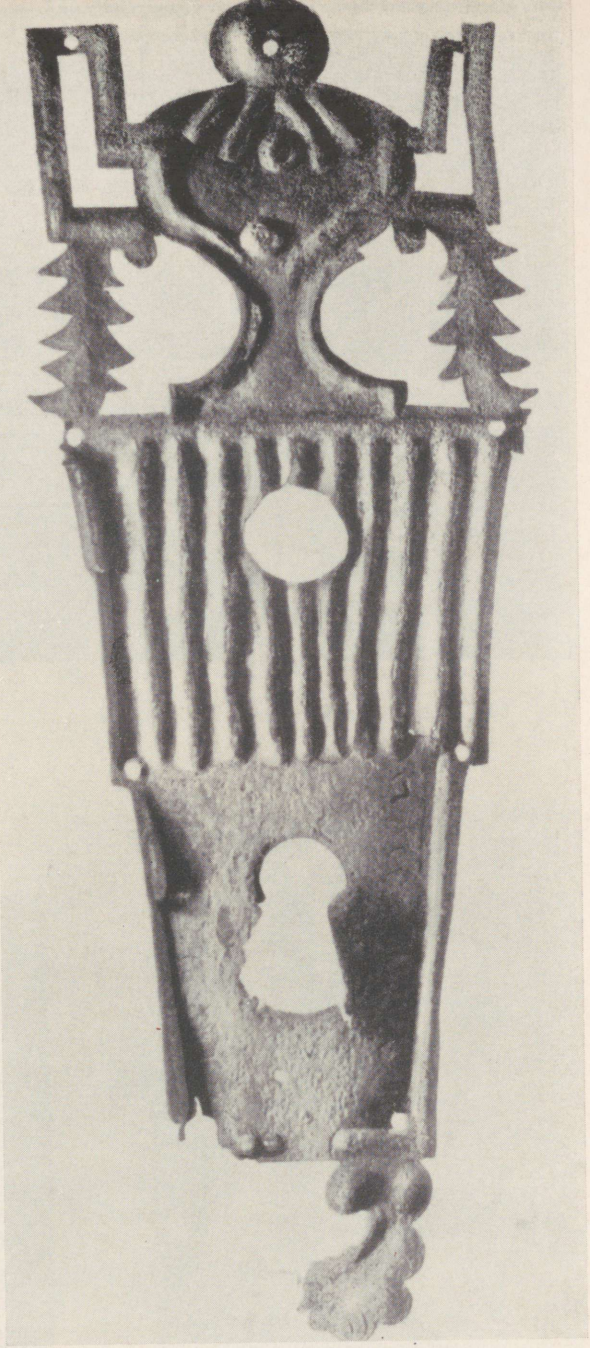

59. Võtmekilp
Lühike jalg 6

60. Aken sepishingedega Pikk tn. 33

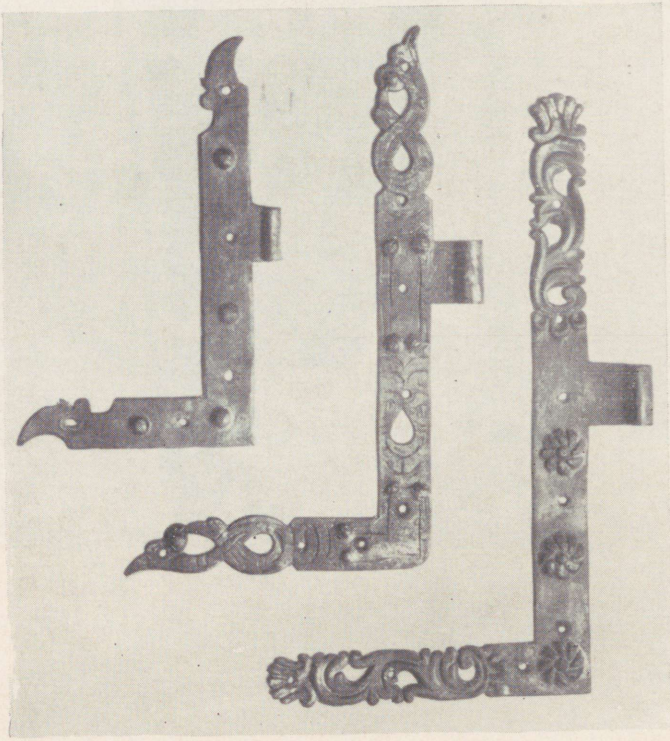

61. Aknahinged
Uus tn. 7,
Vene tn. 6,
Vene tn. 12,
17.—18. saj.

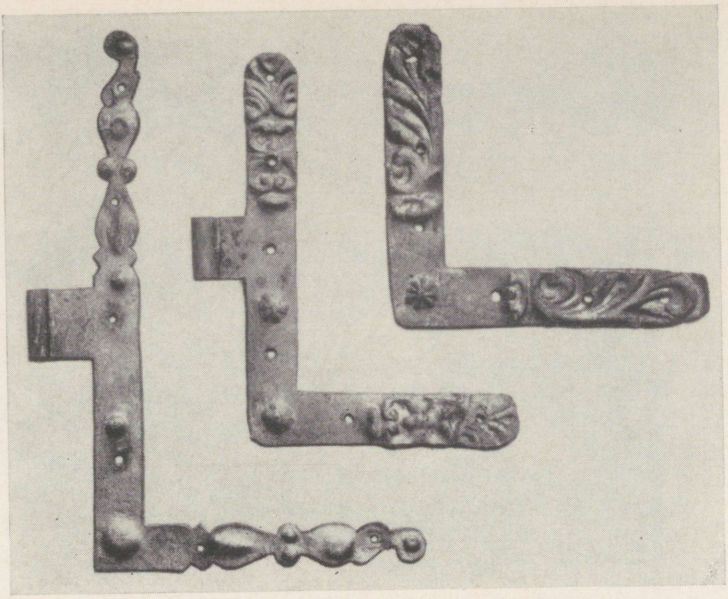

62. Aknahinged Lai tn. 9, Raamatukogu plats 3, Kallaku tn. 5, 17.—18. saj.

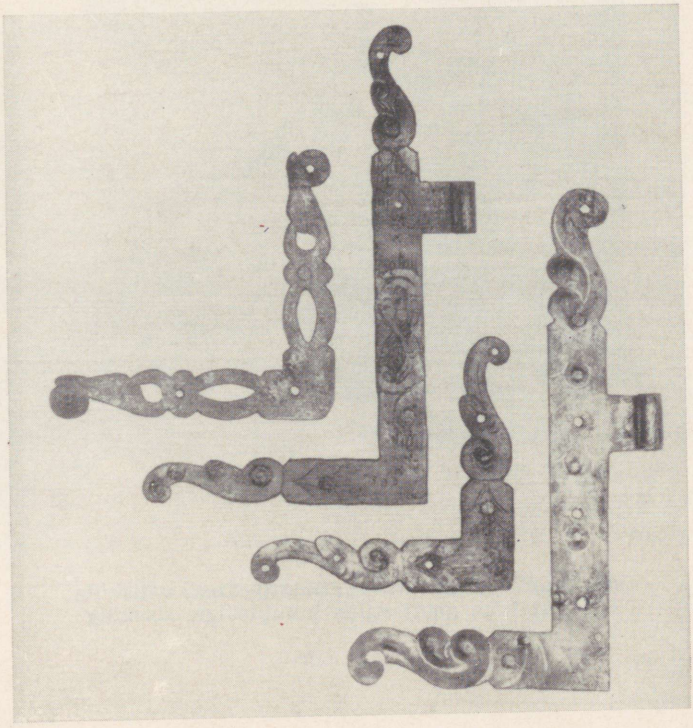

63. Tuvipeakujulised aknahinged
Kohtu tn. 4,
Lai tn. 13,
Pikk tn. 66,
Raekoja plats 18

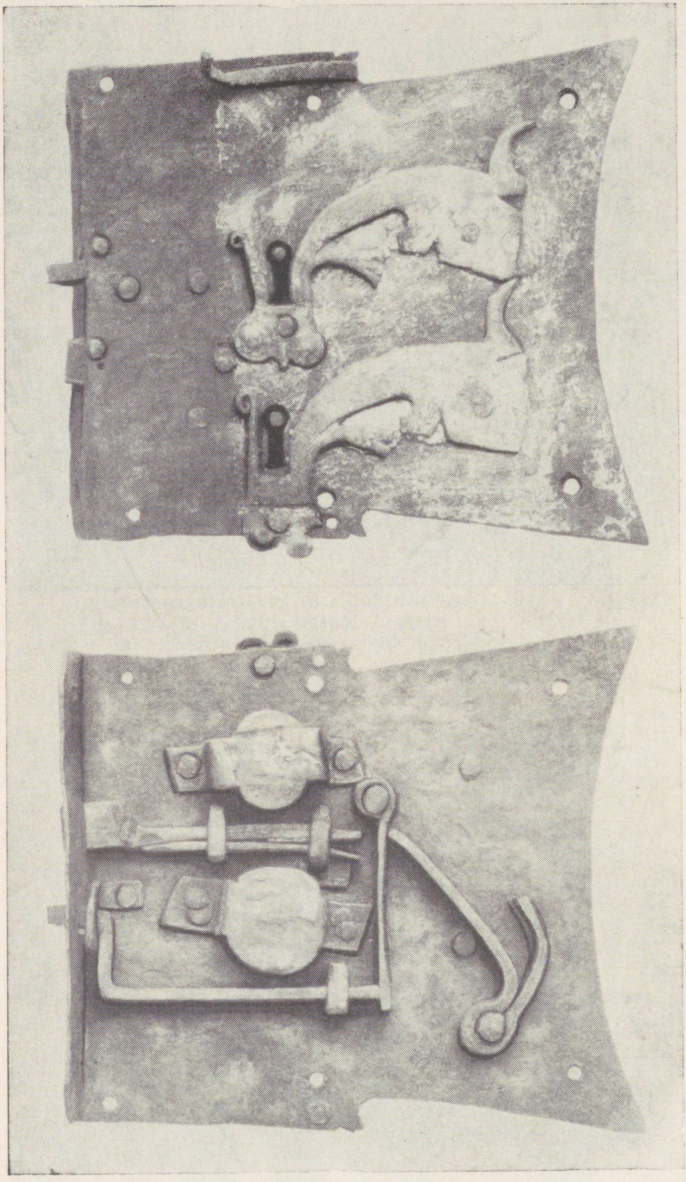

64. Kapilukk gooti stiilis lukuplekiga, väliskülg
65. Kapilukk gooti stiilis lukuplekiga, sisekülg

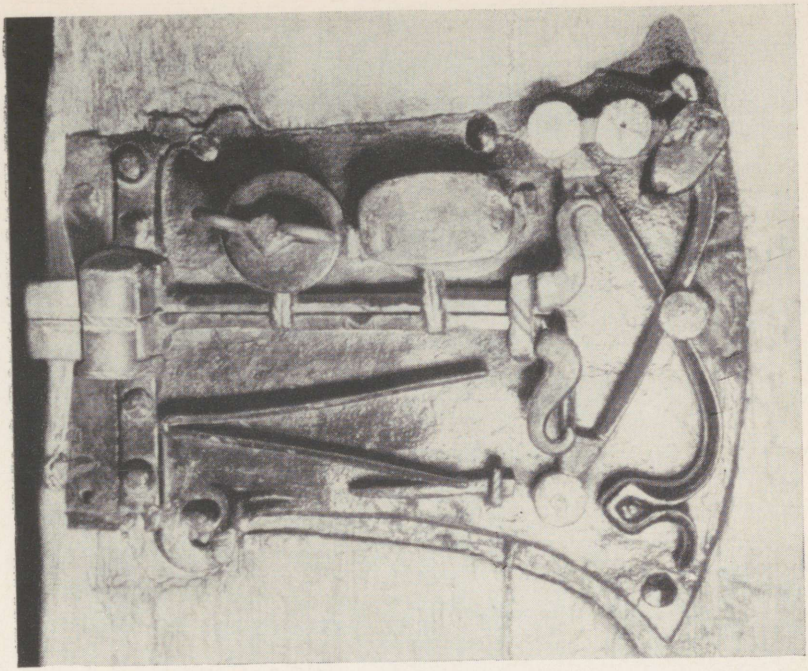

66. Kahe riiviga lukk Suurgildi vestibüülis, 1551. a.

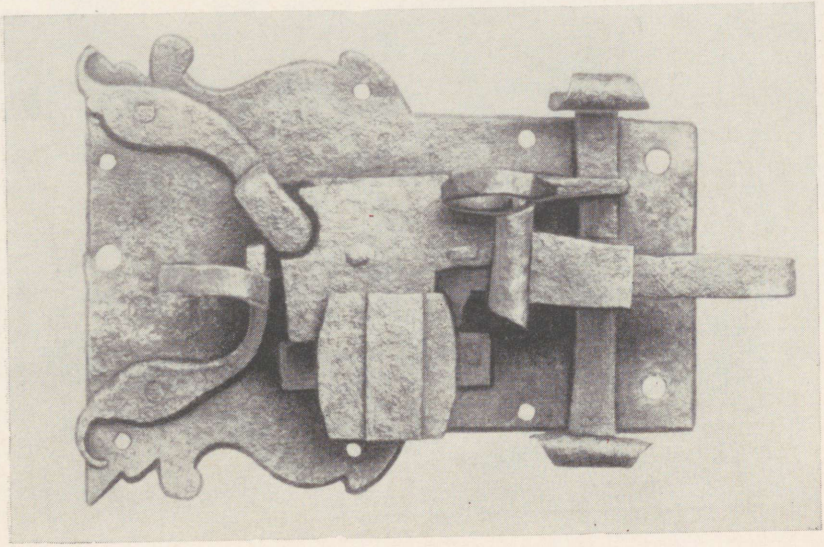

67. Poomlukk Ajaloomuuseumis, 16.—17. saj.

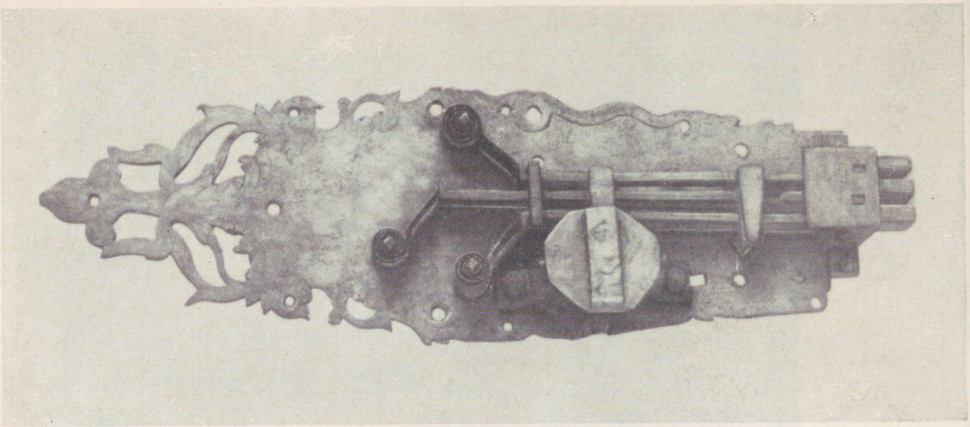

68. Kolme riiviga ukselukk Ajaloomuuseumis, 17. saj.

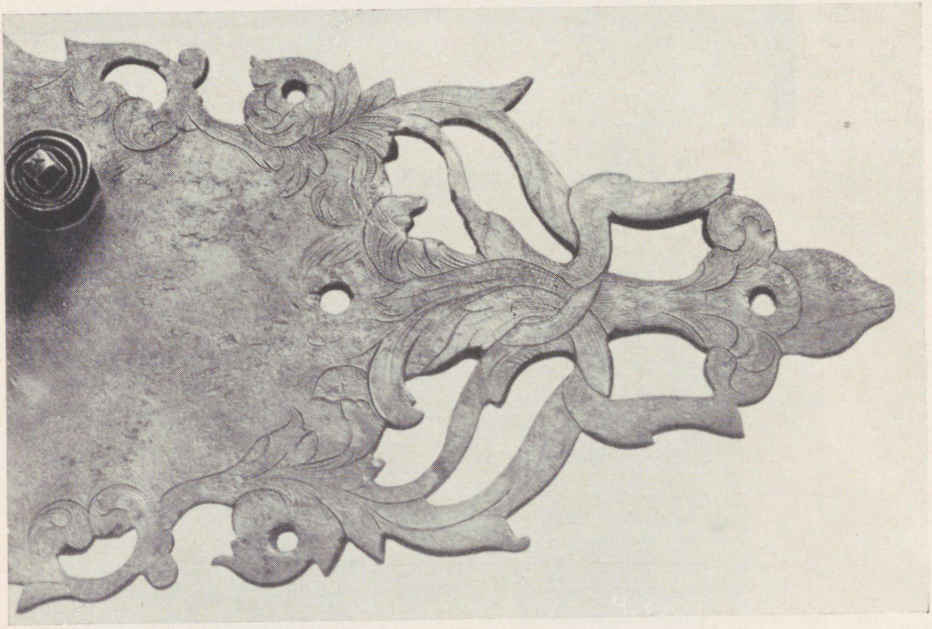

69. Kolme riiviga ukselukk Ajaloomuuseumis, detail

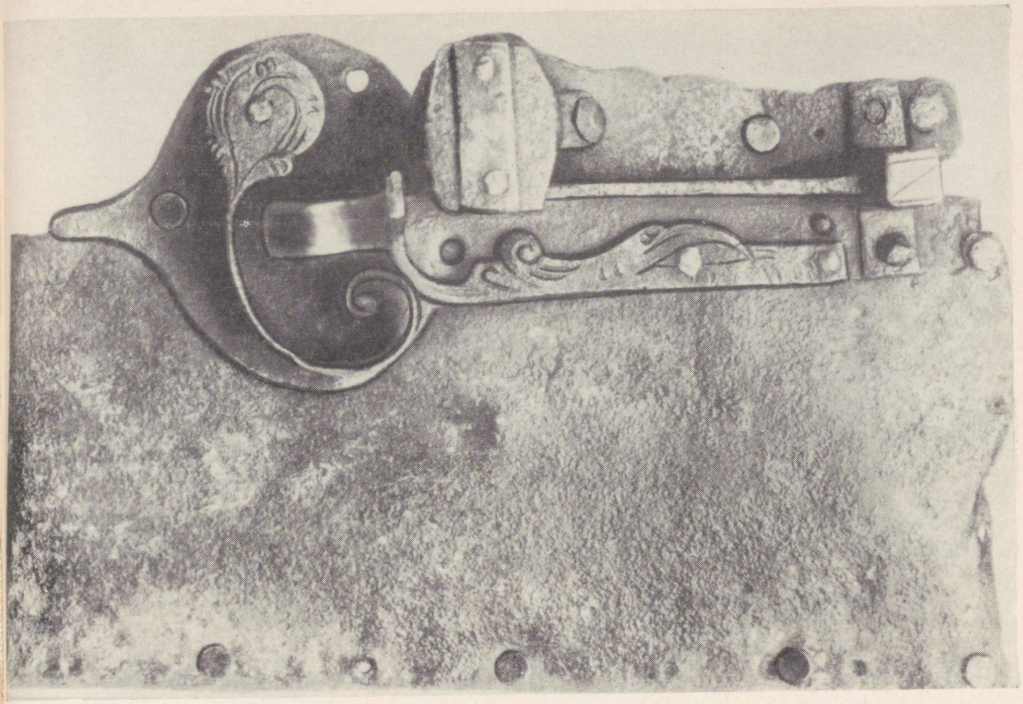

70. Põrklukk Harju ja Vana-Posti tn. nurgal asunud hoonest

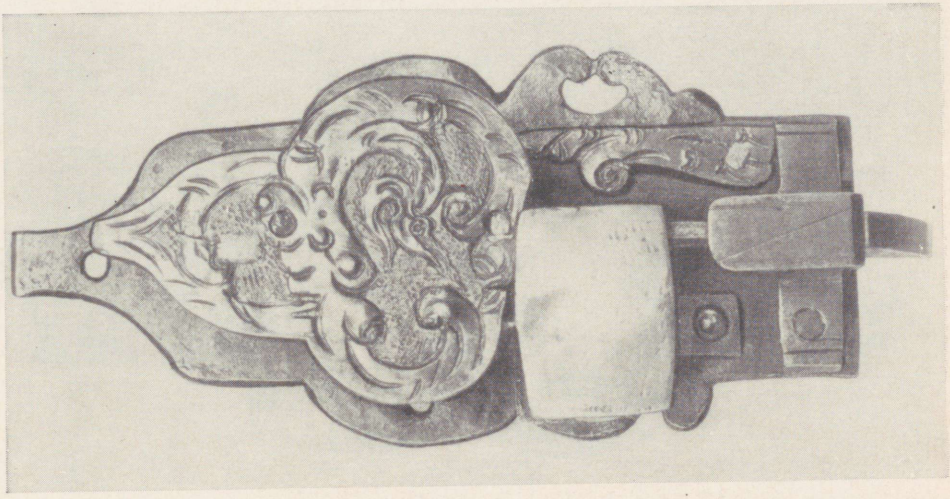

71. Põrklukk raekoja saali seinakapil

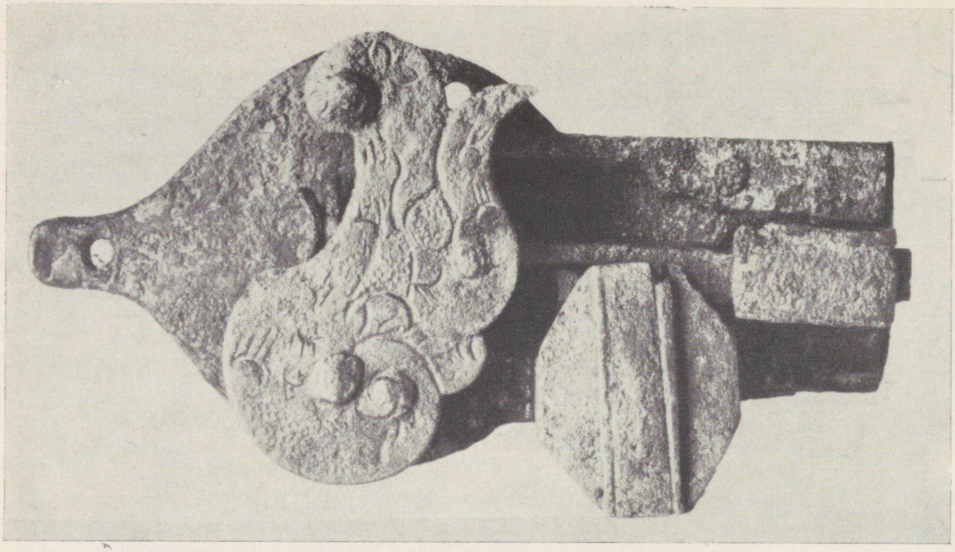

72. Põrklukk Toomkirikus seinakapil

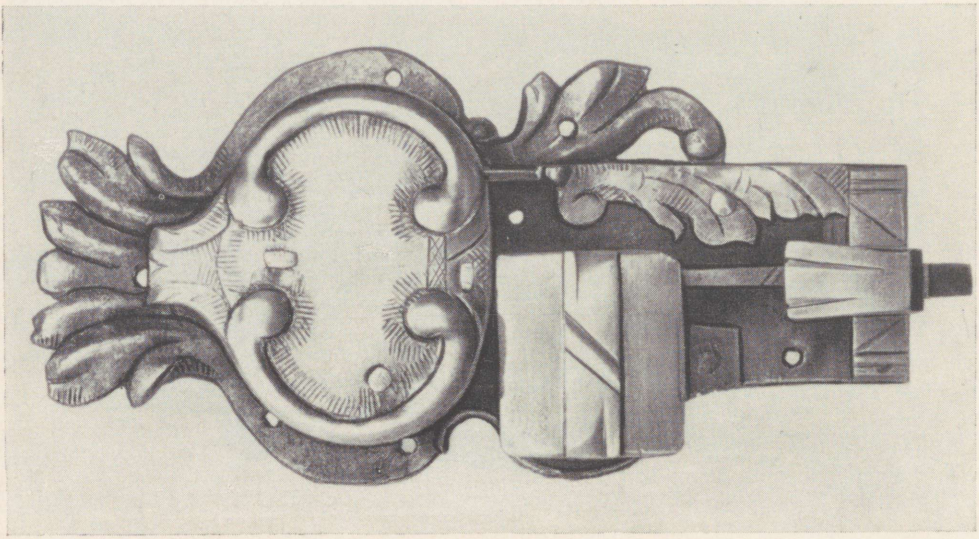

73. Põrklukk raekoja saali seinakapil

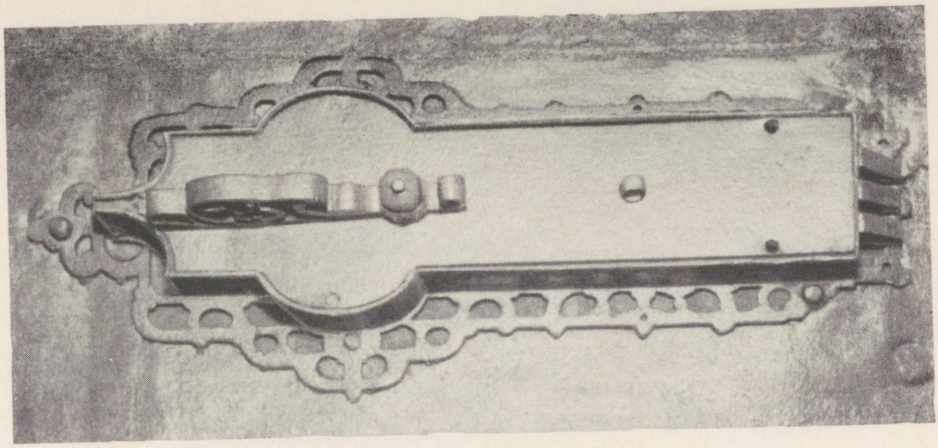

74. Ukselukk Toomkirikus, 17. saj.

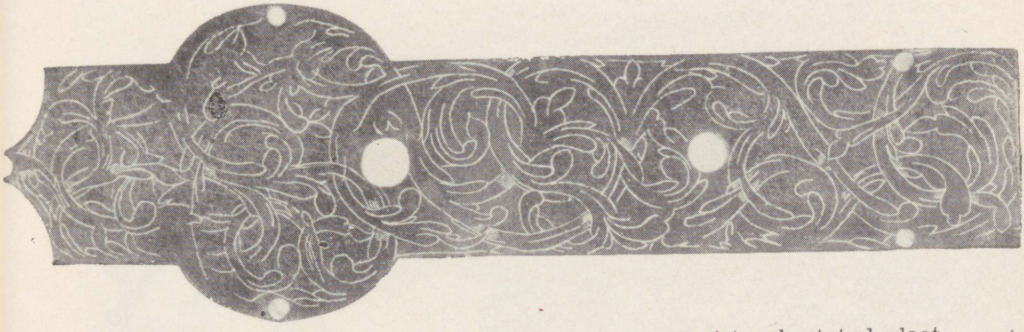

75. Sama luku värvist puhastatud plaat

76. Pilt 74 luku käepide

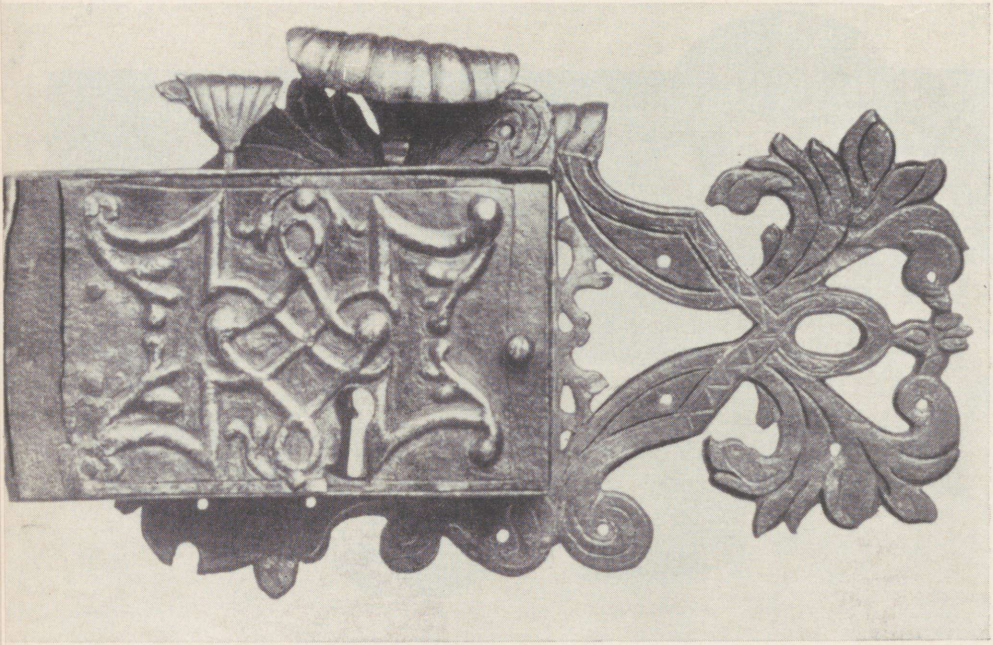

77. Barokkdekooriga lukk, umb. 1700. a.

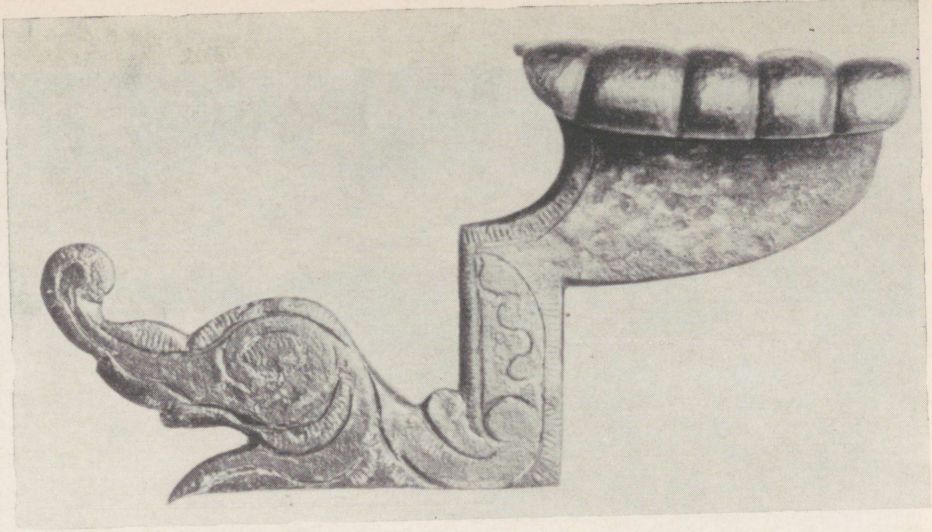

78. Pilt 77 luku käepide

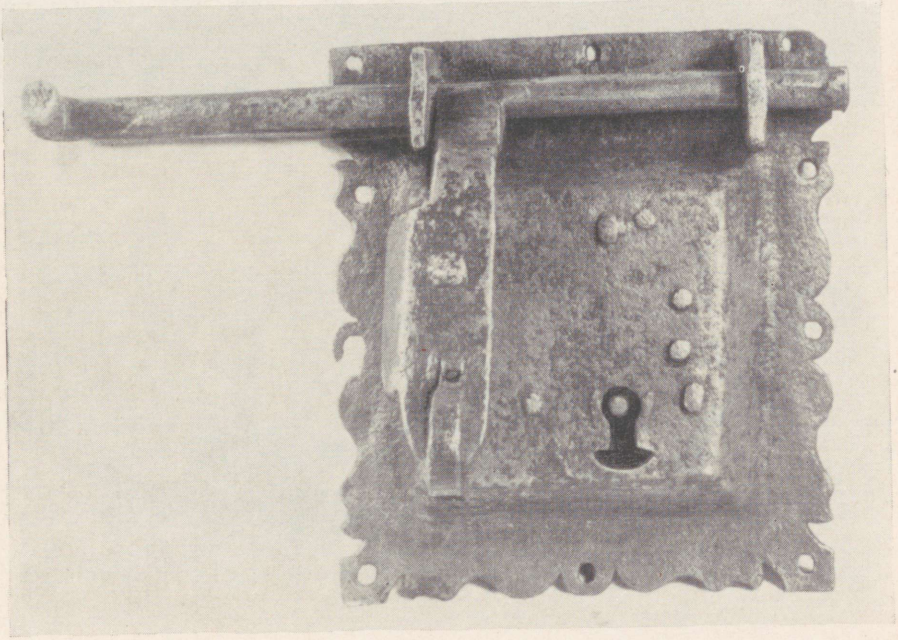

79. Välisriiviga lukk

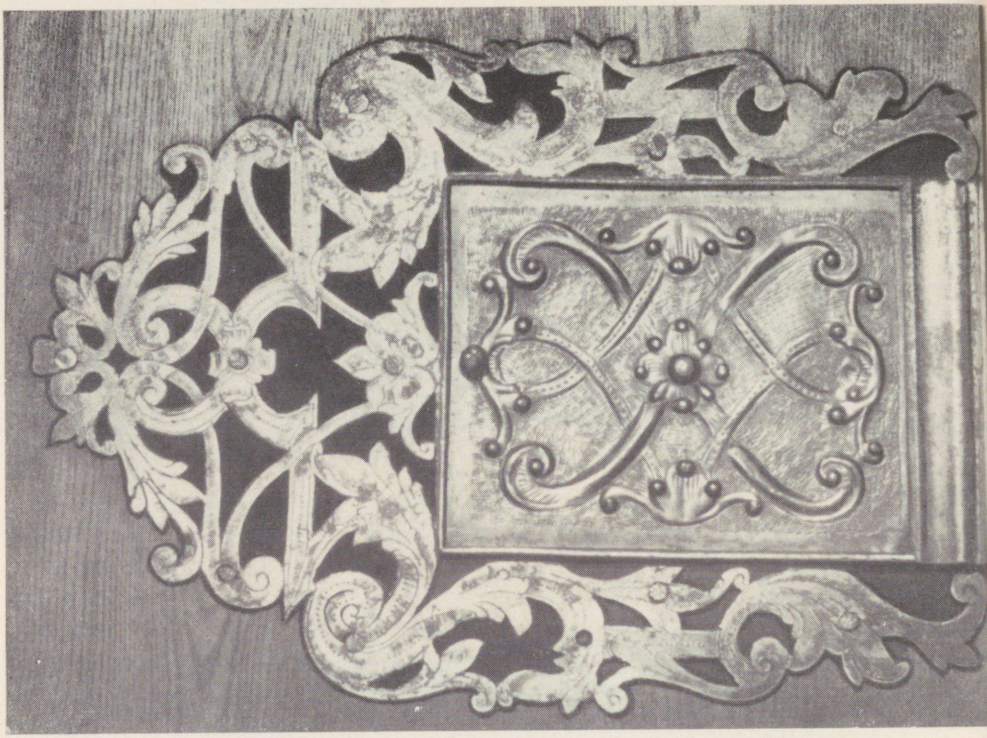

80. Kapilukk, 1756. a.

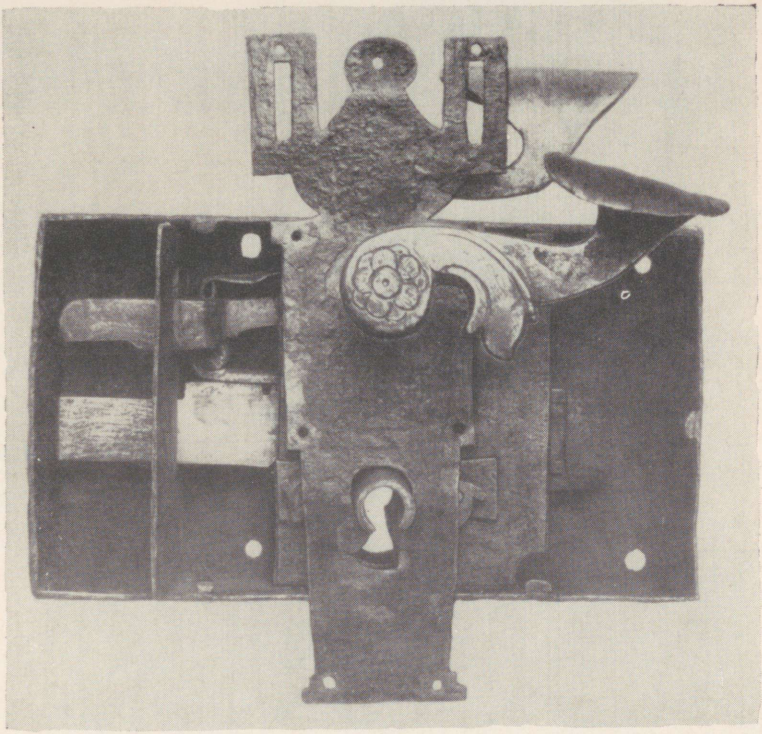

81. Välisukse lukk, 18. saj.

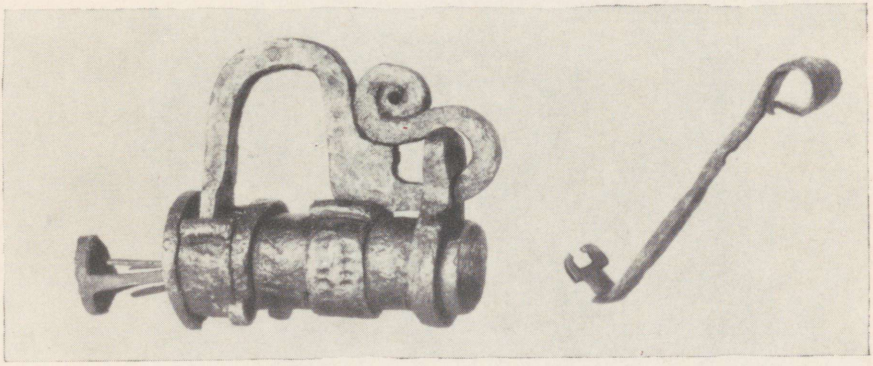

82. Poltlukk Ajaloomuuseumis

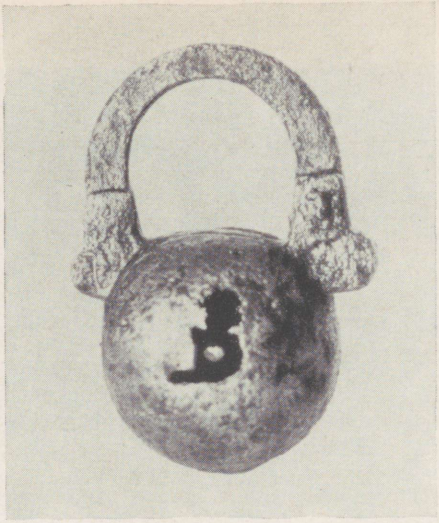

83. Kuullukk, 16.—17. saj.

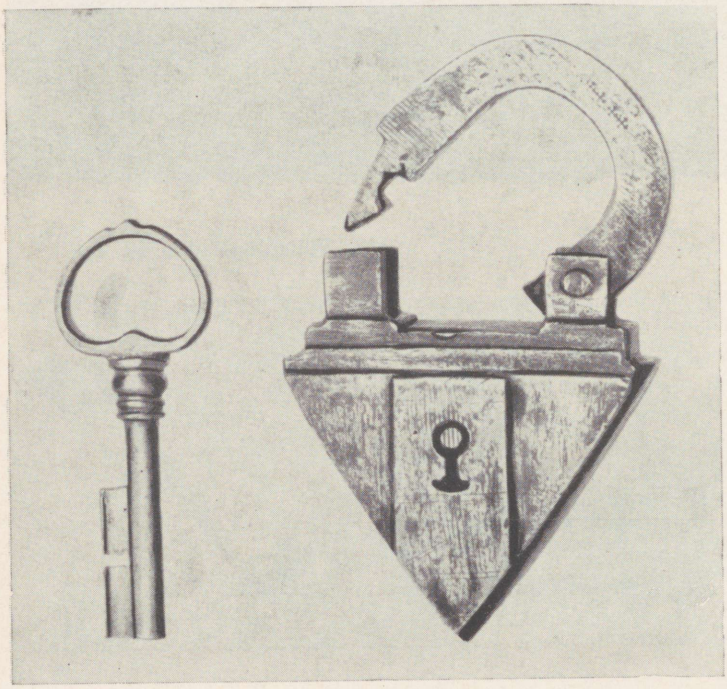

84. Kolmnurkne lukk linna väikevapiga sangal, 17. saj.

85. Ripplukk, 16.—17. saj.

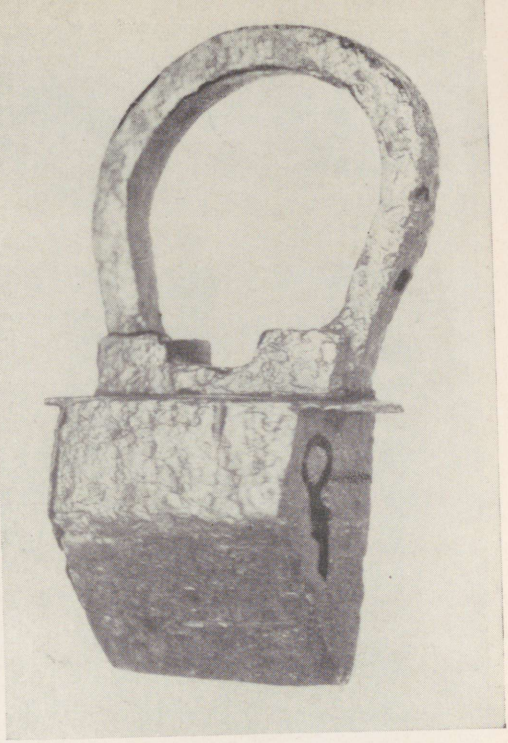

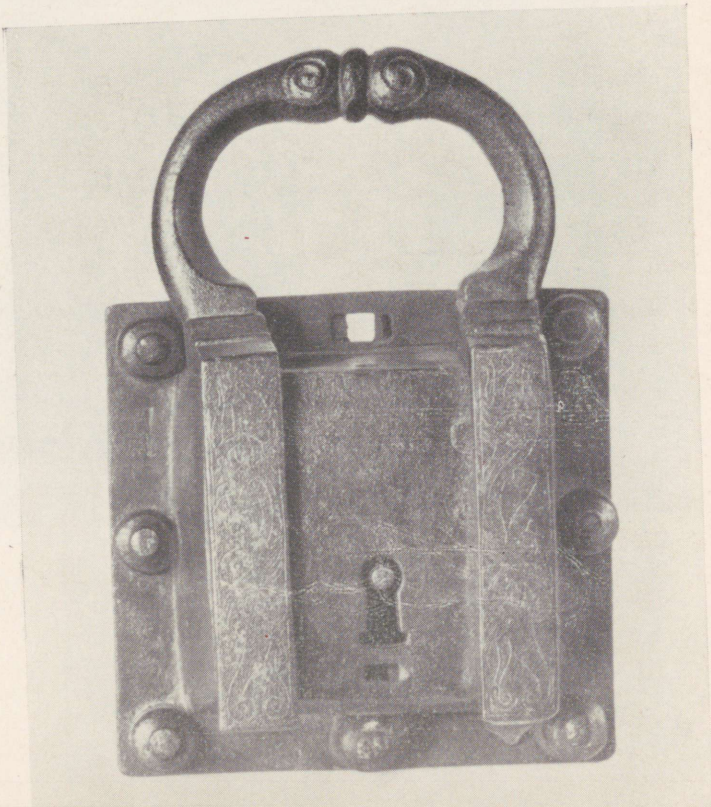

86. Tasklukk,
16.—17. saj.

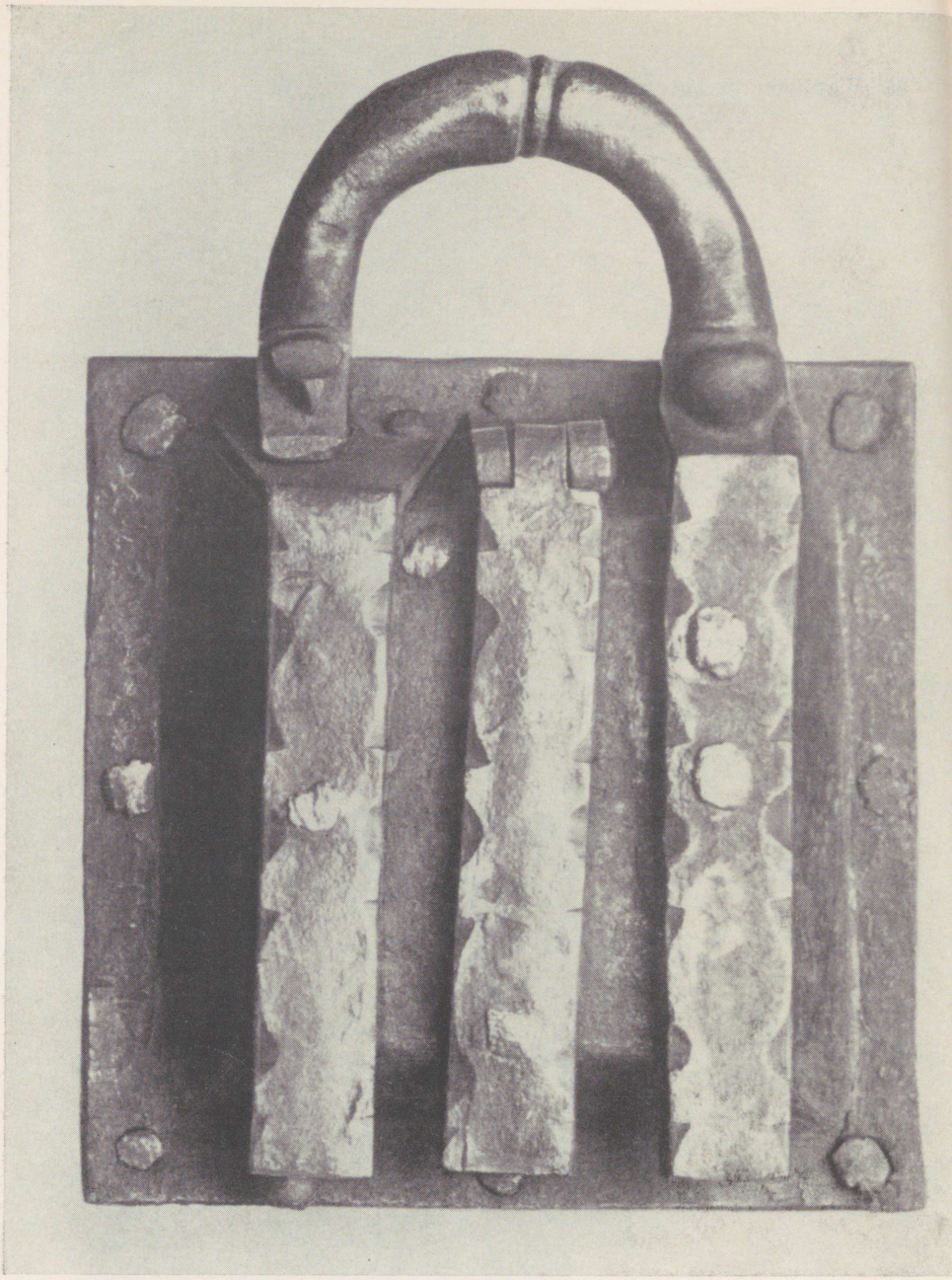

87. Tasklukk, 17. saj.

88. Tasklukk dateeringuga «Anno 1700»

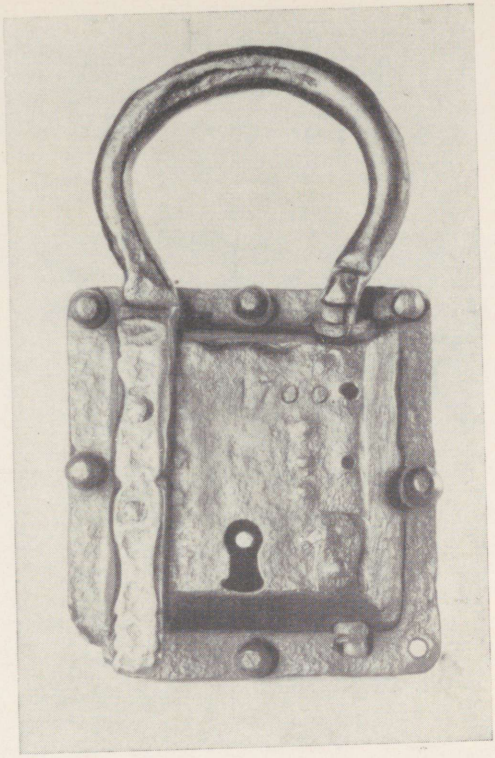

89. Tasklukk dateeringuga «Anno 1700»

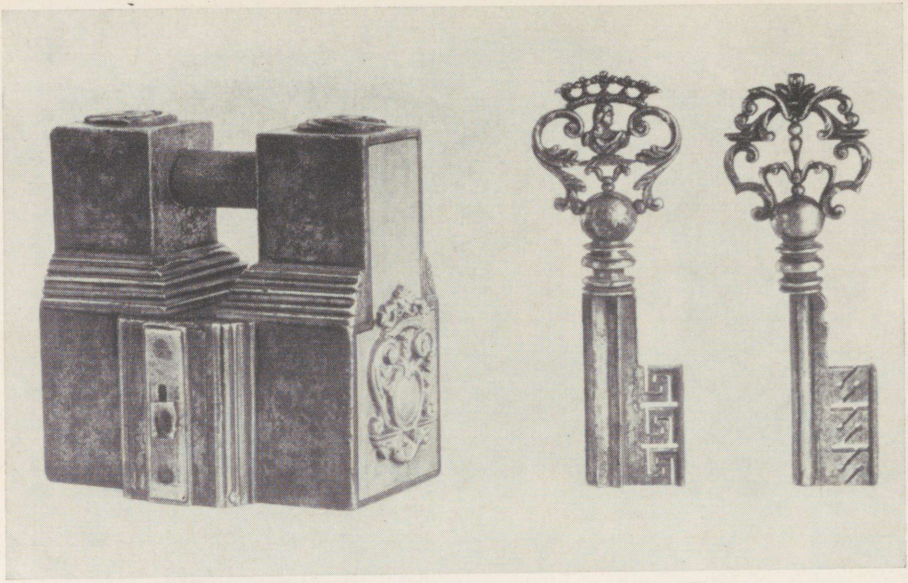

90. Ripplukk kahe võtmega, 18. saj. esimene pool

91. Kirstuluku kupa ja võti

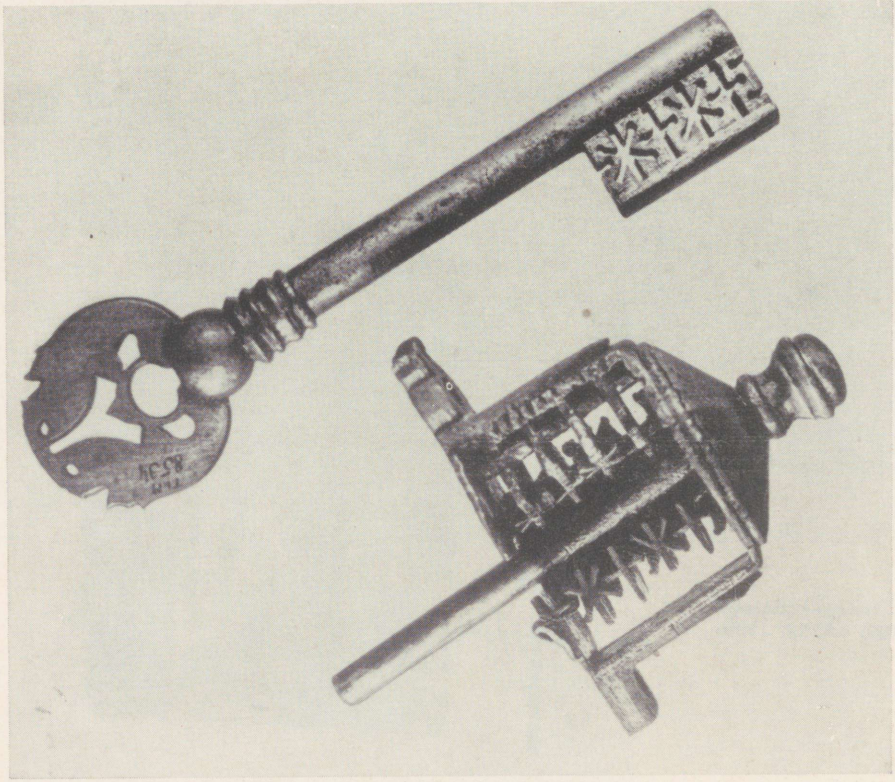

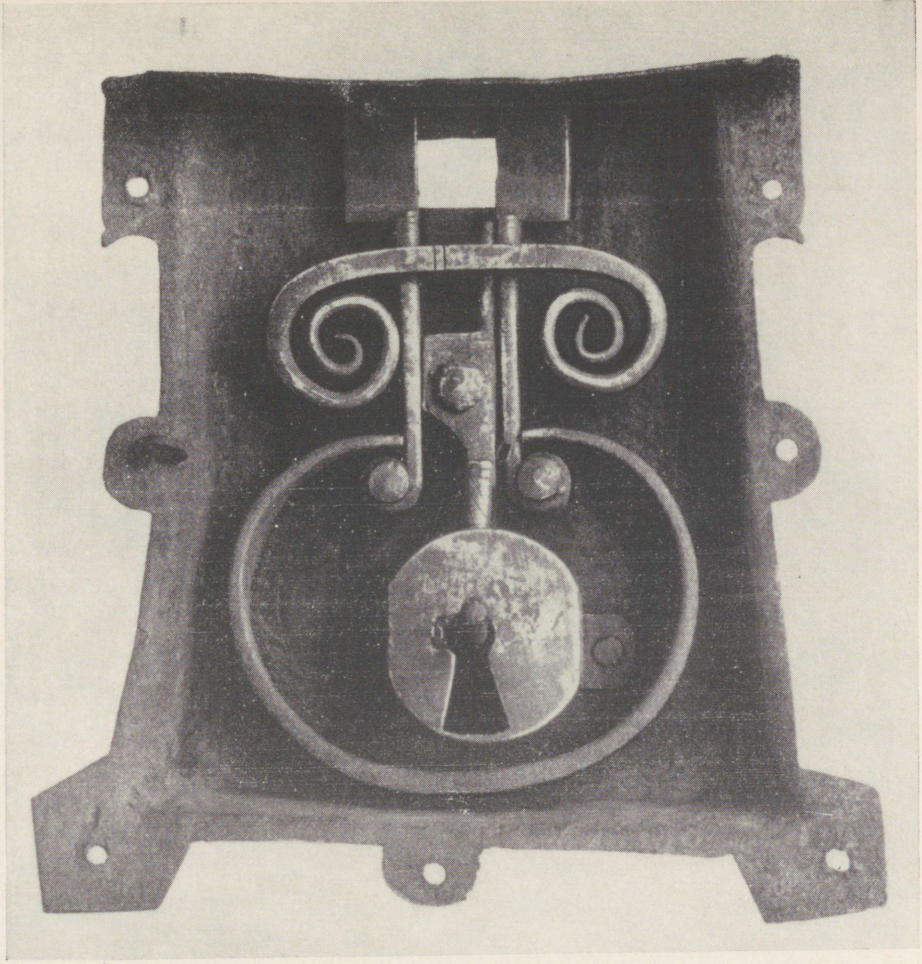

92. Kirstulukk, 16. saj.

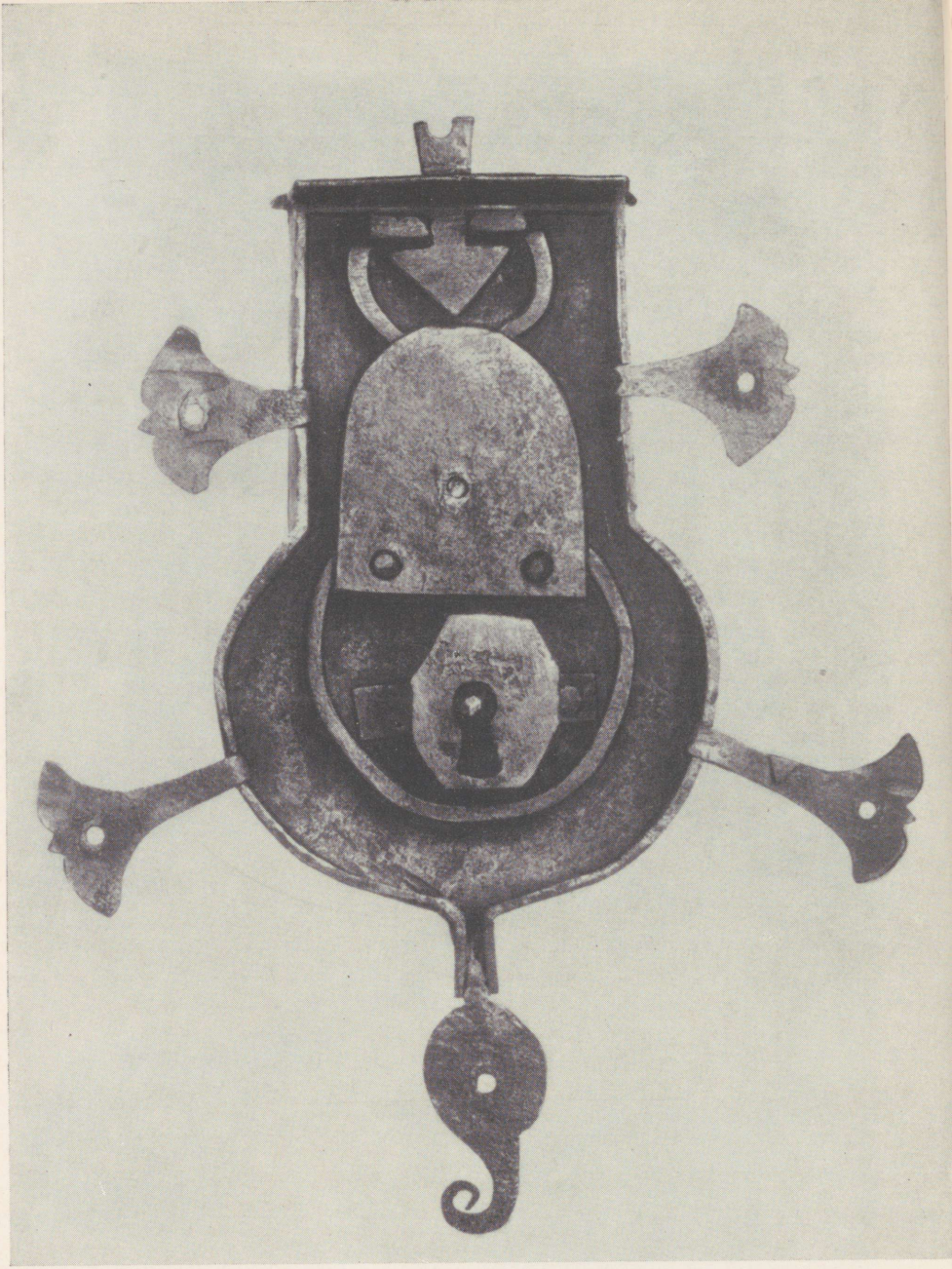

93. Kirstulukk, 16. saj.

94. Kirstulukk, 17. saj. esimene pool

95. Müürsepasellide laeka lukk, 1748. a.

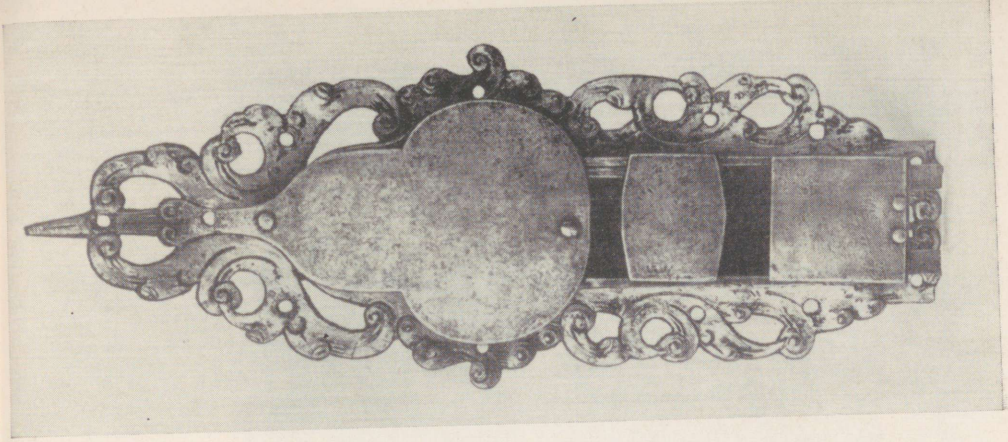

96. Lukk kirstult, 1717. a.

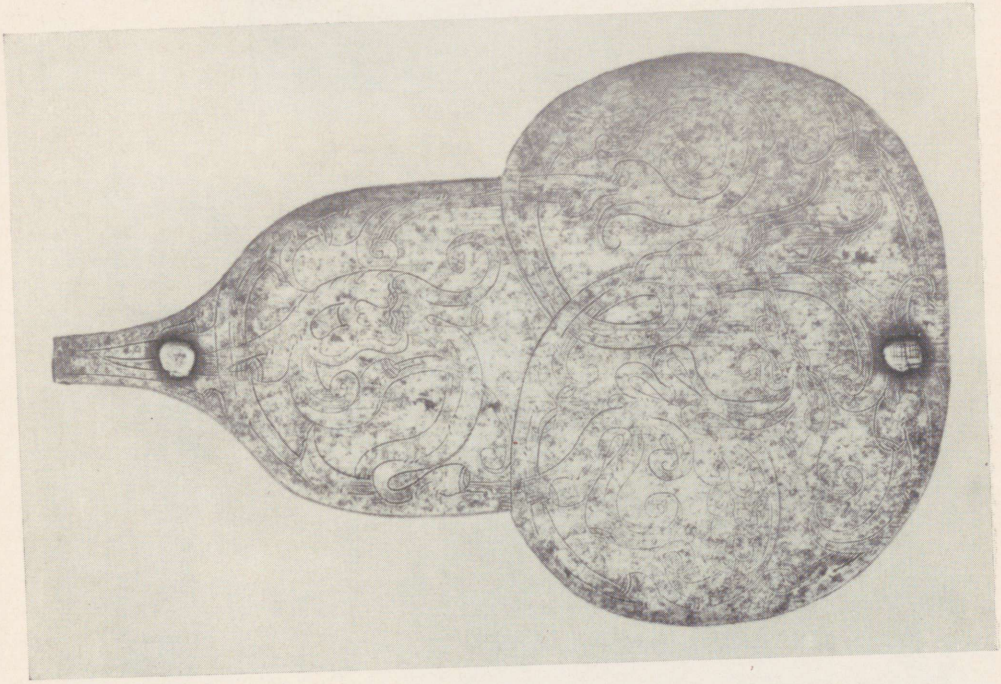

97. Luku detail kirstult, 1717. a.

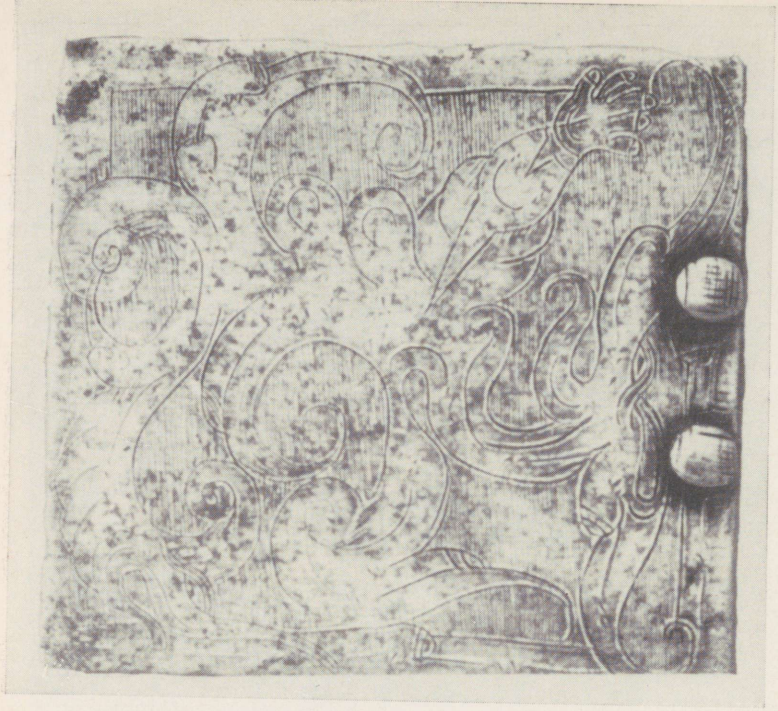

98. Luku detail kirstult, 1717. a.

99. Luku detail kirstult, 1717. a

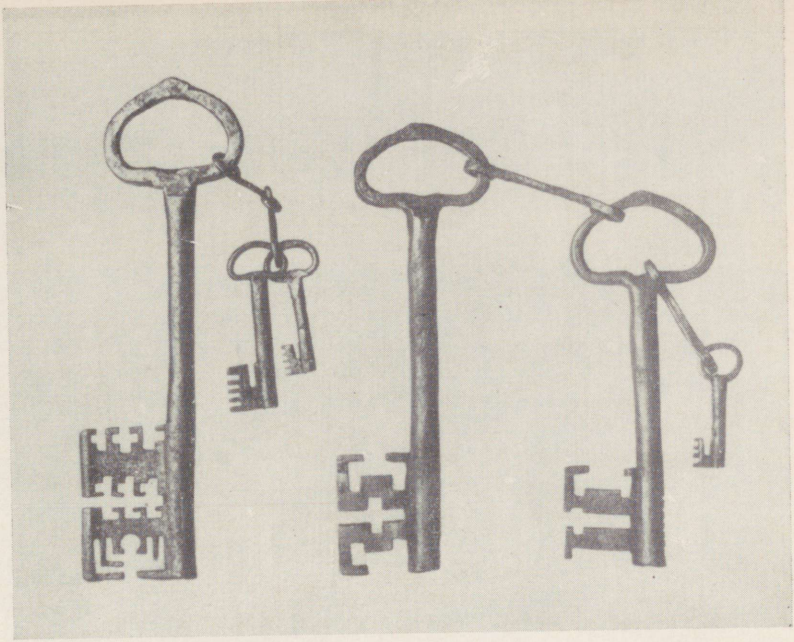

100. «Kuradiema» torni võtmed, 1532. a., ja ristvõtmed, 16. saj.

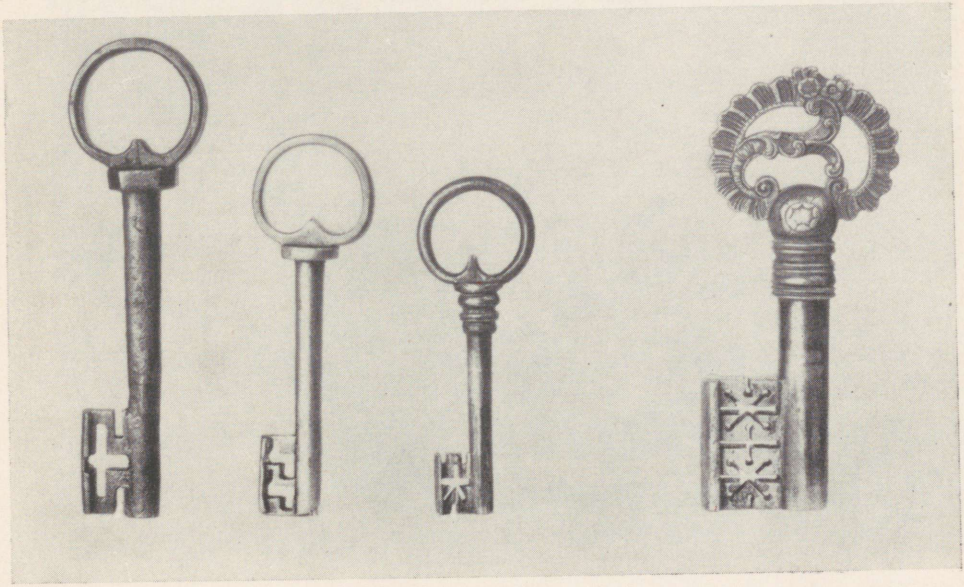

101. Võtmed, 17. saj., ja rokokoostiilis laekavõti, 18. saj.

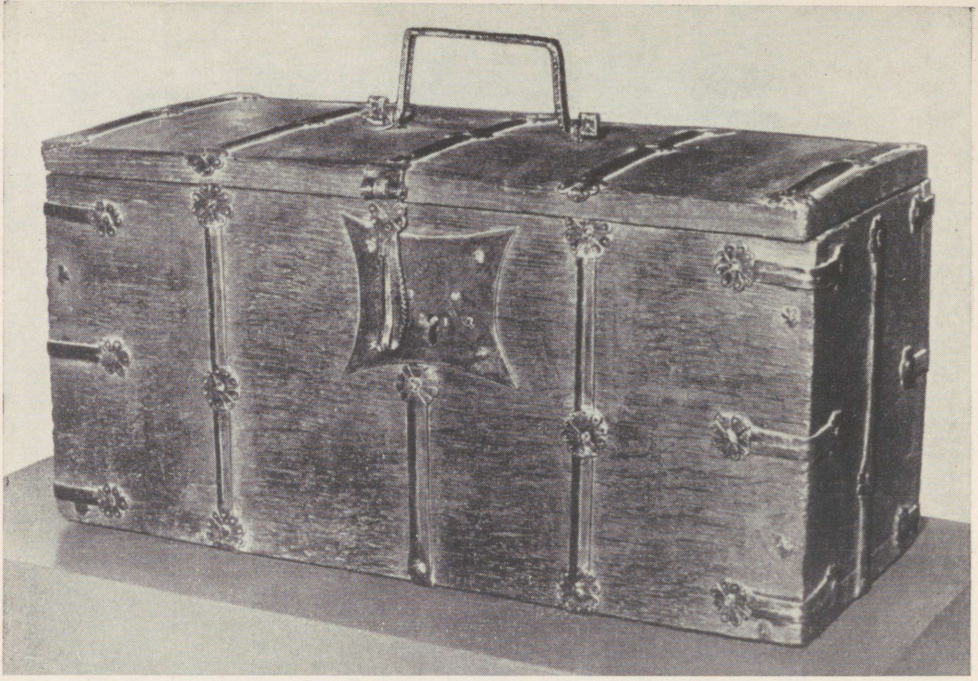

102. Laegas Linnamuuseumis, 15. saj.

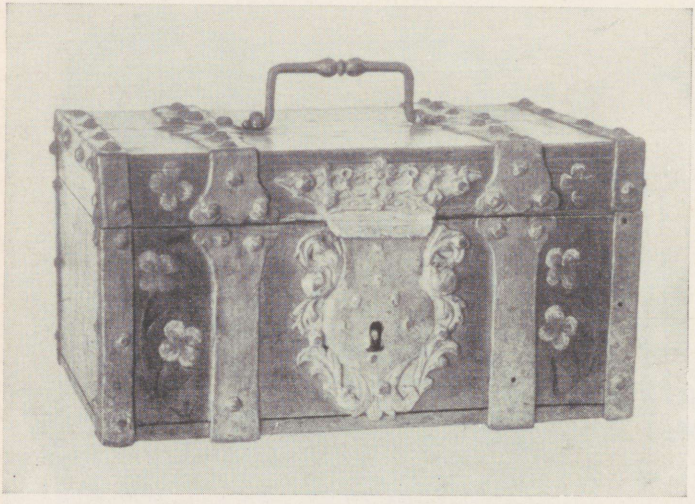

103. Ehtekastike, maalitud, 17. saj.

104. Lukusseppade sellide laeka käepide, 1653. a.

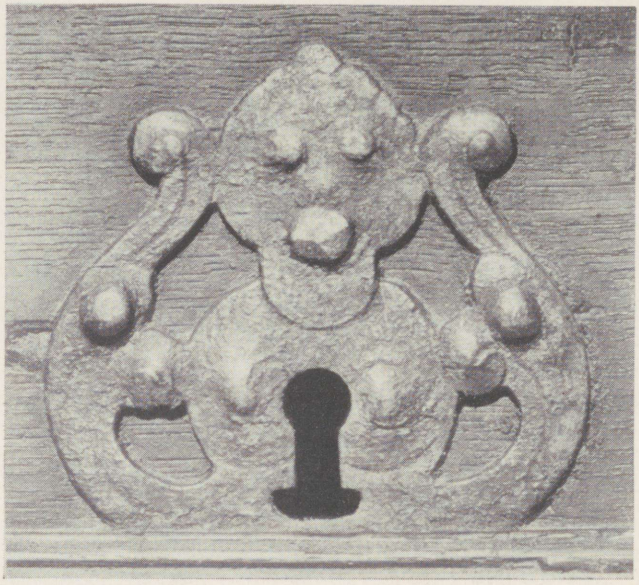

105. Võtmekilp treialite ameti laekal, 1653. a.

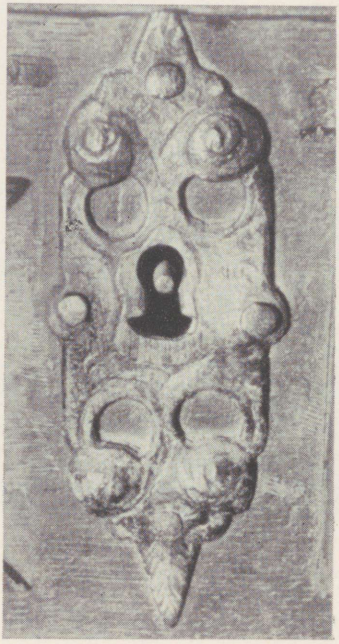

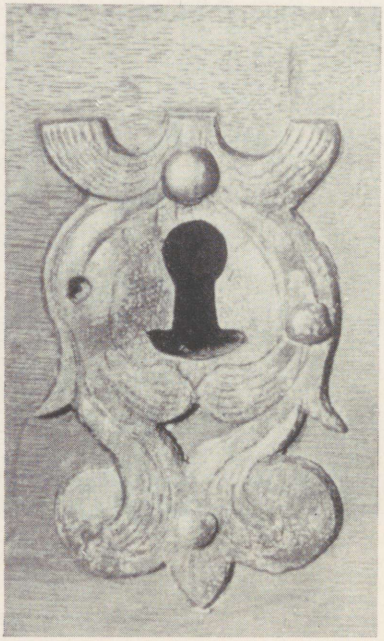

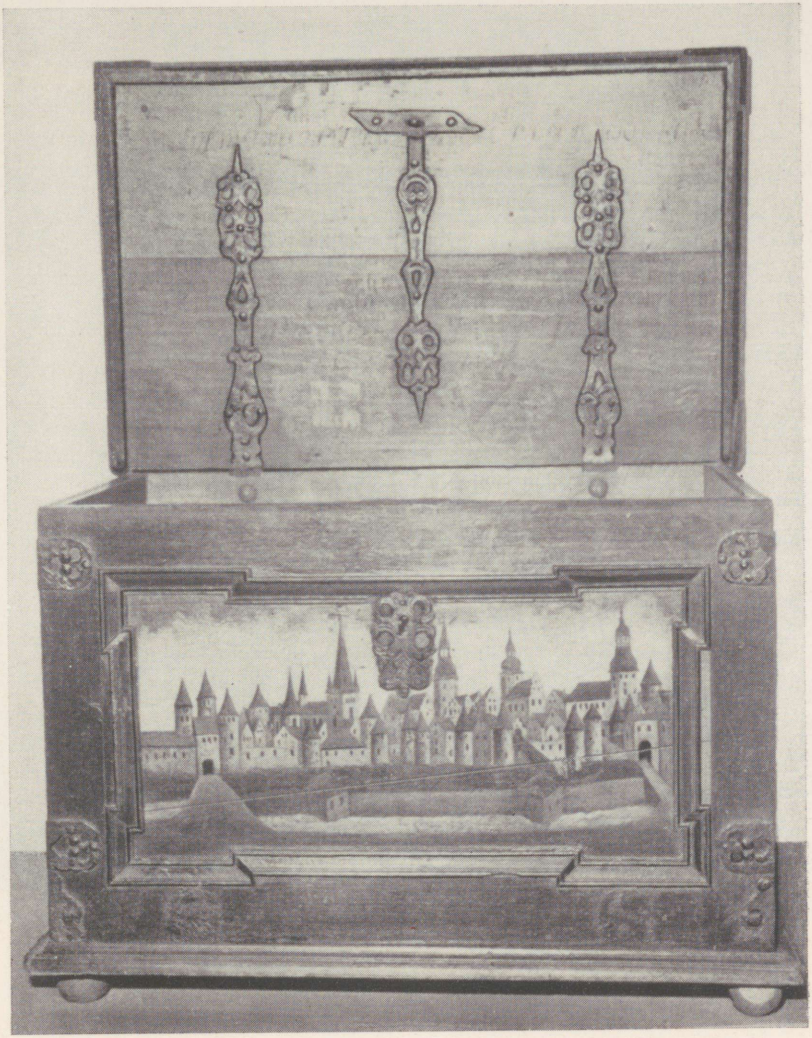

108. Tallinna magistraadi laegas avatud kaanega, 1688. a.

106. Võtmekilp Oleviste kiriku kirjalaekal.

107. Võtmekilp 17. saj. laekal

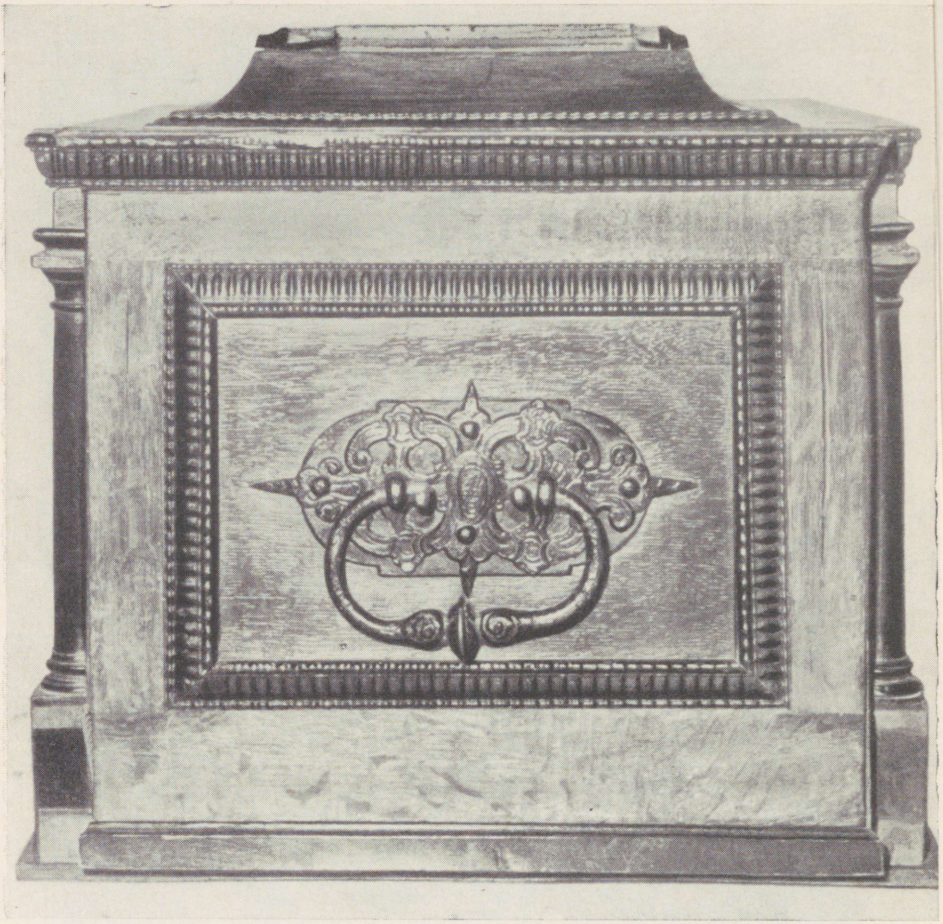

109. Sepistatud käepide rätsepate ameti laekal 1667. a., otsavaade

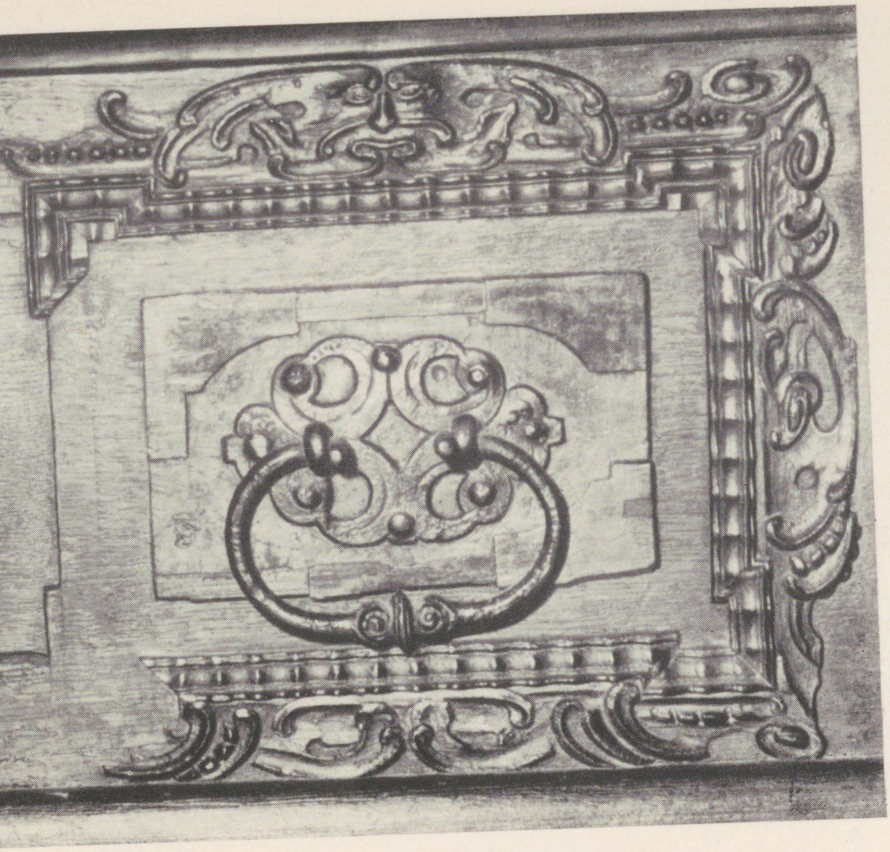

110. Sepistatud käepide Kanuti gildi hõbedalaekal, 1667. a., otsavaade

111. Sepistatud käepide müürsepa-sellide laekal, 1748. a., otsavaade

112. Sepistatud käepide rokokoosepistega laekal

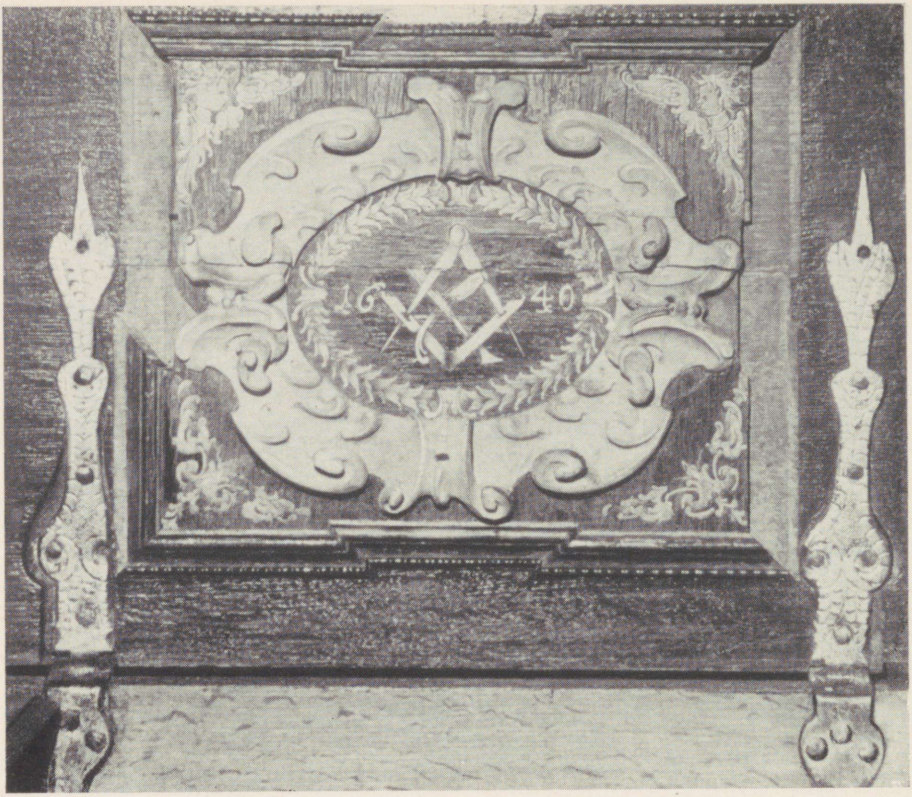

113. Kaane sisekülg puunikerdajate laekal, 1640. a., Linnamuuseum

114. Kaane sisekülg lukussepaselide laekal, 1653. a., Linnamuuseum

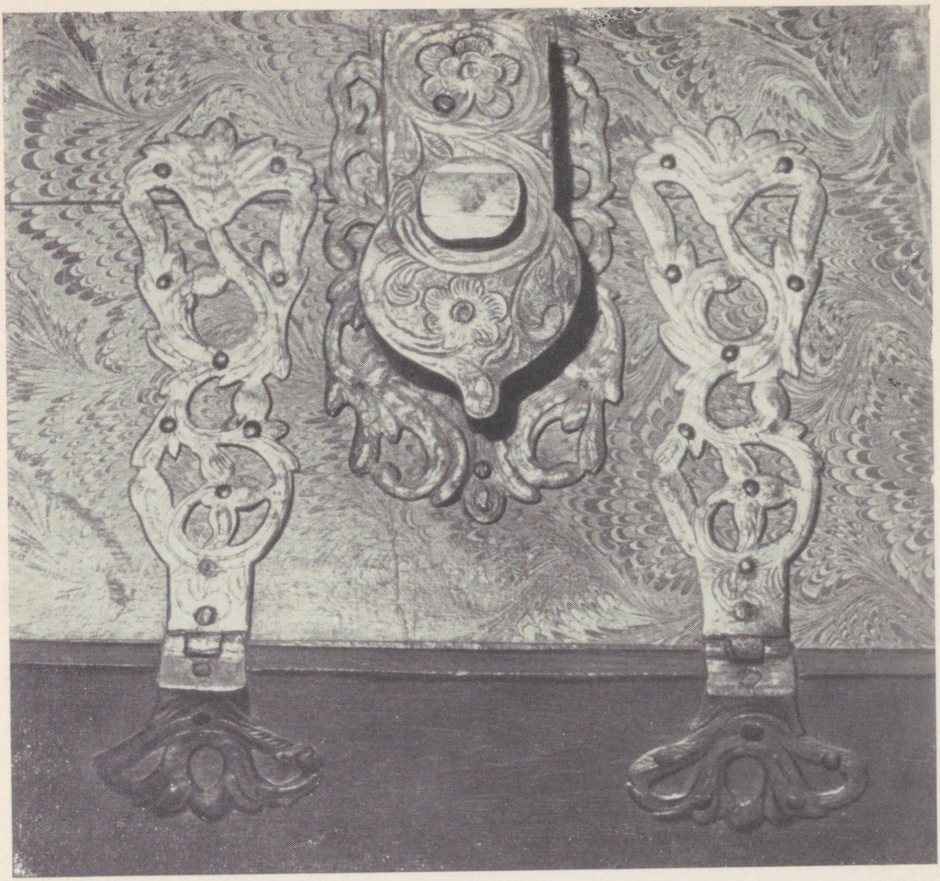

115. Kaane sisekülg sadulseppade laekal, 1697. a., Linnamuuseum

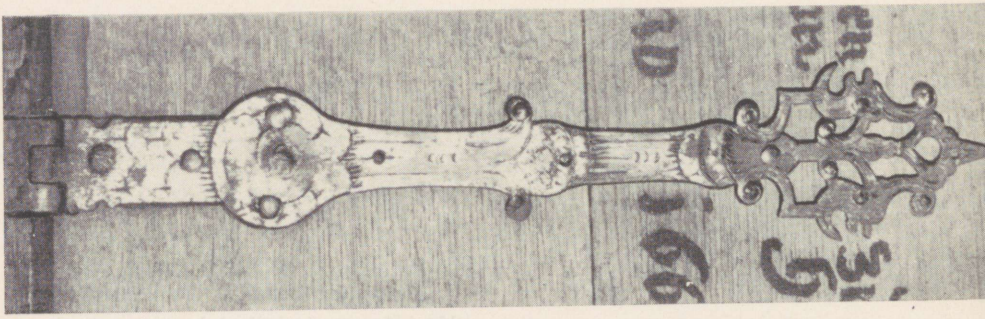

116. Laekahing köösnerite laekal, 1660. a., Linnamuuseum

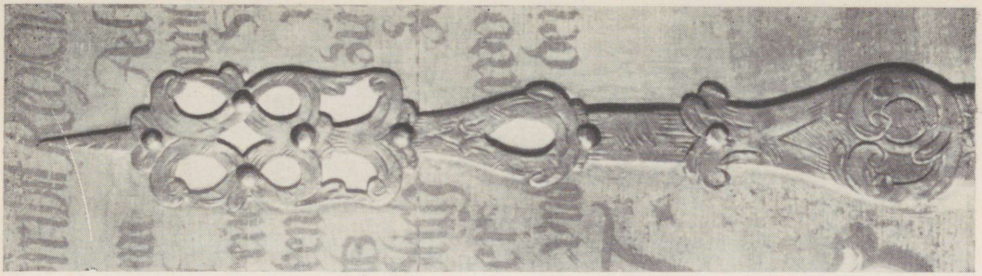

117. Tallinna magistraadi laeka hing, 1688. a., Linnamuuseum

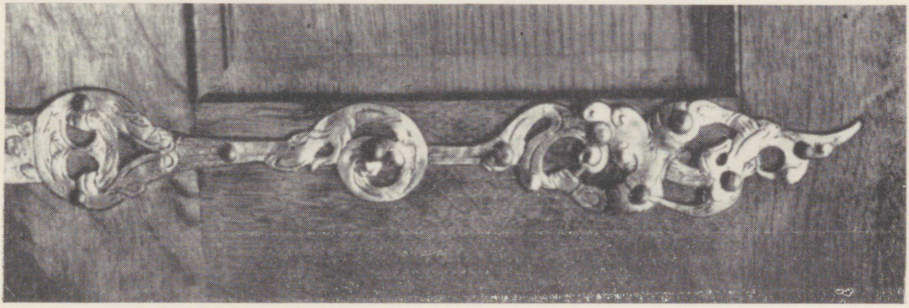

118. Laekahing barokkseppis-tega laekal, Linnamuuseum

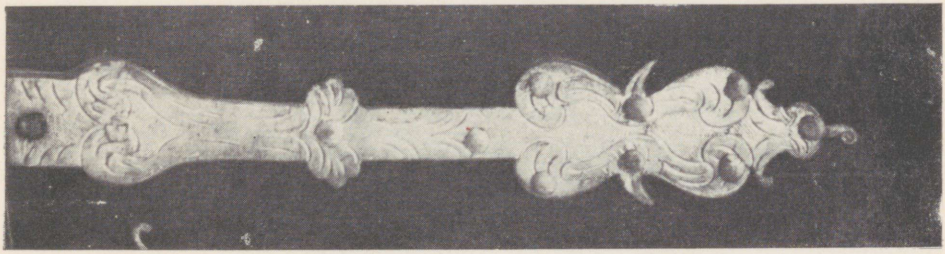

119. Laekahing pottseppade laekal, 1708. a., Linnamuuseum

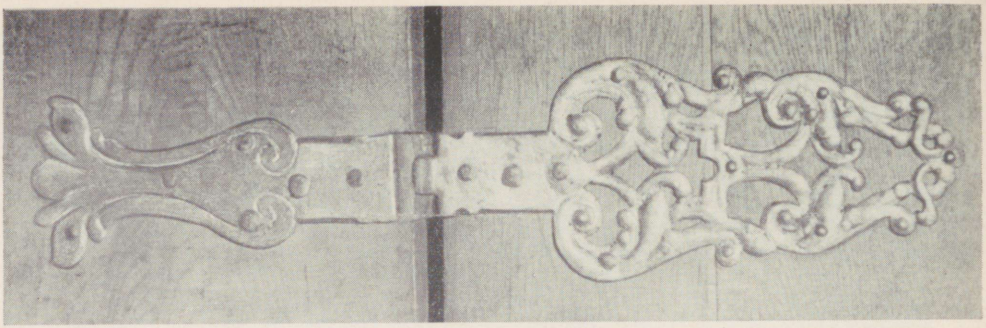

120. Laekahing müürsepasellide laekal, 1748. a.

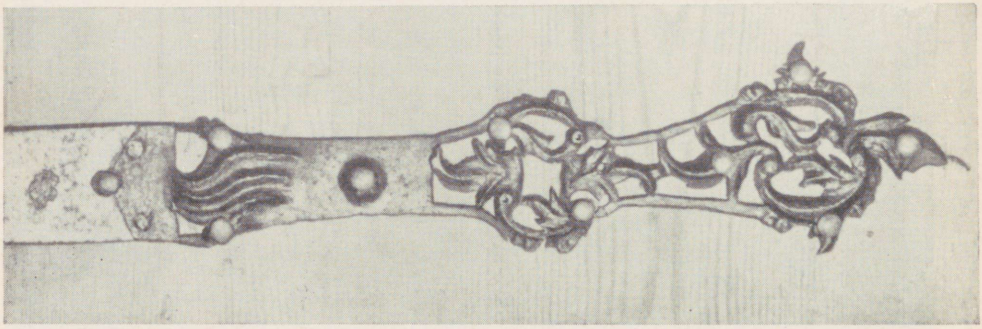

121. Laekahing rokokoosepistega laekal, 18. saj.

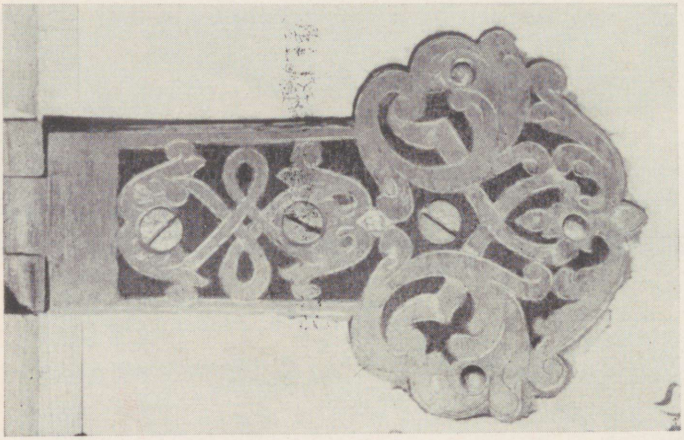

122. Laekahing köösnerisellide laekal, 1768. a.

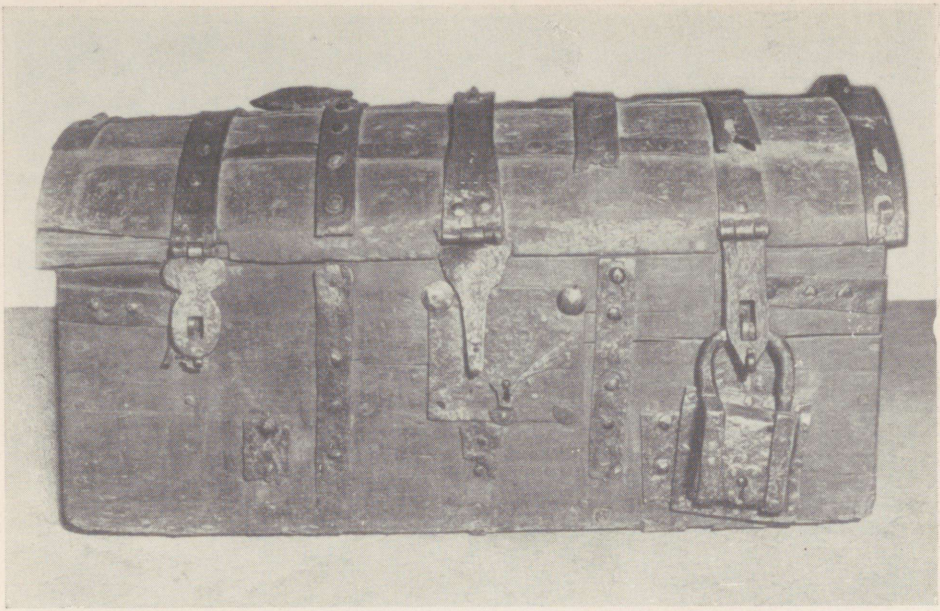

123. Niguliste kiriku «vaestelaegas», 16. saj.

124. Kohver, 17. saj.

125. Sepiskaunistus eelmise kohvri kaanelt

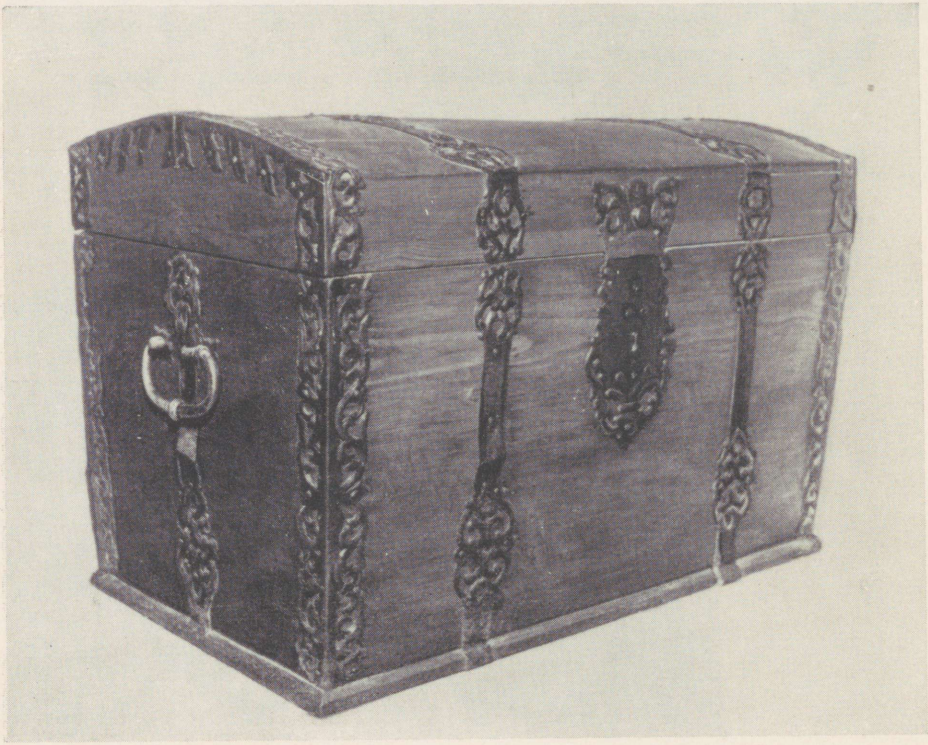

126. Kohver dateeringuga «1787»

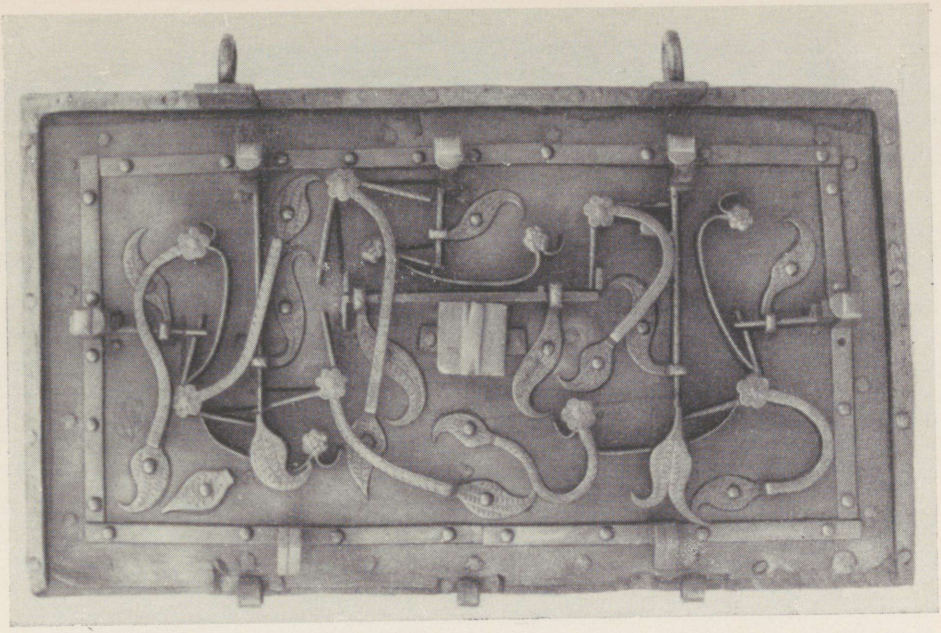

127. Raudlaeka lukk 5 riiviga kaane siseküljel, 16. saj.

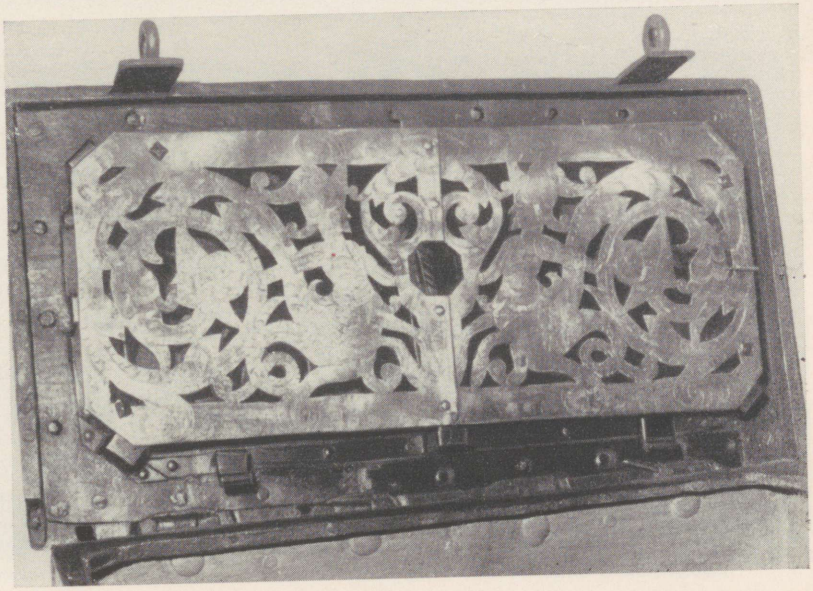

128. Raudlaeka lukk kaane siseküljel, 16. saj.

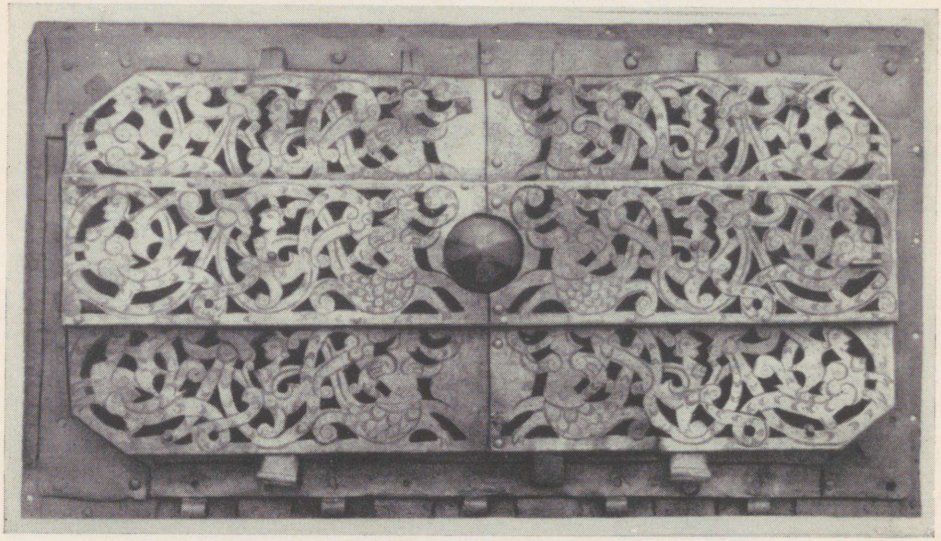

129. Suurgildi raudlaegas

130. Raudlaeka lukk kaane siseküljel

131. Raudlaeğas maalinguga

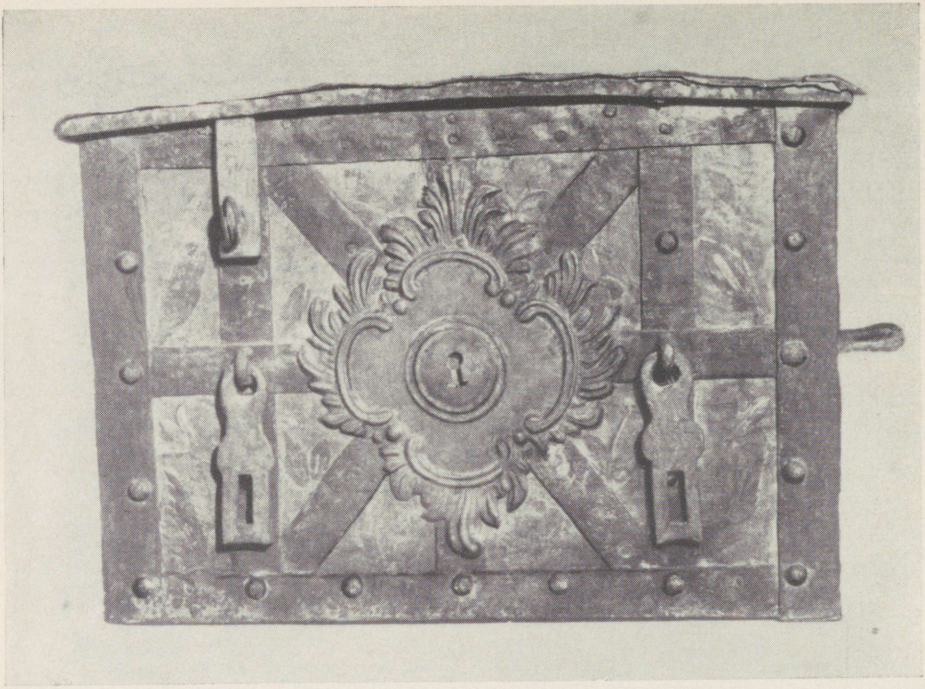

132. Raudlaegas rokokoosepistega, Linnamuuseum

133. Suur raudlaegas dateeringuga «Anno 1696».

SISUKORD

Sissejuhatus 5
Sepad 8
Organisatsioon ja skraa 9
Õpipoisid ja sellid 17
Meistritöö ja meistrid 25
Raud, sepikoda, töömeetodid 34
Raud 34
Sepikoda 38
Töömeetodid 42
Sepised 47
Müüriankrud 49
Võred, sildid, tuulelipud 58
Pealistised 62
Lukud 80
Kirstud 101
Kasutatud kirjandus 109
Isikunimede register 112
Кованые изделия в Таллинской архитектуре XVI—XVIII веков . . 114
Список иллюстраций 118
Dekorative Schmiedearbeit in der Architektur Tallinns 122
Bildertafel-Verzeichnis 126
Illustratsioonid 131

Валли Консап. ДЕКОРАТИВНЫЕ КОВАНЫЕ ИЗДЕЛИЯ В АРХИТЕКТУРЕ ТАЛЛИНА В 16.—18. в.

Издательство «Кунст» при Художественном Фонде Эстонской ССР, Таллин, ул. Пикк, 6. Обложка и суперобложка: А. Коэметс.

На эстонском языке.

Toimetaja L. Märtman. Kunstiline toimetaja A. Koemets. Tehniline toimetaja M. Brulmann. Korrektor M. Klaassen. Ladumisele antud 4. II 1970. Trükkimisele antud 19. XI 1971. MB-10705. Korjukovka Tehniliste Paberite Vabriku kriidipaber 60×90/16. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 14. Arvestuspoognaid 12,46. Trükiarv 3000.

Kirjastus «Kunst», Tallinn, Pikk t. 6.

Tellimise nr. 584. Trükikoda «Ühiselu», Pikk tn. 40/42.

Hind rbl. 1.72

A-
32 113
79 826